

36.8.9

NUNC COGNOSCO EX PARTE

THOMAS J. BATA LIBRARY
TRENT UNIVERSITY

36-8-9

(B3)

20-

6-8-9

DR. D. LOENEN

VRIJHEID EN GELIJKHEID
IN ATHENE

N.V. SEYFFARDT'S BOEK- EN MUZIEKHANDEL
AMSTERDAM

VRIJHEID EN GELIJKHEID IN ATHENE

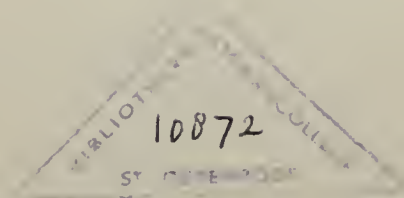
DR. D. LOENEN
VRIJHEID EN GELIJKHEID
IN ATHENE

EEN ONDERZOEK NAAR DE GESCHIEDENIS,
DEN INHOUD EN DE FUNCTIE VAN DE
BEGRIPPEN VRIJHEID EN GELIJKHEID
IN ATHENE TIJDENS DE 5^E EN 4^E EEUW
— VOOR CHRISTUS —

N.V. SEYFFARDT'S BOEK- EN MUZIEKHANDEL
AMSTERDAM

1930

DF 285 - 463

INHOUD.

Voorwoord	Blz. 9
-----------------	-----------

HOOFDSTUK I.

KORTE SCHETS VAN DE ATHEENSCHЕ GESCHIEDENIS SINDS SOLON TOT AAN DE PERZISCHE OORLOGEN.	
Sinds Solon's optreden tot Pisistratus	13
De Tyrannis	20
Clisthenes	22

HOOFDSTUK II.

DE GESCHIEDENIS EN DE POLITIEKE INHOUD VAN DE VRIJHEID TIJDENS DE 5e EEUW.	
Vrijheid als gevoel van onafhankelijkheid tegenover buiten- of binnenlandsche machten.	24
Uitbreiding der politieke gelijkheid	29
Politieke inhoud van de vrijheid	32
Gelijkheid als voorwaarde en inhoud van de vrijheid	41
Weerspiegeling van de vrijheid en de gelijkheid in literatuur, godsdienst, sagen en filosofie; cultuurwaarden en geestes- producten in hun dienst	48

HOOFDSTUK III.

DE VRIJHEID ALS MACHT.	
De materiele inhoud van de vrijheid	54
Imperialisme van Athene	62
Wezen en geest der Atheensche democratie	86

HOOFDSTUK IV.

MAATSCHAPPELIJKE EN CULTUREELE VRIJHEID IN DE 5e EN 4e EEUW.	
De vrijheid in het maatschappelijk leven	100
De cultureele vrijheid	110
De maatschappelijke en cultureele vrijheid in Athene belicht door critiek en idealen van tegenstanders	119

252855

HOOFDSTUK V.

Blz.

DE MATE VAN VERWEZENLIJING DER VRIJHEID EN GELIJKHEID OP ONDERSCHIEDENE GEBIEDEN EN VOOR VERSCHILLENDE BE- VOLKINGSGROEPEN.	
Ongelijkheid in bezit	138
Standsvoorrechten en standsgevoel	149
Nijd tegen beschaving	163
Politieke dwang der meerderheid	165
Onvrijheid op sociaal gebied	169
De positie der vermogenden, Theten, boeren, vrouwen, vreem- delingen, vrijgelatenen en slaven.	174
Conclusie	198

HOOFDSTUK VI.

DE VRIJHEID ALS DROOM EN WAAN.

De vrijheid als droom en waan	206
-------------------------------------	-----

HOOFDSTUK VII.

REACTIE-VERSCIJNSELEN, CRITIEK EN ONTBINDENDE STROOMINGEN TEGEN DE DEMOCRATISCHE VRIJHEID EN GELIJKHEID.

Algemeene typeering	228
Groei van de beteekenis der enkelingen; toenemend individualisme	232
Panhellenisme	241
Neiging tot een afzijdige houding tegenover het staatsleven; vrijheid in beschouwing	243
Internationalisme en Universalisme.	249
Theorieën over het recht van den sterkste, geschetst in hun wording, inhoud en werking	259
Inhoud en gebruik van de theorieën over gelijkheid naar ver- houding	280
Vrijheid verwezenlijkt in niet-democratische vormen; utopieën.	290
Omkeering van de begrippen vrijheid en gelijkheid in ethischen zin	299
BLADWIJZER	315
VERKORTE TITELS VAN VAAK GECITEERDE WERKEN.....	325

*Aan de Herinnering van mijn
nooit-vergeten moeder en vriend.*

VOORWOORD.

Met deze studie doe ik een poging, de geschiedenis te beschrijven, den inhoud en functie vast te stellen van de politieke en maatschappelijke begrippen vrijheid en gelijkheid in Athene tijdens de 5e en 4e eeuw voor Christus. Een dergelijke arbeid kan slechts een poging zijn; zoo ergens, dan mag noch de schrijver, noch de lezer, hier een definitief resultaat verwachten. Ik geef immers grootendeels een uiteenzetting van gevoelens en besepte, niet bewezen werkelijkheden, welke, zwak toegelicht vaak door reële gegevens, na meer dan tweeduizend jaar in hun beteekenis, kracht en grond, door ons, menschen van een andere stam en ontwikkeling, moeilijk te beoordeelen zijn. Toch zocht ik naar het onvindbare en tracht nu vooral feiten te geven en objectief vaststaande betrekkingen, maar laat de waardebepaling vaak over aan den lezer, wiens slotsom echter in elk afzonderlijk geval, evenals de mijne, zal afhangen van zijn persoonlijken aanleg, politieke en religieuze overtuiging van het oogenblik of van zijn stand en milieu; de klanken vrijheid en gelijkheid wekken immers bij verschillende individuen en groepen uiteenlopende voorstellingen op en lezer en schrijver zullen in de te vermelden feiten, juist betreffende deze begrippen, wier geschiedenis steeds nog gevormd wordt en welke nog immer in den strijd der meeningen en belangen gewichtige twistpunten zijn en actieve krachten, een bevestiging en illustratie van eigen meening of een logenstraffing van anderer opvattingen zien.

Wij staan bij onze waarneming ons zelf in den weg: het eigen oordeel kan zich tijdens het onderzoek naar de feiten, bij het toetsen van hun waarde en bij het opmaken en uiteenzetten der resultaten, zelden verheffen tot zuivere objectiviteit. Deze misten meestal ook zij, die als tijdgenooten de te beschrijven ontwikkeling van vrijheid en gelijkheid meemaakten en er ons opzettelijk of ongewild

in hun geschriften gegevens over hebben nagelaten. Ook bij hen en bij onze zegslieden uit later tijd, welke hun werken zijn gevolgd of uit andere bronnen hebben geput, moeten wij rekening houden met hun eigen persoonlijkheid, milieu en politieke richting; ook met de stemming of constellatie van het oogenblik, want enkelingen werden vaak in hun beoordeeling door belangen beheerscht en groepen gaven aan schijnbaar objectief-vaststaande begrippen uit eigen belang een subjectieven inhoud. De groepeeringsen in de samenleving bleven ook niet gelijk en met wijzigingen in de maatschappelijke verhoudingen wisselden vaak opvattingen van personen en klassen over maatschappelijke feiten en verschijnselen. Dezelfde groep oordeelde verder over de toepassing van de beginselen van vrijheid en gelijkheid op het eene gebied juist tegenovergesteld aan datgene, wat zij meende over de doorvoering ervan op het andere. De gebieden, waarop deze begrippen in Athene beteekenis kregen en bij ons nog bezitten, zijn juist zeer uiteenlopend en dat vormt nieuwe moeilijkheden; want al behandel ik in dit werk niet de vrijheid tegenover het gedetermineerd-zijn en vermijd ik in het algemeen de bespreking van individueele opvattingen over persoonlijke vrijheid, het nagaan van de geschiedenis, den inhoud en de functie der vrijheid of de daaraan verbonden gelijkheid in de politiek, het recht, den godsdienst, het economische, sociale en maatschappelijke leven van de 5de en 4de eeuw, de gebieden dus, waarop wij met groepen te maken hebben, is toch al gecompliceerd en soms netelig genoeg; vooral ook, omdat ons materiaal zeer beperkt is en meestal de mogelijkheid van vergelijking met verhoudingen in andere staten totaal ontbreekt. Eindelijk kunnen wij niet precies den indruk omschrijven, welken de besproken verschijnselen maakten op andere staten: deze ook bestonden uit groepen met verschillende opvattingen, waarnaar zij de radicale Atheensche democratie en haar daden beoordeelden, en hun (trouwens zeer schaarsche) uitingen werden bij gelegenheid door vóór- of tegenstanders tot stijving van eigen meening gebezigd.

Ten slotte is slechts bij benadering te zeggen, in welke mate de heerschende burgerklasse zelf bewust haar rechten genoot. Wanneer wij bedenken, dat de schijnbaar voor en door het heele volk bevochten vrijheid der Vereenigde Nederlanden weldra de beperkte beteekenis kreeg van vrijheid voor enkele oligarchische families, welke door Johan de Wit de ware vrijheid werd genoemd, dat toch Fransche réfugiés, geheel in het web hunner standsbegrippen bevangen en redeneerend naar het belang hunner in Frankrijk onderdrukte klasse, een staat, waar platteland, middenstand en arbeiders van de essentiele politieke of maatschappelijke rechten verstoken waren, het Paradijs der Vrijheid en Gelijkheid noemden, dan voelen wij, dat de beschrijving van ontwikkeling, beteekenis en functie der beide begrippen in het algemeen zeer schematisch moet blijven en de conclusies der lezers zeer subjectief-uiteenlopend zullen zijn.

Het betreft graden te zoeken van betrekkelijke gelijkheid of ongelijkheid, van betrekkelijke afhankelijkheid of onafhankelijkheid voor bepaalde maatschappelijke groepen, in bepaalde tijden, op bepaalde gebieden. De woorden vrijheid en gelijkheid beteekenen, evenmin als enig ander woord buiten een verband van logischen of irrationeelen aard, „an sich” niet veel, maar duiden vaag steeds wisselende ervaringen, verschijnselen en gebeurtenissen in het leven der enkelingen en op de terreinen der samenleving aan; daarom ook moet deze arbeid vaak verslag geven van subjectief-geïnterpreteerde en gegroeppeerde feiten, dus van meeningen, welke individuen zich reeds hadden gevormd en bij groepen golden. Waar het noodig is en mogelijk, zal ik evenwel trachten, met aarzelende toepassing van mijn niet-geijkten maatstaf, de waarde ook van deze te meten.

Amsterdam, Januari, 1930.

D. L.

HOOFDSTUK I.

KORTE SCHETS VAN DE ATHEENSCHЕ GESCHIEDENIS SINDS SOLON TOT AAN DE PERZISCHE OORLOGEN.

Sinds Solon's optreden tot Pisistratus. In Griekenland, waar de grootere grondbezitters tegenover de vrije boeren, de pachters, de vrije en onvrije landarbeiders, de ymkers en kolenbranders, visschers, schippers, handelaars en handwerkers, zoo goed als de geheele politieke, rechterlijke en militaire macht tot aan het einde van de 7de eeuw bezaten, waar het leven in patriarchale vormen verliep en de adel ook de drager was van godsdienst en cultuur, waren in den loop van de 7de eeuw handel, verkeer te land en ter zee en handwerk als middelen van bestaan meer naar voren gekomen. Het aantal bewoners, dat daarmee zijn levensonderhoud verdiende, nam in onderscheidene staten toe, hun nieuwe levenswijze bracht meer vrijheid van beweging mee, eischte meer eigen initiatief van den enkeling, die zich vrij moest maken van traditioneele bestaansvormen en overgeleverde opvattingen. De nieuwe economische groepen voelden in eigen land tegenover zich een stand van overheerschers, welke door middel van den staat, het recht en hun militaire kracht eigen, bevoorrechte positie wilden handhaven en de belangen der overigen konden schaden, ja zelfs op hun nieuwe wegen naar een bestaan tegenhouden: dit verzet en de strijd er tegen, moet het saamhorigheidsgevoel der onmondig-gehouden categorieën der bevolking versterkt hebben: er ontstond een klasse, welke niet meer tevreden kon zijn met een positie, waarbij haar opkomend, sociaal gewicht onvoldoende tot uitdrukking kwam in het bestuur van de gemeenschap en in de rechtsspraak.

Ook voor den stand, welke oogenschijnlijk dezelfde levensvormen had behouden, was de tijd der wisselingen gekomen en hadden de omstandigheden meer dan vroeger

de oplossing van de vraag, hoe door het leven te komen, tot een individueele gemaakt. De nood, welke naast de zucht naar welstand en avontuur velen prikkelde, om in handel en zeevaart hun bestaan te zoeken, drong namelijk ook de boeren sterker dan eertijds er toe, ieder voor zich op te treden. In de feodale maatschappij werd het leven van den hoorige of pachter in zijn essentieele vormen door hun meester of landheer bepaald; ook de levenswijze en de rechten van den „vrije” hing grootendeels van de heeren af, zelfs al waren diens middelen van bestaan, akkers, gebouwen en gereedschappen, zijn onbezwaard eigendom. Staat immers, recht en militaire macht waren ook tegenover de landelijke bevolking de machtsinstrumenten van den adel. De traditie, de manier dus en de zeden der vaders, werkte sterk door; het leven verliep in gewone tijden voor de boerenfamilies betrekkelijk regelmatig en eenvormig, eigen initiatief bewoog zich binnen enge grenzen. Het bewustzijn, een klasse te vormen, wordt bij een boerenbevolking, zelfs door zwaren druk, niet licht gewekt; men leidt afzonderlijke existenties.

Toen echter de handel in en van Hellas zich uitbreidde, tijdens de 7de eeuw ook in Attica zichtbaar veld won en men van het tot dusver heerschende ruilverkeer, vooral in de steden, vrij plotseling overging tot het gebruik van geslagen munt, schijnt dit een geweldige catastrofie beteekend te hebben voor de boerenbevolking. Wij zijn niet precies ingelicht over den loop der economische ontwikkeling 1 — misschien heeft ook de concurrentie van het buitenlandsche graan, met de opkomst van het verkeer, het leven voor de landelijke bevolking verzwaard — het feit was er: veler bestaan werd hachelijk. Tegenslag, misge-
was, ziekte, een te groot gezin, een schrale bodem, slordigheid en luiheid werden in dien tijd gevaarlijker elementen dan vroeger en konden licht een boerengezin achteruit drukken en in het ergste geval ten onder brengen. Ieder moest daardoor vaker en feller vechten om zijn bestaan, Een middel nu, om zich voorloopig tegen ondergang te

1. Zie o. a. Ehrenberg, *Neugründer des Staates*, p. 71.

weren en op hoop van betere tijden verder te kunnen zwoeven, werd voor den vrijen boer de hypotheek 1. Deze bevorderde de markeering en isoleering van het individu; de boer moest immers een vroeger ongekende daad doen, de traditie der voorvaderen breken: hij kwam als iets eigens tegenover het verleden te staan en . . . tegenover zijn omgeving. Want de daad, waaraan zijn bestaan min of meer was verbonden, was, zij het in nog zoo geringe mate, verschillend door motieven en vorm van die zijner naasten, waarvan eveneens velen om allerlei redenen hun akkers met een hypotheek moesten bezwaren. Hij stond — en dat werd het gewichtigste — als enkeling tegenover zijn geldschieder.

„Zoo stonden de pachters en de hoorigen ook tegenover hun landheer”, kan men zeggen. Ongetwijfeld. Maar ook die verhouding werd door de armoede verscherpt en zeker, is hun aantal zeer toegenomen door den nood der „onafhankelijke” vrijen met eigen bezit, zoodat in het algemeen in Attica ook onder die groepen snelle wisselingen en verschuivingen plaats moeten gevonden hebben, welke tot individueele situaties leidden ten opzichte van de meerbezittende klasse. Het hypotheekwezen echter greep sterker in; daardoor werd niet alleen de samenhang met het verleden verbroken, maar ook de samenhang in de samenleving: een pachter bleef in contact met zijn landheer, die meestal niet veraf woonde en verstand had van het bedrijf; min of meer bleef deze bovendien belanghebbende bij het wel en wee van zijn huurder; de verhouding was overigens

1. Ik bedoel hier, dat verscheidene bezitters van kleine hoeven met hun akkers als onderpand een verplichting op zich moesten nemen, om de middelen voor hun bestaan te krijgen; in welken vorm, in geld of in natura, laat ik in het midden. Eveneens, wat de aard van die verplichting werd, of ze schuld of rente in waren, geld of arbeid moesten betalen. Waarschijnlijk zal dit in den loop van de jaren in verschillende vormen zijn geschied. Voor den eenvoud der voorstelling behoud ik na deze toelichting de termen hypotheek, rente, enz.

ook wat menschelijker. Maar wie een som geld leende, zal dat toen vaak hebben moeten doen van een man buiten zijn bedrijf en veraf woonachtig; de schuldenaar stond dan zeker meer geïsoleerd van zijn hypotheekhouder, dan de pachter van zijn rijkeren buurman. Dit bleek trouwens nog uit een andere omstandigheid. Zonder dat de staat of eenige autoriteit daartegen schut verleende, moest de debiteur niet enkel met zijn bezit, maar ook met zijn persoon en arbeid borg staan voor het nakomen van de persoonlijk gesloten, geldelijke overeenkomst en dit werd noodlottig: de blijvende malaise bewerkte vaak onmacht tot het betalen van rente en hoofdsom en vele gezinnen werden als slaaf verkocht: daar zat toen, bij de geleidelijke ontwikkeling van de nijverheid in Hellas, voor de geldschieters voordeel aan vast; vroeger was er weinig vraag naar menschelijke arbeidskrachten. Dat nu in eigen land, van de zijde van eigen medeburgers, slavernij dreigde, verergerde de breuk in de maatschappij en moest ook meer dan vroeger de concentratie op eigen leven in de hand werken. Immers, tot dusverre kon deze ellende alleen van buiten, tengevolge van een inval of oorlog, komen en stelde zich de gemeenschap als een geheel tegen dit een ieder dreigende gevaar; nu kon de slavernij voortvloeien uit een individueele verhouding tusschen den crediteur en den debiteur, tusschen burgers van eenzelfde vaderland.

Maar de ontwikkeling van het individueele leven bleef voor de onderliggende klassen niet in het negatieve stadium. Het besef der verdrukking prikkelde tot bevrijding. De strijd voerde tot een tijdelijke vereeniging van heterogene groepen, die bijzondere wenschen en onderlinge verschillen voorloopig opzij zetten voor het algemeene doel: verlossing van de sociale of politieke onderdrukking, welke de vrijheid der enkelingen knotte of zelfs hun bestaan bedreigde. De aaneensluiting van verschillende groepen der bevolking tegen een overheerschende klasse, die mede met het gewoonterecht en een partijdige rechtspraak haar privileges verdedigde en klachten of verzet smoorde, beteekende voor de Attische gemeenschap de bewustwording in een klasse van het begrip vrijheid, d. w. z.

het kreeg voor een geheele groep — of wil men groepen — socialen en politieken zin. De reële inhoud er van was toen, voor zoover wij ongeveer weten: verlichting of opheffing van de hypotheken, verbod, als slaaf verkocht te worden, meerdere zeggingschap in het bestuur, geschreven recht, dat zich aanpaste bij de nieuwe verhoudingen. Deze inhoud werd na een ons vrijwel onbekende periode van binnenlandsche wrijvingen misschien zeer gedeeltelijk verwezenlijkt door de wetgeving van Draco, zeker door die van Solon. Op sociaal gebied had door een belangrijke verlichting der hypotheken een verschuiving der bezitsverhoudingen plaats ten bate van den tot dusver onder schuld gedrukten boerenstand en de opheffing der harde schuldwetten verzekerde het blijvend bezit van het gewonnene: het vrije bezit van Attica's bodem in meerdere handen. Politieken invloed oefenden de vrije mannelijke bewoners uit door het actieve kiesrecht in de Volksvergadering; het passieve werd slechts in beperkte mate verkregen. Het opteekenen der wetten en rechtsregelen brak de macht van het geldende gewoonterecht, dat tot dusverre door den adel uitsluitend in eigen belang kon worden toegepast; daartegen boden ook de gezworenen-rechtbanken, waarin ieder burger gekozen kon worden, schut; bij deze kon ieder burger in hooger beroep gaan na een beslissing door een magistraat; ieder burger kreeg ook het recht van aanklacht ten bate van een benadeelde. De aristocratische Raad op den Areopagus behield het toezicht op de staatsregeling en het nakomen van de wetten; deze had met een Raad van 400, waarin vertegenwoordigers van de drie hoogste burgerklassen zitting hadden, de meeste macht. Van de agrarisch-gekleurde vier census-klassen, waarin Solon het volk verdeelde of verdeeld liet 1, konden

1. De indeeling berustte niet op vermogen of bezit, maar op opbrengst. Dit beteekende al aanpassing aan de werkelijkheid der sociale ontwikkeling, waardoor ook in Attica niet enkel grondeigendom tot bezitter maakte en de producten van den bodem naast andere producten werden gesteld. Zie Ehrenberg, l. c. p. 72—75.

alleen leden van de drie eerste ambten bekleeden, waarvoor ten deele de loting werd ingevoerd. Voor den adel hadden boeren en pachters niet als medeleden van hun samenleving bestaan: zijzelf waren naar hun meening de eenige stand en voelden niet de vrijheid als een voorrecht tegenover een andere klasse, zooals ook later de Atheensche burgerklasse zelf dit niet zou beseffen tegenover haar heir van slaven. Evenmin als Aristoteles eeuwen daarna nog erkende, dat er een *δικαίον*, een rechtsverhouding, bestond tusschen meesters en slaven, achtte de adel van de 7e eeuw en daarvóór, de termen vrij en onvrij van toepassing bij de vergelijking van eigen positie met die van wezens of instrumenten, welke hem het levensonderhoud verschafften. Dit was nu totaal anders geworden: hun argeloos-genoten vrijheid was in botsing gekomen met de bescheidenste levenseischen van anderen in het eigen land, die door den nood en de ervaring van onvrijheid zich bewust waren geworden van de reële verhoudingen en de beteekenis van vrijheid; ook de adel moest als klasse de rekening opmaken van den inhoud van haar vrijheid en als klasse overleggen, hoe en in welke mate zij een verdere inbreuk op haar voorrechten en vrijheden kon voorkomen.

Het optreden van Solon had nog een ander gevolg voor de heerschende klasse: diens indeeling der burgers naar financiële draagkracht en daarmee evenredige plichten bezegelde waarschijnlijk een reeds voldongen feit in de maatschappij, drukte althans wordende verhoudingen uit, n.l. de vervloeiing van den adel als sociale klasse met den stand der meer welgestelde scheepsbezitters enz.: hij, die in staat was, als ruiter ten oorlog te trekken en daarmee in verband geregeld aan sport kon doen en zich in de wapenen kon oefenen, die bovendien een levenswijze kon aannemen als de adel en diens manieren en zeden zich eigen maakte, werd opgenomen onder de „Ridders” en verschilde daarmee niet heel veel van den landedelman. Het begrip adel werd in geheel Griekenland breeder; de welstand, door scheepvaart en handel verkregen, maakte knechten tot heeren; niet enkel traditioneele rang en geboorte genoot

aanzien, ook eigen verdienste en bekwaamheid, welke immers ieder medeburger tot welstand konden brengen. In zooverre kan men in die bepaalde periode voor de verhouding van deze twee klassen van een nivelleerenden invloed van het geld spreken, een evolutie, die in de literatuur haar neerslag vond 1.

Dit maatschappelijke feit bleef van groote beteekenis voor de verdere ontwikkeling van de vrijheid. De oude, exclusieve adel toch was omhuld geweest door de sfeer van het onbereikbare, droeg de sanctie van de goden in zich, stamde van dezen zoogenaamd af, onderhield het verkeer met hen voor den heelen stam. Nu kwamen er groepen op, waarmede hij politieke, rechterlijke en militaire functies moest deelen, waarvan enkelingen economisch gelijk stonden met de Eupatriden. Het dogma over de onverbreekbaarheid van den stand werd geschokt, de fictie van de goddelijke afkomst, van de εὐγένεια en van door de goden bezegelde privileges begon sterk te lijden. Ten opzichte van de tot „adel” geworden handelaars enz. kon de eerbied in het volksbewustzijn nooit zoo sterk uitgroeien, al trachtte ook deze stand door gefingeerde stamboomen en het usurpeeren van εὐγένεια zijn goddelijke afkomst aan het volk te suggereeren en zoo de glans van zijn positie door de flonkering der traditie te versterken. Door mensche ijver immers en bekwaamheid, door goede kansen, die ieder eens konden begunstigen, had deze groep welstand en daarmee nu ook maatschappelijke en politieke invloed veroverd: een ingeworteld dogma over de door-de-gode n-voor-eeuwig-vastgestelde wettigheid er van kon moeilijker ontstaan. De adelsmacht had wèl voordeel getrokken van zoo'n bevangen geestelijke gesteldheid en steeds de fictie versterkt, die nog zeer lang in schromend ontzag het volk zou doen opzien tegen de hooggeborenen ἄριστοι in zijn midden. In gelijken schred echter met den invloed der nieuwe klasse, was het besef gegroeid van de betrekkelijkheid en wankelbaarheid der

1. Hirzel, p. 238 en noot 4. Vgl. Keil, *Griechische Staatsaltertümer*, bij Gercke und Norden, *Einl.* III p. 356.

tot dusverre door traditie, godsdienst en zede bestendigde machts- en standsverhoudingen: in de geesten was voor immer de gedachte levend geworden, dat voor ieder de mogelijkheid open stond, macht, of althans medezegging-schap in eigen politieke aangelegenheden te bereiken. Dat alle vrije burgers een zeker aandeel in de macht hadden gekregen en dat medeburgers, in hun midden opgegroeid, bij menschenheugenis hun gelijken, zonder aureool van goddelijke geboorte of traditie van voorvaderen tot gelijken van den adel waren geworden, had de zetel der heerschappij van den ongenaakbaren Olympus naar de heuvelen van Attica overgebracht.

De Tyrannis. Een rijke koopmansklasse is tijdens de 6e eeuw niet in het uitsluitend bezit van de politieke macht geweest: Athene is geen plutocratie geworden. De adel behield, in tegenstelling met den gang van zaken in andere staten, waar naast het centrum, de stad, minder akker- en weiland bestond, zeer lang een zelfstandige positie, ondanks de gedeeltelijke assimilatie tusschen de meer-bezittende groepen. Op het platteland woonden vele kleine vrije boeren en pachters: misschien stelde men tijdens Solon wetsbepalingen vast, om het groot-grondbezit tegen te gaan ¹. De stadsbewoners bezaten vaak een stukjeland of een tuin en in den loop van de 6e en 5e eeuw versplinterde het grondbezit steeds meer. Wel werd het inkomen van den staat en zijn burgers in de laatstgenoemde eeuw voor verreweg het grootste deel op andere wijze verworven, dan door exploitatie van den Attischen bodem, maar aan het einde van den Peloponnesischen oorlog nog waren er volgens een latere mededeeling van de 20 à 25000 burgers toch slechts 5000 geheel zonder grondbezit. Het moeten meest kleine bedrijven of niet meer dan tuinen geweest zijn: een stuk grond van 1 talent gold als een belangrijk bezit en een aanzienlijke adellijke familie had toen niet meer dan 30 H.A. ². Onder deze omstandigheden bleef voorloopig

1. Aristot. Pol. II 7, 1266 b 16 vlg. Newman ad loc. —

2. O.a. Beloch², II 1, p. 103. 104. Hasebroek, *Staat und Handel*, p. 101.

het agrarisch karakter van de maatschappij bewaard 1; de economische veranderingen voltrokken zich toen langzaam. In de 7e en 6e eeuw had ook een betrekkelijk vredige evolutie plaats van een aristocratisch over een getemperd aristocratisch naar een gematigd democratisch bestuur. Voor dit laatste gevestigd werd, trad, na een periode van welheftigen, maar waarschijnlijk niet bloedigen partijstrijd, welke althans noch de zelfstandigheid van den staat, noch Solon's hervormingen hebben vernietigd, een tyran op, weldra een tyrannenfamilie, adellijke vertrouwensmannen van een deel der burgerij. Tijdens hun herhaaldelijk onderbroken regeering — de adel verdreef Pisistratus en zijn zonen meer dan eens — steunden zij de boeren, bevorderden en bevestigden zij het klein-grondbezit, begunstigten het handwerk o.a. door het lokken van vreemdelingen, gaven door uitbreiding van buitenlandsche beheerschte gebieden als politieke en materieele steunpunten 2 en door connecties met andere staten meer ruimte aan handel en scheepvaart, bevorderden de locale, landelijke culten, en de vereering van den vegetatiegod Dionysus, waardoor de eeredienst veel sterker dan vroeger, toen de adel vooral de drager er van was, onder de aandacht van het volk kwam en de godsdienst door bredere lagen actief werd

1. Zimmern, *The Greek Commonwealth*, p. 82 zegt: „The City-State remained through all its days predominantly agricultural.” Dit is toch voor het Athene in de 5e en 4e eeuw niet meer dan een woord: de bodem van het kleine, schrale Attica bood geen voldoende levensvoorwaarden voor de dichte bevolking in die eeuw: de overheersching van andere streken, de oorlog, de handel, de zeevaart en het handwerk waren rijkere bronnen voor het volksinkomen. Op zee en door militair optreden verwierf Athene haar positie in de wereldgeschiedenis, niet door akkerbouw en veeteelt, al hadden ook nog zoo vele Atheners een stukje grond of een tuin of roofden hoeven buiten de grenzen. — 2. Onder, misschien vóór Solon al, was Athene met bescheiden veroveringen begonnen.

uitgeoefend; zij stelden nieuwe feesten in of verhoogden reeds bestaande in glans, bouwden tempels, legden wegen en waterleidingen aan, begunstigten kunst en wetenschap, versterkten het nationaliteitsgevoel. De economische ontwikkeling werd dus bevorderd, de politieke ondervond in zooverre geen belemmering, omdat de eenmaal verworven rechten voor de vrije burgers onaangetast bleven 1. Pisistratus waakte er slechts voor, dat hij onder den ouden staatsvorm persoonlijk de leiding behield; later werden de voornaamste posten bezet door leden van de familie, wier positie, optreden en geschiedenis in menig opzicht te vergelijken is met die van de Medici in Florence 2.

Clisthenes. Hoe verdienstelijk de tyrannen ook waren en hoezeer de burgerij en haar rechten ook beschermd werden tegen den adel, in 510 werd — waarschijnlijk naar aanleiding van een straffere heerschappij van Pisistratus' zonen — een bewind afgeschaft, dat toch te veel op een voogdij geleek, om geduld te worden door een burgerij, die zich van haar eigen kracht bewust was geworden. De bevrijding had weliswaar plaats door den adel met behulp van Sparta, maar toen deze de macht in handen wilde houden, verzette zich de burgerij en werd, onder leiding van een aanzienlijk edelman, Clisthenes, een sterker democratisch bestuur ingesteld; volgens sommigen werden toen eerst de grondslagen gelegd voor de radicale democratie. De democratisering van de verhoudingen in de maatschappij, welke voortgegaan was onder de Pisistratiden, werd zichtbaar in de sterkere democratisering van den staat. De belangrijkste maatregel was, dat Clisthenes door

1. Thuc. VI 54. Aristot. Rep. Ath. XVI. Plut. v. Sol. XXXI. — 2. Deze opmerking neem ik over van Prof. U. Ph. Boissevain, die de vergelijking kort uitwerkte op een privatissimum ten zijnen huize in het cursusjaar 1916/1917. Later las ik, dat ook Otto de overeenkomst heeft gezien: *Kulturgeschichte des Altertums*, p. 73. Sweboda, *Zur Beurteilung der griechischen Tyrannis*, *Klio*, XII p. 352 verwijst voor analogieën uit de Italiaansche Renaissance naar Burckhardt, *Cultur der Renaissance*², p. 22.

een nieuwe verdeling van het land in politieke eenheden het aaneengesloten optreden der adellijke geslachten zoo goed als onmogelijk maakte, de overige burgers zooveel mogelijk onttrok aan politieke beïnvloeding door den adel, dus haar politieke overwicht aan die klasse ontnam en Attica in sterkere mate tot een staat van politiek-gelijk-berechtigde burgers maakte. De adel, welke sinds Solon als klasse en numeriek en in economische en in militaire beteekenis (vóór of tijdens Clisthenes' optreden 1 vormde zich ook het Atheensche hoplitenleger) tegenover de overige klassen was achteruitgegaan, moest weer wijken voor de sterkste der overige groepen, voor de tweede maal werd deze teruggang officieel en in wettigen vorm vastgesteld in de staatsregeling en werd de adelsklasse in haar invloed op de overige bevolking en daardoor in haar overwicht op politiek terrein getroffen. Bovendien verkregen de overige klassen nog numerieke versterking, doordat Clisthenes vele vreemdelingen en vrijgelaten bewoners van Athene in het burgerschap opnam. Over verdere veranderingen in dezen tijd zijn wij slecht ingelicht, in dit kort overzicht van de Atheensche geschiedenis vóór de Perzische oorlogen kunnen wij niet ingaan op de vele kwesties, die gerezen zijn over den aard van eventueele andere hervormingen in het bestuur en de rechtspraak, welke of tijdens Clisthenes of kort na hem hun beslag hebben gekregen 2.

1. Zie Niese, *Über Wehrverfassung, Dienstpflicht und Heerwesen Griechenlands*, *Hist. Ztschr.* 1907, 3e Folge, II p. 297. Door den economischen vooruitgang werd het voor meer burgers mogelijk, zonder vergoeding en onder eigen bekostiging van de wapenrusting als hopliet te strijden. — 2. De gewone algemeene werken over de Grieksche geschiedenis geven een veelzijdige behandeling van de overleveringen. In het bijzonder heeft Ehrenberg in zijn bovengenoemde studie den aard van Clisthenes' optreden trachten te doorgronden.

HOOFDSTUK II.

GESCHIEDENIS EN POLITIEKE INHOUD VAN DE VRIJHEID IN DE 5DE EEUW.

Vrijheid als gevoel van onafhankelijkheid tegenover buiten- en binnenlandse machten. De democratisch georganiseerde burgerij zag zich weldra gedwongen, op te komen voor haar bestaan. Aan de overzijde van de Egeïsche zee waren de eertijds autonome, stamverwante staten onder het bestuur van Perzië politiek en economisch achteruit gegaan; op hun vernietiging legde de Perzische koning het toe, toen ze zonder goede leiding en onderlinge samenwerking in opstand waren gekomen. Enkele Grieksche staten van het vasteland hadden steun verleend, doch van weinig beteekenis, totaal ontoereikend, om het dreigende gevaar te keeren. Het inzicht in de belangrijkheid van den strijd aan de overzijde en het begrip van den invloed, dien de loop der gebeurtenissen daar op eigen bestaan en leven kon hebben, waren niet helder genoeg. Toen de geboden hulp na de demping van den opstand voor Perzië een aanleiding werd, om de inlijving te beramen van de Grieksche eilanden en het geheele Grieksche vasteland, werden naar alle staten boden gezonden, om aarde en water te eischen. Ofschoon de meeste staten — ook het religieuze centrum Delphi — zich onderwierpen, wezen enkele dien eisch af af en daaronder was ook Attica. Na verschillende worstelingen en een spanning van jaren werden de Perzen teruggedrongen uit Griekenland; de Grieken wonnen het overwicht op zee en de vijand moest zijn veroverde stellingen in en aan de Egeïsche zee, later zelfs posities in het Oostelijk bekken van de Middellandsche zee, opgeven. Attica had tijdens de critieke jaren bruikbaarere havens gekregen, ook

veel sterker vloot 1, en zag zich, doordat de kleine staten zich op den duur niet afzonderlijk konden verweren tegen den wel teruggedrongen, maar steeds dreigenden Pers, weldra aan het hoofd gesteld van een belangrijken Griekschen statenbond, een positie, welke haar wijde perspectieven van economische voordeelen, van politieke, militaire en cultureele ontwikkeling bood. De bondgenooten immers, welke haar de leiding hadden opgedragen, waren de voornaamste staten aan en in de Egeïsche zee, aan de doorgangswegen naar den Pontus en aan den Pontus zelf. Athene kreeg betere en goedkoopere voorziening van levensmiddelen, oorlogs- en scheepsmateriaal, spoedig werd het de grootste markt voor de Grieksche wereld, een belangrijke plaats van omzet voor de producten van het Oostelijk Middellandsche zeegebied en ook het cultureele centrum. De staat, wiens achterland en tuinen verwoest waren, waarvan de hoofdstad in puin en asch lag, werd tijdens de verdediging tegen den buitenlandschen vijand meesteres op zee en verwierf daardoor een overwicht op de talrijke zusterstaten, dat gedoemd was, zich tot heerschappij te ontwikkelen en in een tyrannie te ontaarden.

Uit de groote worsteling tegen vreemde overheersching, welke men zelf had voelen dreigen en die het stamverwante Ionië onder den druk had gehouden, voelden de Grieken en in het bijzonder de Atheners na de jaren 480/479 het behoud van hun vrijheid als de groote winst. Vastberaden en met hooge gevoelens bezielde hadden zij den oorlog aanvaard 2; toen nu de slagen bij Marathon, Salamis en Plataeae vooral ook door de doortastendheid en den moed der Atheensche burgerij gewonnen waren, werd zij zich bewust van haar kracht en trotsch in het besef, geheel Hellas behoed te hebben voor onderwerping; lange jaren daarna nog wezen vertegenwoordigers der stad op deze verdienste 3 en eeuwen lang bleef de traditie levend, dat de Atheners de vrijheid aan alle anderen hadden ge-

1. Volgens Herodotus (VI 89) had het land vóór de Perzische oorlogen 50 trieren en stelde het er tegen de Perzen 200. — 2. Herod. VIII 144. — 3. Thuc. I 73. 74.

geven 1: Te Plataeae werden vijf-jaarlijksche Vrijheidsspelen ingesteld, de burgers van het stadje waren ἄστυλοι en ἱεροί, onschendbaar, omdat zij als plicht kregen, jaarlijks voor de gevallenen te offeren onder plechtige ceremoniën, die nog in de eerste eeuw na Christus in eere werden gehouden 2. In het theater beleefden de burgers nog eens den greep der pas-doorleefde benauwenis en den bevrijdenden triomf, daar werden zij zelf verheerlijkt door de woorden hunner dichters, want de bevrijding was hun daad. De Boeotier Pindarus bezong den dag van Artemisium, „waar de zonen van Athene. . . . den grond der vrijheid legden 3 en ook andere niet-Atheners vereeuwigden in dichtwerk de roemrijke jaren. Marathon-strijder was een eere-titel; Aeschylus' grafschrift vermeldt hem niet als dienaar der tragische Muze, maar als een der helden bij Marathon 4. Weldra kreeg de geschiedenis legendarische trekken: de volksfantasie schiep een heldenstrijd van luttele duizenden Grieken tegen millioenen vijanden. Vrijheid beteekende toen vooral „vrijheid van vreemden dwang” en bleef ook die beteekenis behouden 5. Steeds weer keerde in officieele redevoeringen, pleidooien, gedichten, tragedies en comedies — het epos zelfs trachtte men bij de wisseling van de 5e en 4e eeuw nieuw leven en inhoud daarmee te geven — de roem terug van de kampioenen voor de vrijheid van eigen land en die van geheel Hellas 6; het was een waarheid voor alle overheerschende burgerijen, die naast

1. Plut. de glor. Ath. VII. — 2. Plut. v. Arist. XXI. — 3. Plut. de glor. Ath. VII. — 4. De zege van Marathon in de literatuur der 5e eeuw o.a. nog bij Arist. Vespae, 711. Vgl. 1071 — 1091. Eq. 781 vlg. 1333 vlg. Nubes, 986. Ach. 181. 697 vlg. Ranae, 1296. Thesm. 806. fr. 413. Zie van Leeuwen bij Nubes, 986. — 5. „In ἐλευθερία liegt auch später noch die Freiheit von der Fremdherrschaft”: Hirzel, l. c. p. 255, waar hij naar een woord van Wilamowitz verwijst. Vgl. ook Herod. I 6. VII 2. — 6. Zie p. 82 vlg. Vgl. Loenen, *De Nobilitate apud Athenienses, Mnemosyne*, 1926, p. 216 vlg. — Zeus Eleutherios werd toen ook geschapen: Pauly, s. v.

Atheners en Spartanen deelgenomen hadden aan den oorlog, onverschillig of zij democratisch of aristocratisch-oligarchisch 1 waren georganiseerd.

Naast de bazuinen van de Atheensche natie op Marathon enz. en op de bevrijding van buitenlandsche overweldiging klonken sterker en zelfbewuster de lofliederen op het definitieve breken van de adels-heerschappij en op de verjaging van de tyrannen. In het begin van de 5e eeuw is het liedje ontstaan over Harmodius en Aristogiton, dat wel niet de exacte waarheid bevatte omtrent den val der tyrannie, maar stellig het besef van de volksziel vertolkte. Het werd een vrijheidsliedje voor de Atheensche burgerij en men zong het als bij ons de hymne op Piet Hein. En al gaf het den gang van zaken niet precies weer en werd het niet heelemaal begrepen, het hield de herinnering levendig aan de bevrijding van een gehaat regime. Herodotus laat in een verband, waar de gang van zaken bij de verjaging van de tyrannen evenmin juist wordt voorgesteld, blijken, dat de bevrijding van hun bewind werd gevoeld als een vrijworden van eigen krachten 2. In de tragedie ook werd op het ondragelijke van een tyrannie gewezen; tegen een alleen-heerschappij bleef men in de 5e eeuw en in het algemeen ook in de 4e achterdochtig en vijandig: als Grieken voelde men zich vrij, in tegenstelling met de verhoudingen elders, vooral met die in Perzië 3. „Niets schaadt den staat meer, dan de heerschappij van één man, daar, waar geen algemeene wetten, het hoogste goed, bestaan 4.” „Ver-

1. Verreweg de meeste nog. Vgl. p. 76. — 2. V. 78. Vgl. p. 22. Zie Stein ad locum. Deze haalt Hippocrates, Περὶ αἰέτ. 23 aan, waarin op den gunstigen invloed gewezen wordt van vrijheid op de activiteit van de menschelijke psyche. Ook Plato erkent het heilzame van een zekere vrijheid als prikkel tot ijver: Leg. 694 a. b. — 3. Aesch. Persae, 181 vlg. Eur. Suppl. 404 vlg. Xen. Anab. I 7, 3. — 4. Eur. Suppl. 429 vlg. Vgl. fr. 277. De heerschappij van allen tegenover die van één gesteld: Herod. III 142. V 37. Vgl. Aesch. Persae, 241 vlg. Isocr. Nic. 25. Aristot. Pol. III 16, 1287 a 10 vlg.

dwazing is het, ook maar te wenschen, alleenheerscher te zijn over zijn gelijken 1." Het ostracisme zorgde er in Athene dan ook voorloopig wel voor, dat zoo'n snoode wensch onvervuld bleef en herstel der Pisistratiden speciaal werd onmogelijk gemaakt door vernieuwing en aanvulling van hun verbanningsdecreet. Harmodius en Aristogiton bleven in den strijd der meeningen de volkshelden; men vergat, dat de tyrannen juist de tegenstanders van den adel waren geweest, dat de betreffende moord op een der leden van het tyrannengeslacht waarschijnlijk uit romantische motieven had plaats gehad en 3 jaren voor den val van het meerhoofdige bewind; zij werden symbolen, hun daad sprak tot fantasie en gevoel, het verhaal er over kreeg meer met kunst, dan met historie gemeen en werd in zijn onjuiste, democratiserende lezing van het voorgvallene benut door de democratie. Het volk knoopte aan een sensationeele gebeurtenis de verjaging van een bewind, dat in werkelijkheid door een adelsgeslacht met steun van Sparta ten val was gebracht. Onder dat bestuur had het volk niet geleden; het had zich alleen ontwikkeld en was rijp geworden, om zelf uit eigen midden zijn bestuurders te kiezen en die te controleeren. Dat feit verbeeldde de figuren van Harmodius en Aristogiton, zij werden dáárom in brons vereeuwigd, — een zeldzame eer — in liederen bezongen, op vazen steeds weer geschilderd 2 en bij een wet verbood het volk — teekenend voor den strijd tusschen de partijen om het gezag der traditie! — in woord of lied kwaad te spreken van zijn vrijheidshelden 3.

Een traditie over Harmodius en Aristogiton noemde hen dus de bewerkers van de *vrijheid*, al schrijft de zegsman zelf de daad der bevrijding aan het adellijke geslacht der Alcmeoniden en aan de Spartanen toe 4. Zij werd door de burgerij gevoeld als meerdere mate van macht,

1. Eur. fr. 172. — 2. Zie voor hun eerbewijzen, afbeeldingen op vazen enz. Koepp, *Harmodios und Aristogeiton*, *Neue Jahrbuch d. kl. Altert.*, 1902, p. 609 vlg. Valetón, *Mnemosyne*, 1909, p. 354 vlg. — 3. Hyperides adv. Philipp. — 4. Herod. VI 23.

welke zij gewonnen had op een onderdrukkende klasse of beschermd tegen tyranniek geweld en buitenlandsche overheersching; de democratische klasse kon deze vooral na de Perzische oorlogen slechts dan verwezenlijkt achten, wanneer in haar midden geen gezag meer bestond, hetwelk niet haar eigen schepping was of dat zij niet zelf uitoefende, dus wanneer de gelijkheid op politiek gebied was verworven. Dat beteekende idealiter gelijk recht op alle politieke en materieele voorrechten en voordeelen, welke de staat bood of door middel van den staat konden worden verkregen.

Uitbreiding der politieke gelijkheid. Het is dus niet te verwonderen, dat de nog achtergestelde klassen, waaraan mede de redding van het geheele volk te danken was en waarop het komende imperium moest steunen, zóó lang politieke eischen bleven stellen en voor de doorvoering van democratische maatregelen ijverden, totdat hun uitgebreide rechten waren gegeven en zij ongeveer dezelfde politieke vrijheid genoten, als de vroegere heerschende standen: de strijd voor de vrijheid tegen onderdrukkende machten in het binnenland werd forsch voortgezet. Tijdens den oorlog had men deze deels-onmondige burgers, welke vooral noodig waren als matrozen, roeiers en mariniers op de nieuw-te-bouwen vloot, moeten interesseeren voor den nationalen strijd en hun grooter aandeel in de wetgevende en uitvoerende macht gegeven. De taak van de negen archonten, welke tot nu toe belangrijke bevoegdheden hadden in het uitvoerend bewind en die uit de eerste of de beide hoogste burgerklassen gekozen werden ¹, werd in 487 zóó besnoeid ten bate van de Volksvergadering, dat het archontaat niet veel meer werd dan een „deftige administratieve betrekking” ², daartoe werkte voortaan ook hun wijze van benoeming (loting uit gekozen kandidaten) mede, welke aan het toeval meer overliet, dan vroeger. Bovendien werden toen

1. Misschien werden toen pas de *ἱππεῖς* tot het ambt toegelaten: Busolt, *Griechische Staatskunde*, II p. 888. —

2. van Gelder, *Algemeene Geschiedenis*, I p. 329. „Der

waarschijnlijk voor de burgers van de 3e klasse een grooter aantal ambten opengesteld. De lagere klassen kregen zelfgevoel 1, beschouwden zich, doordat de beslissing op zee was gevallen en de verdere uitbreiding van macht ook op zee gezocht moest worden, als redders en steunsels van den staat en werden ook later daarvoor aangezien 2. De tactiek en politiek van Themistocles, welke waarschijnlijk reeds door Aristides ten deele werd gebillijkt en door Pericles krachtig werd voortgezet, n.l. om redding en toekomst op zee door middel van een zeemacht te zoeken, werkte sterk democratiserend 3, zooals in het algemeen de militaire ontwikkeling ook in andere staten nivelleering bevorderde of reeds ontwikkeld had 4. Formeel hadden alle burgers toegang tot de Volksvergadering, formeel konden allen of de meesten een functie als rechter of een ander ambt bekleeden, maar groote groepen konden door hun armoedig bestaan geen tijd verliezen voor het uitoefenen van hun rechten, zoodat zij, ondanks de democratische staatsinrichting en hun officieele rechten, toch politiek ten achter stonden. In 461 werd echter met het principe der e e r e ambten, d. w. z. dat ieder burger zonder vergoeding den staat behoorde te dienen, radicaal gebroken.

nominelle Souverän, in Athene das Volk, hatte damit auch thatsächlich die Regierung": Meyer III p. 342. — 1. Vgl. o.a. Aristot. Pol. II 12, 1274 a 12 vlg. Dem. XXIII 197. Plut. v. Cim. VIII. — 2. Arist. Acharn. 162 vlg.: ὁ Θρασύτης λέως, ὁ σωσίπολις. Aristot. Pol. VII 4, 1304 a 22 vlg. — 3. Plut. v. Themist. XIX. Vgl. ps.-Xen. Rep. Ath. I 2. Isocr. Areop. 65. Plut. v. Arist. XXII. Aristot. Rep. Ath. XXVII. Vgl. Pol. VIII 7, 1321 a 13. Pol. II 12, 1274 a 12 vlg. — 4. Niese passim in *Hist. Ztschr.* 3e Folge, II (1907). Vgl. Roscher, *Politik*, p. 331 en noot 3. Voor den democratiserenden invloed van het militaire leven en den oorlog nog voor de Oudheid: Plato, Rep. 556 c. d. Leg. 694 a. b. Isocr. c. Loch 20. Plut. v. Tib. Gracch. IX. In 411 ook redde de vloot de democratie; de aristocraten trachtten tijdens hun schrikbewind de zeemacht voorgoed te fnuiken.

De hopliten en het zeevolk kregen al verscheidene jaren menagegeld, nu bekwamen zij daarnevens nog soldij. De permanente commissie van den Raad voor de loopende zaken, de Prytanen, leefden tijdens hun ambtsuitoefening sinds Clisthenes al in het Prytaneum op staatskosten, nu werd aan ieder van de 500 Raadsheeren een vergoeding uitgekeerd, terwijl ook voor de zittingsdagen der rechters tot presentiegeld werd besloten. Door deze maatregelen eerst werden al diegenen, welke toegang hadden tot de ambten, maar om hun maatschappelijken toestand verhinderd waren, zich voor de waarneming er van aan te melden, politiek volberechtigd. Al was de toelage niet groot 1 en bleef het voor groote groepen door afstanden, aard van hun bedrijf of herhaald oponthoud in het buitenland, onmogelijk, zich te doen gelden, zoodat langzamerhand de Atheensche volksklasse vooral in de ἐκκλησία de overhand kreeg 2, het overwicht in het bestuur van den staat was nu toch inderdaad principieel gelegd in handen van de meerderheid der geheele burgerij, die de handwerkers, boeren, kramers, vrije arbeiders, schippers, stuurliu, roeiers en matrozen vormden 3; ook op de samenstelling en den geest van den Raad konden de meeste burgers invloed uitoefenen en voor het rechterschap werd zoo goed als ieder burger boven de 30 jaar bevoegd geacht. Dit laatste kreeg in dienzelfden tijd verhoogde beteekenis. De Areopagus immers, een lichaam, dat bestond uit voor hun leven gekozen leden van de beide hoogste censusklassen, dat waarschijnlijk toch nog steeds contrôle uitoefende op het staatsbestuur en de wetgeving en zeker uitgebreide bevoegdheden op juridisch gebied bezat naast enkele van financieelen en sacralen aard, werd in 462/61 van zijn

1. p. 60. — 2. p. 33. — 3. De bezoldiging werd als een echt-democratische maatregel gevoeld: in 411 werd zij onder de oligarchen voor den duur van den oorlog afgeschaft (Thuc. VIII 65. 67. Aristot. Rep. Ath. XXIX) en na den val der 400 — onder een gematigde democratie — werd een vloek gesteld op wederinvoering (Thuc. VIII 97).

voornaamste 1 functies beroofd ten behoeve van de Volksrechtbanken, de Volksvergadering en den Raad en daarmee was opnieuw een sterk aristocratisch bolwerk gevallen. Verder stond sinds 457 het archontaat open voor de 3e klasse, misschien zelfs voor de 4e. De lagere volksgroepen verwierven zich door deze gelijkstellingen met anderen grootere vrijheid, in ruimere mate beschikking over eigen lot en belangen als staatsburgers. Dat die vrijheid als een voorrecht werd beseft, toont o.a. het weldra (451) genomen besluit, om het burgerrecht te beperken tot zoons van een burger en een burgeres; een tastbaar bewijs van haar materiele voordeelen was o.a. de Bondskas, welke in 445 van Delos naar den Atheenschen Acropolis werd overgebracht 2 en het koren ook, dat in dienzelfden tijd door Psammetichus uit Egypte ten geschenke was gezonden en alleen onder de echt-verklaarde burgers werd verdeeld, onder uitsluiting van alle andere bewoners van stad of land.

Politieke inhoud van de vrijheid. De meerderheid van de democratische burgerij bezat nu de politieke macht; zij had de beginselen en inhoud van haar constitutie en wetten dienovereenkomstig ongeveer vastgesteld, zij heerschte door middel van de wetgevende en uitvoerende bestuursorganen 3. Tot de Volksvergadering — volgens Aristoteles het machtigste orgaan der democratie 4 — hadden alle burgers boven de 20 jaar toegang, zij konden daar deelnemen aan de discussies en stemmingen en hadden het recht van initiatief; besluiten werden bij meerderheid van stemmen genomen; practisch gaf daarbij in den regel de meerderheid van de ter ver-

1. Kort daarop nog eens van een deel zijner sacrale functies. — 2. Zie p 70. — 3. In het algemeen moet hier worden opgemerkt, dat in Griekenland een vrij eng verband bestond tusschen wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht; in het vervolg zal blijken, dat verschillende bestuursorganen gemengde bevoegdheden in Athene bezaten. Zie o.a. Schulthess, *Das Attische Volksgericht*. — 4. Pol. VIII 2, 1317 b 28.

gadering komende armere en middenstandsbevolking uit de stad Athene den doorslag. Zij had te beslissen over oorlog en vrede, bondgenootschappen en verdragen, over burgerrecht en privilegien, over leven, vrijheid, vermogen en recht der burgers; de *ἐκκλησία* had door contrôle, eigen initiatief en beïnvloeding van het college der *νομοθέται* grooten en groeienden invloed op de wetgeving 1; zij koos de magistraten en contrôleerde ze, zij benoemde de rechters en organiseerde de rechterlijke lichamen, zij had voor gevallen, waarin de wet niet voorzag en in buitengewone zaken zelf rechterlijke bevoegdheden; zij verleende gehoor aan vreemde gezanten, benoemde legaties en gaf aan deze instructies, koos veldheeren, bepaalde de soldij en wees de methode van oorlogvoeren aan; zij besliste over het lot van veroverde steden en landstroken, over erkenning van nieuwe goden, godsdienstige feesten en over priesterschappen; aan haar moest rekenschap en verantwoording worden afgelegd van beheerde staatsgelden; zij legde belastingen op, stelde de metoiken-gelden vast enz., regelde het muntwezen; een oproep voor vrijwillige bijdragen ging van haar uit; zij ook gaf opdrachten tot het bouwen van schepen, tempels en openbare gebouwen, tot het aanleggen van wegen, straten en muren 2. Deze macht verkreeg de Volksvergadering langzamerhand, terwijl de Raad, die eveneens een zeer democratisch lichaam was en op den duur zoo goed als geen remmenden invloed uitoefende 3 en de *νομοθέται* tot uitvoerende

1. Keil, l.c. p. 380. 383. De wetten werden beschermd door de bepaling, dat niemand een voorstel mocht doen, hetwelk tegen bestaande wetten inging. Ook al was een voorstel aangenomen, dan bleef de voorsteller een jaar lang nog blootgesteld aan de mogelijkheid van een proces dienaangaande. — 2. Zie o.a. Busolt, *Griechische Staatskunde*, II p. 1005. — 3. Ofschoon men van oudsher Plut. v. Sol. XIX) den Raad als een matigende macht beschouwde naast de heerschappij van het volk, zegt Aristoteles er van: *τῶν δ' ἄρχῶν δημοκράτην βούλη* (Pol. VIII 2, 1317 b 30 vlg.). Dat hij gelijk had, bewijst Cloché, *Le*

ambtenaren-colleges werden, welke door hun samenstelling en hun afhankelijkheid van den geest der massa eveneens de democratie dienden. In de Volksvergadering bleek de souvereiniteit van de meerderheid der stedelijke burgerij: *Δῆμος ἀνάσσει* 1, *κύριος ὁ δῆμος* 2.

In Athene lag ook de rechtspraak grootendeels direct in handen van het volk. De volksrechtbanken hadden langzamerhand een groot deel 3 van de rechterlijke bevoegdheden ontworpen aan de geschoolde ambtenaren en den aristocratischen Raad op den Areopogus 4 (al behield deze nog enkele belangrijke competenties) 5 en vormden onder de 30 à 35000 mannelijke burgers een groep van 6000 rechters, welke een matige betaling per zitting ontving 6 en steeds meer werd gerecruteerd uit de minder gegoede klassen. Ieder burger boven de 30 jaren kon zich voor het rechtersambt beschikbaar stellen 7.

conseil Athénien des Cinq-Cents et les Partis, *Rev. d. Et. Gr.*, XXXV (1922), p. 269 vlg. Hij toont aan, dat de Raad tijdens de democratie steeds in zijn optreden zeer democratisch is geweest. In het artikel wordt te weinig op de oorzaken gewezen: de wijze van verkiezing en samenstelling, het karakter van zijn functie en zijn werkwijze. Dat de Raad zoo goed als geen beperkenden invloed had op de Volksvergadering, zegt o.a. ook Roscher, *Politik*, p. 353 vlg. Vlg. ook Whibley, *Political Parties*, p. 18. Ferguson, *Greek Imperialism*, p. 51 vlg. — 1. Eur. Suppl. 406. — 2. Arist. Pol. III 6, 1278 b 12. — 3. De instructie van het proces was de taak van magistraten; de gezworenen hoorden de partijen en spraken het oordeel uit. — 4. Een ontwikkeling, die ook reeds in Solon's tijd was begonnen en voort ging zelfs tot na de Restauratie der democratie, toen van Volksvergadering en Raad nog enkele bevoegdheden op de Heliaia overgingen p. 211. — 5. Lipsius, I p. 123 vlg. — 6. Het vormde een karige vergoeding, maar was vaak een welkome bijverdiensite en zeker kwam het velen ouden van dagen goed te stade. Vgl. Lipsius, I p. 166. Busolt, III 1, p. 288 vlg. — 7. Hermann-Thumser, I 3, p. 157.

Door het lot werden de rechters uit de kandidaten voor één jaar gekozen en in 10 commissies verdeeld, zoodat gewoonlijk iedere rechtbank uit 501 rechters bestond, soms uit 1001 of 1501 1. Zij waren ongeschoold en stonden door hun groot aantal en de wijze van verkiezing even sterk als de Volksvergadering onder den dwang der Atheensche massa 2. Even moeilijk toch als voor de volks-

1. Respect. 500, 1000, 1500. Een redenaar vertelt van een geval, dat alle 6000 recht spraken: Andoc. de Myst. 17. Herman-Thumser, I 2, p. 541. — 2. Zie o.a. Busolt, III 1, p. 288/289. Newman, IV p. 341. „An Appellation war natürlich nicht zu denken, da jedes Gericht unmittelbar das souveräne Volk vertrat.” Roscher, l.c. p. 374. Vgl. o.a. Wilamowitz, *Staat und Gesellschaft u.s.w.*, p. 106. 144. „Man kann sagen, dass neben der Volksversammlung die Gerichte das charakteristischste dieser Staatsform (der Demokratie) sind.” Hermann-Thumser, I 3, p. 155. „Von der Bildung einer selbständigen juristisch begründeten Ansicht konnte bei Richtern dieser Art nur selten die Rede sein.” Beloch, II 1, 25. Samenvattend zegt Croiset, *Les Démocraties antiques*, p. 91: „Le nombre même des juges rendait ce tribunal tout-puissant plus semblable à une assemblée politique qu'à un tribunal moderne. Il est difficile d'imaginer une organisation judiciaire plus complètement identifiée avec la démocratie elle-même.” — „In the age of Cleon the sovereignty of the people finds expression in the law-courts even more effectively than in the Council and Assembly.” Walker, C. A. H. V p. 112. „Die Mehrzahl ging aus den mittleren und unteren Schichten der Bürgerschaft hervor”. Sundwall, *Epigraphische Beiträge u.s.w.*, p. 69. Gewichtig is, wat Schulthess, *Das Attische Volksgericht*, opmerkt (Vgl. ook Greenidge, *Greek Constitutional History*, p. 170). Samen met de Volksvergadering vormden de volksrechtbanken het soevereine volk. De ἄρχοντες waren aan een keuring onderworpen en moesten verantwoording afleggen; de rechters niet. Integendeel, de magistraten waren juist onderworpen aan de δοκιμασία der Heliasten en konden door dezen voort-

vergaderingen konden de plattelandbewoners hun geiten, olijfgaarden en akkers in den steek laten, om te gaan rechtspreken in de stad. Een tocht van 10, 20 en 30 K.M. te maken voor een schamel loon was te veel gevergd van den gerusten landman; velen der zelfstandige ambachtslieden en eigenaars van kleine bedrijven ambieerden het rechtersambt evenmin, terwijl voor de vermogenden het deelnemen aan de rechtszittingen niets aantrekkelijks bood. De zittingen moeten door hun massaal karakter veel overeenkomst vertoond hebben met volksvergaderingen. In de redevoeringen, welke daar werden gehouden, zijn verschillende trekken aan te wijzen, die met dezen aard der rechtbanken samenhangen. Het naar voren brengen van bezwaren, die men tegen een partij, verhoudingen in de samenleving of instellingen op het hart heeft, het nagaan van eigen verdiensten of die zijner verwanten en voorvaderen jegens de democratie en van de tekortkomingen zijner tegenpartij in dezen of van haar voorouders en familie, het werken op het democratische zelfgevoel door uitweiding over roemvolle historische feiten enz., het wijzen op den stand van den beklaagde ook wel, het listig speculeeren op de gevoeligheid der rechters voor vleierij, het wekken van medelijden en het imponeeren door een roerende ensceneering met snikkende vrouwen en krijtende kleinen, het waren alle middelen, die zuiver onderzoek noch uitspraak bevorderden, tooneelmatige trucs, welke een juiste toepassing vonden bij de in het openbaar gehouden rechtszittingen, de groote rechterscharen en den democratische geest der colleges. Elk proces had meer dan bij ons het karakter van een afzonderlijk geval. Verleden of precedenten beïnvloedden daarom al minder het oordeel, omdat de pleidooien niet officieel werden opgeteekend. Met inachtneming van wetten en decreten moesten de gezworenen naar hun oogenblikkelijk rechtsgevoel uitspraak doen.

durend ter verantwoording geroepen worden gedurende hun ambtstijd. Verder bestond er geen hooger beroep op de uitspraken dezer rechtbanken en werden volksbesluiten pas geldig na hun bekrachtiging.

De rechtbanken deden in macht en gezag niet veel onder bij de *ἐκκλησία*, misschien waren zij de meest-democratische lichamen in Athene. Zij kregen in den loop der democratische ontwikkeling steeds meer invloed op de wetgeving 1, de magistraten 2 en de politiek, doordat gemakkelijk wetgevers, magistraten en politieke leiders voor het rechtsgestoelte van het volk ter verantwoording konden worden gedaagd. Daarbij kwam nog, dat door de Heliasten (zoo heetten deze rechters), de zaken tusschen Atheners en burgers der verbonden staten werden beslecht en soms ook die tusschen burgers van verbonden staten onderling en met niet-Atheners 3. Het aanbrengstelsel ontwikkelde zich sterk, al was het bedrijf van aanbrengen gevaarlijk en al werden de *συκοφάνται*, o.a. blijkens de comedie, als verachtelijke individuen door de publieke opinie veroordeeld. Appèl op de uitspraken der volksrechtbanken bestond niet.

Wat de magistraturen betreft, voor de Grieken gold in het algemeen, dat het recht, om deze te bekleeden, eerst tot burger maakte 4. Vandaar dat men speciaal in het radicaal-democratische Athene bepalingen schiep, waardoor de heerschende meerderheid zich van dit recht verzekerde. Daar had de keuze of loting voor de ambten principieel zooveel mogelijk plaats uit allen door allen 5;

1. b.v. Keil, l. c. p. 384. — 2. Keil, l. c. p. 379. — 3. Zie p. 76 vlg. — 4. Newman bij Aristot. Pol. III 5, 1278 a 36. Vgl. III 10, 1281 a 29 vlg. Thuc. VI 38. Vgl. Aristot. Pol. III 1, 1275 a 22. — 5. p. 29 vlg. „Het volk meent de meeste ambten te kunnen waarnemen,” zegt Aristoteles (Pol. VI 4, 1291 b 5. Vgl. VIII 2, 1317 b 20 vlg.), maar het maakte toch blijkbaar niet op alle aanspraak. Dit zegt ook de schrijver van de Resp. Athen. I 3 en het beantwoordde aan de werkelijkheid: gekozen en niet geloot werd er immers voor alle militaire posten (p. 150 vlg.), voor belangrijke financieele ambten en enkele ander gewichtige bedieningen: Aristot. Rep. Ath. XLIII. LXI. Aesch. Ctes. 13. Onder de lagere door den staat betaalde postjes waren de politie, de gevangenebewaarders, de schrijvers en

bezoldiging maakte het ieder burger mogelijk, een ambt waar te nemen 1. Splitsing of directe besnoeiing ontnamen aan vele ambten hun gewicht (Archonten, Areopagus); men verdeelde ook de waarneming van één functie over meerderen: in Athene bestonden verscheidene ambtenaren-*colleges*; het was in het algemeen verboden, meer dan eens een ambt waar te nemen en de duur was hoogstens een jaar. Contrôle behielden de stemgerechtigde burgers over hun functionarissen — ook over de gekozene — doordat deze vóór de ambtsaanvaarding gekeurd, in hun taak gecontroleerd werden en verplicht waren tot verantwoording na afloop van den ambtstijd: alle ambtenaren-commissies konden maandelijks ter verantwoording worden geroepen, elke magistraat op een willekeurig tijdstip van zijn ambtsduur worden ontslagen. Zoo kon Euripides terecht Athene tegenover haar burgers in het theater laten roemen met de woorden:

. . . . οὐ γὰρ ἄρχεται
 ἐνὸς πρὸς ἄνδρὸς, ἀλλ' ἐλευθερά πόλις
 δῆμος δ' ἀνάσσει διὰδοχᾶσιν ἐν μέρει
 ἐνιαυσίαισιν 2.

Allen waren formeel berechtigd tot het bekleeden van een ambt: door het karakter van de keuring, waarbij alleen op burgerlijke eer en moreele kwaliteiten, niet op intellectueele bekwaamheid werd gelet, door de beperking van den ambtsduur op één jaar, het verbod van iteratie en doordat de meeste ambtenaren werden geloot voor hun functie, was begaafdheid als aanbeveling voor een magistratuur principieel afgewezen; door het groote aantal colleges kregen velen een kans, namen de ambtsbezigheden een burger niet al te zeer in beslag en werd ieders macht afzonderlijk beperkt door onderlinge contrôle en verdeling van bevoegdheid.

Protagoras, een van de ons bekende theoretische verdedigers der gelijkheid, leerde, dat eerbied voor de rechten van anderen noodzakelijk was voor het bestaan van een

de stadsomroepers vakmensen. — 1. p. 30. 31. — 2. Suppl. 404 vlg.

maatschappij: wie, als sociaal wezen, rechtsgevoel, *δίκη*, en nauwgezetheid van geweten, *αἰδώς*, bezit, heeft volgens hem het volste recht, zijn stem te laten gelden bij de beraadslagingen over het algemeen welzijn. Andere kwaliteiten, dan deze moreele, heeft een burger niet noodig voor de uitoefening van zijn essentiele rechten en het is verkeerd, daarvoor een speciale vorming te eischen 1, in korten tijd kan men voor de regeeringstaak worden voorbereid 2. Van nature zijn allen gelijk volgens het democratische principe 3. Dan moest het ook onrecht zijn, dat dezelfde mannen niet dezelfde dingen waardig geacht worden, zooals een democratisch woordvoerder meende 4. Inderdaad waren voorloopig, tijdens de eerste tientallen jaren na de Perzische oorlogen, in de kleine Atheensche samenleving vorming en bekwaamheid niet zoo onontbeerlijk. In de volksvergaderingen kwam het op gezond oordeel en inzicht in eigen belang aan; in den Raad, de rechtbanken en bij de ambten, vooral ook op betrouwbaarheid en plichtsbesef. Wel geraakten de ambtenaren tengevolge van het verbod, om langer dan een jaar en meer dan eens een staatsambt te vervullen, niet zoo goed in de staatsaangelegenheden thuis, maar de loopende zaken werden ook afgedaan door ondergeschikte functionnarissen, die door hun vaste aanstelling routine konden verwerven. Een ander correctief was het groote aantal; met name in de rechtbanken, die uit minstens 501 leden bestonden, kwam het voorloopig niet tot machtsmisbruik: klachten over slechte rechtspraak hoort men eerst dan, wanneer de strijd voor de belangen der klasse, waaruit de rechters voortkwamen, ook bij de processen gestreden werd; omkooprij was onmogelijk door het groote aantal rechters 5. Verder kreeg men door de

1. Plato, Prot. 322 e vlg. — 2. Plato, Prot. 318 b. 319 a. 323 c. d. Vgl. ook Thuc. I 138. Aristot. Rep. Ath. XXII. — 3. Plato, Menex. 239 c. Aristot. Pol. III 16, 1287 a 1 vlg. — 4. Thuc. VI 38. — 5. Lof over de rechtspraak in Athene vindt men bij: Antiph. VI 51. Vgl. Lycurg. Leocr. 15. Aristot. Rep. Ath. XLI. Paus. I 17, 1 e.a. Guiraud, *La propriété foncière*, p. 336. Zie ook p. 86. 87. Bij zoo'n groot

vele vergaderingen, het opgewekt politieke leven in de 5de eeuw, toen steeds nieuwe problemen zich voordeden, door het vrije ongedwongen verkeer en leven op straat en op de markt, een natuurlijke kijk op de belangen en vraagstukken van den staat: het volk interesseerde zich er voor door de kleine verhoudingen, en omdat het op militair gebied vaak door den staat in beslag werd genomen, maar na het bewind der tyrannen en de Perzische oorlogen vooral, doordat het den inhoud van de vrijheid in tastbare vormen voor zich zag en zijn belangen krachtadig in de politiek kon bevorderen; de praktijk in de rechtbanken gaf ook inzicht in problemen en toestanden en moest aan het peil van de beraadslagingen in Volksvergadering en Raad ten goede komen 1. Eindelijk was het niet zoo'n groote ramp, wanneer eens een magistraat onbekwaam bleek: voor de zeer verantwoordelijke posten koos men menschen, die voor hun taak berekend schenen; de keuring vóór de ambtsaanvaarding, de mogelijkheid van afzetten tijdens en de plicht der verantwoording nà het ambtsjaar moet de

aantal zal het ook wel sporadisch zijn voorgekomen, dat men in niet-politieke processen bewust een onrechtvaardige uitspraak deed. De mogelijkheid, dat de ambtenaren, welke de zaken voor de rechtbanken moesten brengen, omgekocht konden worden, om een vervroegde behandeling te krijgen, mag men misschien niet uitsluiten (ps.-Xen. Rep. Ath. III 3), evenmin waarschijnlijk invloed van persoonlijk overwicht (Athen. IX 406 b. c). — 1. De zaken gingen voorspoedig in de 5e eeuw en waren mede daardoor niet zoo ingewikkeld als later. Men mag waarschijnlijk voor die tijden met Meyer (III 543) zeggen dat „die Erfordernisse derart waren, dass ihnen jeder enbescholtene Bürger Genüge leisten konnte.” En van deze burgers kregen de meesten routine. Niet absurd schijnt mij de vooronderstelling van Ferguson, *Greek Imperialism*, p. 56/57, dat de Athener als jonge man de ecclesia bezocht en een post waarnam in zijn deme, na zijn 30ste jaar in den Raad zitting nam en in een of meer ambtenarencolleges, in Attica of in het imperium, als bejaard man zich beschikbaar stelde

minder-waardige elementen buitengesloten en afgeschrikt hebben en ook de korte ambtsduur voorkwam met het beginsel van collegialiteit al te funeste gevolgen van eventueel gebrek aan capaciteiten of plichtsverzaking.

Gelijkheid als voorwaarde en inhoud van vrijheid. De vrijheid won de burgerij door de gelijkheid uit te breiden: in de gelijkheid werd de vrijheid beleefd. Terecht zegt Aristoteles: „Grondslag van den democratischen staatsvorm is vrijheid. . . . en dat beteekent (allereerst) beurtelings bestuurd te worden en bestuurder te zijn 1.” En elders: „dat allen over alle aangelegenheden besluiten kunnen nemen, is democratisch. . . . want naar een dergelijke gelijkheid streeft de democratie 2.” De democratische rechtvaardigheid is gelijkheid 3, want voor gelijken van nature moet hetzelfde als het rechte gelden en zij moeten met gelijken maatstaf gemeten worden 4; allen hebben deel aan alles en aan hetzelfde in democratieën 5. Gelijkheid uit zich hierin, dat de besluiten van de groote massa, van de meerderheid, geldig en souverain

als rechter. Zulk een verkreeg wel niet de gedegenheid van een Romeinsch senator tijdens den bloei der Republiek, maar voor de kleine verhoudingen in Athene vrij wat ervaring. Misschien benadert Ferguson den werkelijken toestand wel in zijn woorden: „It is fair to say that, as a consequence of all this, the normal town meeting of the Athenians was from one point of view, an assembly of experts, while viewed differently it possessed simply a high level of amateur attainment.” 1. c. p. 57. — 1. Pol. VIII 2, 1317 a 40 vlg. Vgl. III 16, 1287 a 17 vlg. — 2. Pol. VI 14, 1298 a 9 vlg. Vgl. III 13, 1284 a 19 vlg. Herod. III 80. Vgl. V 78. ps.-Xen. Rep. Ath. I 2. Thuc. II 37. Isocr. Areop. 21. Vgl. 60. Plato, Rep. 557 a. 558 c. Vgl. Leg. 757 a en c. Plut. v. Themist. XXVII. In de ons overgeleverde literatuur komen vrijheid en gelijkheid tot één pakkende leus vereenigd, niet voor: Hirzel, p. 262. — 3. Pol. VII 9, 1310 a. 30 vlg. Vgl. VIII 2, 1317 b 3 vlg. — 4. Pol. III 16, 1287 a 12 vlg. — 5. Pol. IV 9, 1328 b 32 vlg. Isocr. c. Loch. 20.

zijn 1. De wet noemt in een democratie als inhoud van gelijkheid, dat de armen niets meer zijn dan de welgestelden, dat niet een van beiden souverein is, maar beiden gelijk 2; geschreven wetten geven ook gelijk recht aan rijk en arm 3. De wet, een schepping van het volk zelf, is te verkiezen boven de regeering van een der medeburgers 4, want in de gelijkheid voor de wet vindt de gelijkheid naar de natuur haar uitdrukking; zoo luidde het democratische dogma 5. Het is tegen de *n a t u r*, volgens velen, dat één man heer is over alle burgers dáár, waar de staat uit gelijken bestaat. Want het kan niet anders, dan dat voor de van nature gelijken ook het zelfde *δικαιον* geldt en dat zij van nature dezelfde waarde hebben 6. De wetten werden juist ook daarom het plechtanker der democratie, omdat zij, gemaakt door die gelijken, tot vrijheid berechtigden, de maat ervan omschreven en haar handhaving waarborgden. Geen wonder, dat het Atheensche volk zich er duidelijk van bewust was, dat zijn heerschappij op de wetten en hun onverbreekbaarheid berustte. Zij waren de geformuleerde wil dezer heerschende klasse, zij drukten haar eigen positie uit, dus haar eigen macht, zij ontnamen of beperkten anderer vrijheid of sanctioneerden hun gebondenheid; de eisch van gehoorzaamheid aan de wetten beteekende immers eisch van eerbied en onderdanigheid aan de souvereine meerderheid 7, d.i. aan de meerderheid

1. *κύριον*. . . . *το τοῖς πλείοσι δόξαν*: Aristot. Pol. VIII 2, 1317 b 5 vlg. VII 9, 1310 a 30 vlg. *Δῆμος ἀνάσσει*: Eur. Suppl. 406. Vgl. Herod. III 80. Een korte typeering van het radicaal-democratisch karakter van de staatsregeling geeft o.a. Croiset, *Les démocraties antiques*, p. 107. 108. — 2. Aristot. Pol. VI, 4, 1291 b 31 vlg. — 3. Eur. Suppl. 433 vlg. — 4. Aristot. Pol. III 16, 1287 a 18 vlg. Vgl. Eur. fr. 172. — 5. Plato, Menex. 239 a. — 6. Aristot. Pol. III 16, 1287 a 10 vlg. — 7. Zie o.a. Dem. XXI 150. Vgl. XXIV 5 en 156. Ook 135. (XXV) 21 vlg. (XXVI) 10. Vgl. 5. 23 vlg. Eveneens: Thuc. II 37. Aesch. Ctes. 6. Isocr. de Permut. 293. Vgl. Plut. VII Sup. Conv. VII 152 d. Pausanias roemt de Atheensche gehoorzaamheid aan de wetten (IV 35, 5).

van de in de Volksvergadering stemmende mannelijke burgers van Attica boven de twintig, een toestand, welke Aristoteles deed zeggen, dat er in democratieën geen νόμος is, want zij zelf zijn νόμος 1.

In de vrijheid voelde men zich gelijk; sinds de dagen van Solon kwam het streven naar gelijkheid als inhoud en voorwaarde van vrijheid der burgerij op politiek terrein tot bewuste uiting, na de Perzische oorlogen komen de verschillende inhouden van het algemeene principe der gelijkheid tot bewustzijn en vinden hun uitdrukking in de taal: de vrijheid van spreken in de regeerende, uitvoerende en rechterlijke lichamen, de ἰσηγορία 2, was het wapen, om eigen vrijheid te handhaven en die van anderen te beperken; zij werd later door Demosthenes 3 naast de ἐλευθερία als essentieel recht van ieder burger genoemd, zij was door Theseus volgens de democratische sage in de stad gebracht 4. Met de παρρησία, de vrijheid van optreden en spreken in de Volksvergadering, welk begrip naast ἐξουσία met zijn nieuwen politieken inslag ook de vrijheid in het onderling verkeer der burgers beteekende, een voorrecht van een vrij man, en ook als een democratisch principe werd gevoeld 5 — bij inbreuk op de wetten liep de παρρησία gevaar 6 — maakte de ἰσηγορία een der grondslagen der democratie uit; blijkens een plaats bij Herodotus werd zelfs het democratisch beginsel wel door dat woord uitgedrukt 7. Er naast stonden de ἰσοψηφία, het beginsel van het gelijk

Aristoteles zag wel in, dat die gehoorzaamheid aan de wetten beteekende een goed oog hebben voor eigen belangen: de wetten dienden de behoeften en begeerten van de regeerende klasse: καὶ γὰρ γελοῖος ἂν εἴη νομοθετεῖν τις πειρώμενος κατ' αὐτῶν (d.w.z. tegen de belangen van de democratie in): Pol. III 13, 1284 a 14 vlg. — 1. Pol. III 13, 1284 a 13 vlg. — 2. Ook = vrijheid van aanklacht voor ieder epitiem burger: Schulthess, *Die Attischen Volksgerichte*. — 3. XXI 124. Vgl. XV 18. — 4. ps.-Dem. Epitaph. 28. Vgl. 25. 26. — 5. Eur. Hipp. 421 vlg. Phoen. 392 vlg. — 6. Aesch. Ctes. 6. — 7. V 78.

stemrecht in de regeeringsorganen 1, de *ισοκρατία*, de gelijke verkiesbaarheid voor die lichamen 2 en de *ισοτιμία* 3, de gelijke verkiesbaarheid voor alle ambten en waardigheden, een recht, dat misschien in de 5e eeuw nog niet dien naam droeg, maar even reëel bestond. Volgens het vrijheidsliedje op Harmodius en Aristogiton hadden dezen door hun moord de *ισονομία* bewerkt d.w.z. de gelijkheid voor de wet, de gelijkheid in burgerlijke rechten en vrijheden; deze beteekenis behield het blijkbaar ook nog later; daarnaast merken wij op, dat het gebruikt wordt voor democratie 4.

Het principe van de beslissing over staatsaangelegenheden bij meerderheid van de stemmen der burgerij was na het breken van het adelsbewind en na de tyrannie grondslag voor de staatsregeling en bleek sterk den vorm te beïnvloeden van de regeeringsorganen en van de rechtspraak; de overtuiging, dat ieder in gelijke mate geschikt was voor het actief deelnemen aan het staatsleven, wortelde steeds dieper in het volk en daarmee moest een critiek op den adel en het adelsbegrip gepaard gaan. In het theater, door discussies, uit literaire werken of andere publicaties van stadgenooten en van burgers uit staten, waar de ontwikkeling reeds vroeger soortgelijke verhoudingen had teweeg gebracht of in hetzelfde stadium verkeerde als te Athene, vernam het volk opvattingen, die scherp tegen den geboorteadel ingingen. Deze moesten er des te beter ingaan, naarmate het volk scherper de beteekenis van gelijkheid begreep en haar overtuigder beleet. Ontkend werd, dat adel iets bijzonders was: „van één geslacht is het hoog- en het laaggeborene”, „in werkelijkheid verschillen adellijken en niet-adellijken in

1. Eur. Suppl. 353. 438 vlg. — 2. Herod. V 92. — 3. Strabo, VIII 365. — 4. Ik stem niet in met de verklaring van Hirzel, p. 240 vlg., wiens argumenten mij zwak schijnen. In het algemeen kan men over de bovengenoemde begrippen zeggen, dat wij niet precies hun geschiedenis en onderlinge verhouding kennen: de overlevering biedt ons te weinig gegevens. Zie ook p. 100.

niets 1." Zij, welke deze overtuiging bezaten, hadden haar verworven door de ervaring, dat de *βέλτιστοι* en *χρηστοί* in het leven vaak door niets uitblonken of zelfs minderwaardig konden blijken in karakter of bekwaamheid 2. De trots op afkomst van de goden en op vele schitterende voorvaderen werden te zamen met de zich daarop grondende aanspraken op aanzien belachelijk gevonden en verworpen 3. Ook de erfelijkheid van adel werd nader bezien en als privilege voor één stand afgewezen: „Er is geen plek aangewezen, die niets dan goeden of slechten voortbrengt." Met zulke woorden wees men ook dit gewichtig dogma van den adel af 4. Tegenover de opvatting, dat de adel φύσει, van nature, bestaat, schijnt ook die van den adel als νόμῳ, als een conventie, te hebben geleefd 5. Ten slotte verblindde de schittering van den adel niet aller oogen meer. „Waar zit toch de schoonheid van hooge geboorte in?" werd gevraagd en het antwoord was: „Het verhevene ervan bestaat maar in naam 6." „Zij, noch rijkdom heeft iets hoogs," zei ook Socrates volgens een overlevering 7. De glans van den adel verduisterde voor het licht der waarheid: de dragers er van gingen als

1. Eur. fr. 53. Lycophron bij Aristot. fr. 81. Zie ook Soph. fr. 518. Vgl. Eur. fr. 22: „De goden hebben wij allen gemeenzaam." Voor later tijd: Menander, fr. 290. Voor de vroege Stoa: ps.-Plut. pro Nobil. V 2. XII 4. XIII 5. — 2. In de literatuur wordt deze ervaring ook uitgedrukt: Phocyl. fr. 2. Eur. El. 550 vlg. — 3. Eur. fr. 22. Vgl. fr. 345. Herod. II 143. Voor later: Plato, Theaet. 174 e. Aristot. Pol. III 12, 1282 b 30 vlg. Menander, fr. 533. In het algemeen moeten wij de weinige plaatsen slechts beschouwen als aanwijzingen voor wijdverbreide gevoelens. — 4. Epicharmis bij Stob. Flor. 87, 34. Zie voor dit gedeelte: Loenen, *Mnemosyne*, 1926 p. 214—215. — 5. Dit schijnt te blijken uit het overigens corrupte en duistere fr. 53 van Euripides. — 6. Lycophron bij Aristot. fr. 81. Vgl. Eur. fr. 53. — 7. Diog. Laert. II 5. 14. Vgl. voor later: Aristot. Rhet. II 15, 2. Diogenes, fr. 297. Vgl. fr. 253. 209. Chrysippus bij ps.-Plut. pro Nobil. X 1. XII 2.

maatschappelijke klasse steeds achteruit, hun lichamelijke en geestelijke capaciteiten waren niet meer het exclusief bezit van één klasse, zooals vroeger en daarmee verloren de ficties van hun goddelijke afkomst, hun zuiver bloed en de begoochelende klank van hun geusurpeerde namen 1 zin en invloed.

In den loop van de 5de eeuw drong de gelijkheid dus steeds meer door als werkelijkheid, als gevoel en ook als gewenschtheid. Nadat verschillende lagen der bevolking door haar steeds grooter aandeel in de vrijheid en aan haar voordeelen hadden verkregen, werden immers zelfs, zij het ook zeer zwak, stemmen gehoord, die blijk gaven van hogere waardeering voor tot nu toe diep-vernederde categoriëen van medebewoners: half-burgers, vreemdelingen, vrouwen en slaven; in de literatuur werden toen reeds gevoelens gereflecteerd, welke later bij filosofen en onder het volk overtuigingen zouden worden over de gelijkwaardigheid dezer groepen 2. Radicalen wilden met de groepen van gelijkheid-genietende burgers ook de gebieden in de samenleving uitbreiden, waarop de gelijkheid moest worden toegepast: gelijkheid van bezit voor allen en gelijkheid in de opvoeding eischte Phaleas 3. Dat moest welhaast de consequentie zijn in een staat, waar later een redenaar de volksstemming uitdrukt met de woorden: „Het zou wel heel erg zijn.... wanneer wij in gevechten allen even geestdriftig zouden willen sterven voor den staat, maar

1. Zie p. 92. Erfelijke titels bestonden omstreeks 431 niet meer in Athene, behalve in priesterschappen, Zimmern, *The Greek Commonwealth*, p. 90. — Wel bleven de aanzienlijke families zich in de 5e eeuw met den vadersnaam noemen, ofschoon tot het midden van die eeuw meestal een burger ambtelijk alleen door zijn eigennaam werd aangeduid, daarna vooral door eigennaam met zijn plaats van herkomst. Toen na 403/402 door de strengere contrôle eigennaam, vadersnaam en δημοτικόν meestal werden aangegeven, verviel deze tegenstelling. — 2. Meyer, IV p. 144. — 3. Zie p. 176. Voor Phaleas: Aristot. Pol. II 7, 1266 b 32 vlg.

bij de stemmingen meer zouden toekennen aan de bezittende klasse 1."

De gelijkheid hoorden de Atheners roemen of bepleiten naast hun vrijheid in groote redevoeringen 2 en door de tragedie, op den gelijkheidszin van het volk werd wel in het theater gespeculeerd 3. En hoe weinig uitingen kennen wij! Echt-chauvinistische hoera-stukken zijn niet over. Vrijheid was het εὐδαίμων, het ware geluk 4, ἐλευθερία is schoon en verheven voor mensch en staat 5. Vrijheid en gelijkheid — zoo kwam de legende op — waren de rechten, welke in het verre verleden de stamheld en koning Theseus, die ook het eens nivelleerende geld had uitgevonden 6 en de ἰσηγορία in de stad gebracht, aan het volk had gegeven 7. Diens afbeelding stond met die van Democratia en van Demos op een van de wanden van de Στοὰ βασιλῆως, in wier nabijheid ook een standbeeld stond van Ζεὺς Ἐλευθερίου 8. Een naieve uiting van vreugde over den groei der gelijkheid op uiteenlopende gebieden in het staatsleven was de toeneming van namen als Isonomos, Isocrates, Isagoras, Isodice 9. Bij plechtige nationale gelegenheden, zooals de herdenking van de gevallen strijders, waren de daden van het voorgeslacht een dierbaar thema voor de redenaars; door te wijzen op hun doorluchtig voorbeeld suggereerden zij het volk, dat het schoon was te sterven voor het democratische principe, voor de ἰσηγορία 10 en heerlijke moed, in den strijd voor „vrijheid en recht”, ἐλευθερία en δικαιοσύνη, het leven voor het vaderland te offeren 11. Als grootste bewijs voor den vrijheidszin

1. Isocr. adv. Loch. 20. — 2. Thuc. II 37. Zie p. 199 vlg. Vgl. nog Eur. Phoen. 535 fr. 277. 628. — 3. Eur. Androm. 693 vlg. — 4. Thuc. II 43. — 5. Xen. Mem. IV 5, 2. — 6. Zie p. 18 vlg. Plut. v. Thes. XXV. — 7. Eur. Suppl. 403 vlg. Isocr. Laud. Hel. 37. Soph. Oed. Col. 913 vlg. Plin. H. N. VII 202. Paus. I 3, 3. Jebb bij Theophr. Char. XXIX. Busolt, II p. 91, n. 4. — 8. Paus. I. 3, 2 vlg. — 9. Hirzel, p. 260. Hij vergelijkt Philippe Egalité. Wij kunnen wijzen op een verwant verschijnsel in Sovjet-Rusland. — 10. ps.-Dem. Epitaph. 28. — 11. ps.-Lys.

van den redenaar Isocrates gold volgens een latere traditie 1, dat hij op het bericht van den nederlaag bij Chaeronea als 98-jarige zelfmoord zou hebben gepleegd. Vrijheid en gelijkheid, de schoonklinkende woorden 2 die in de 4de eeuw ook nog met het aureool der traditie en der eerwaardigheid werden omstraald, beteekenden recht op reële dingen: op macht, aanzien, materieele goederen, bestaanszekerheid, arbeidsmogelijkheid. Men had er voor gestreden, om deze te veroveren, te handhaven en te vermeerderen; daarom moest men er ook voor willen sterven. Zóó essentieel achtte een Demosthenes den democratischen staatsvorm, dat hij niet aarzelde te zeggen: „Beter is het voor Athene, dat alle democratische staten tegen ons oorlog voeren, dan dat oligarchiëën met ons bevriend zijn.” Hier was het principe een dogma, al nemen wij ook in aanmerking, dat deze woorden uitgesproken werden in een rede, welke de democratische klasse van heerschers opwekte, om onder schoonen schijn, op kosten van anderen, weer een deel van den inhoud harer eigen vrijheid terug te winnen.

Weerspiegeling van de vrijheid en gelijkheid in literatuur, godsdienst, sagen en filosofie. Cultuurwaarden en geestesproducten in hun dienst. Protagoras had een soort filosofie over het democratische principe gegeven 3; in de wetenschap, de sagen-vorming, de mythologie en den godsdienst openbaarden zich ook de veranderde toestanden, de ontwikkeling van vrijheid en gelijkheid. Om de geschiedenis moet een felle strijd gewoed hebben: de overleveringen over Solon, Lycurgus, de Pisis-tratiden en hun daden b.v. werden onzeker door tendentieuze aristocratische en democratische berichtgeving of

Epitaph. 14. Vgl. 61. 62. — 1. Paus. I. 18, 8. — 2. *ὄνομα πάντων κάλλιστον . . . ἰσονομίη* Herod. III 80. *ἰσονομία . . . ὄνομα εὐπρεπέες*: Thuc. III 82. *τῶν μὲν ὀνομάτων τὸ κάλλιστον . . . τὴν ἐλευθερίαν καὶ δημοκρατίαν*: Polyb. VI 57. Vgl. Isocr. Areop. 20. Zie Livius XXIV 21. — 3. p. 38. 39. Zie o.a. Hirzel, p. 372 vlg. v. Wilamowitz, *Aristoteles und Athen*, I p. 163 vlg. Platon, I p. 207.

interpretatie; met de *πάτριος πολιτεία* (van Solon of van Clisthenes?) schermten jaren lang beide partijen. De verschillende leden van het huis der tyrannen werden verheerlijkt of verguisd; iedere partij wenschte in het verleden een drager van eigen idealen, want het gezag van aloude traditie en de houding of meeningen van gezaghebbende personen uit vroeger tijd geeft moreelen steun aan de verlangens van het heden 1. Daaraan is toe te schrijven het opkomen van de democratische Theseus-legende en de vorming van wat men zou kunnen noemen „het sprookje van den democratischen prins”. Mede om de andere familieleden in nog ongunstiger licht te stellen, plaatste men n.l. tegenover den boozen Hippias en Hipparchus, de tyrannieke gebroeders, hun democratischen broer Thessalus 2; het was een procédé, dat men evenzeer toepaste bij de geschiedschrijving der Corinthische tyrannen-familie en niet onwaarschijnlijk ook op de overlevering betreffende de tyrannen van Sicyon 3. In de sagen werd Heracles door Lysias 4 tot een strijder tegen tyrannen gemaakt; in een latere overlevering heet hij *νομοθέτης ἐλευθερίας* 5. Op den Argonautentocht wordt hij volgens een nieuwe lezing om zijn te groot overwicht door de bemanning uitgestooten 6;

1. Tot op den huidigen dag toe. Het is 16 November 1927 en de ochtendbladen geven bijzonderheden over de uitzetting van Trotzki en Zinowjef uit de Bolsjewistische partij. Het blijkt, dat regeering en oppositie het Lenin-archief reeds lang als arsenaal gebruiken; de regeering houdt echter zoo veel mogelijk dit wapenhuis gesloten en publiceert het politieke testament van Lenin niet. Wie zal later waarheid van verdichtsel onderscheiden, wanneer het naaste verleden, waarschijnlijk nog bovendien subjectief geïnterpreteerd of naar eigen willekeur voorgesteld, nu reeds gezaghebbende stem geeft in zaken van het heden? Historia blijft de prostituée, die willig-streelend zich geven moet aan ieder, die haar neemt. — 2. Diod. X 17. — 3. Nic. Damasc. fr. 60. — 4. XXXIII 1. Vgl. Diod. IV 17. — 5. Maxim. Tyr. Diss. XXI 6. — 6. Aristot. Pol. III 13, 1284 a 22 vlg.

zoo werd hij een slachtoffer van het democratische natuurrecht 1. In een fabel van Aesopus 2 eischen de hazen gelijkheid voor de wet, waaraan de leeuwen zich echter niet onderwerpen 3 en de mythologie bevestigde soms het recht van de democratische gelijkheid (zie de mythe in Plato's „Protagoras"). Het beteekende de neerslag van de veranderde toestanden in de literatuur, waarvan dergelijke producten omgekeerd weer als wapenen werden aangewend. Op het gebied van den godsdienst spiegelde zich de strijd tusschen de oude en de nieuwe beginselen op politiek en maatschappelijk gebied o.a. af in het conflict van Apollo en Dionysus. Hirzel zegt over Dionysus: „...vor allem wirkt als ein gegenwärtiger und mächtiger Gott Dionysos, der Gott der Mühseligen und Beladenen, der allen in gleicher Weise seinen erquickenden Trank spendet... und nicht mit Unrecht der Gleichverteilende, ἰσοδότης, hiess. Dieser demokratische Gott, der Gleichheit nicht nur, sondern auch der Freiheit, ist der jüngste der Olympier und fehlt noch unter den aristokratisch gesinnten Göttern Homers." Welcker spreekt ook „von der natürlichen Freiheit und Gleichheit der Menschen, dem grossen Prinzip des Dionysos 4." De herinnering aan de Pisistratiden, die de landelijke eerediensten bevorderden, den democratischen heros Theseus vereerden, aan de stadsgodin en aan Dionysus juist groote feesten wijdden, zij hier met de geschiedenis van de aanslagen op de tyrannie van de zijde der op Delphi steunende adelspartij — hoe sterk is de voorliefde van een Plato o.a. in later tijden nog voor Delphi! 5 — voldoende, om te illustreeren, hoe zich de tegenstelling der politieke beginselen ook weerspiegelde in de vereering der goden en de vormen van den eeredienst. De beeldende kunst verheerlijkte in vorm, lijn en kleur de grootheid van het vrije Athene; tragedie, comédie, liederen, oraties en pleidooien kweekten trots bij het volk op de principes van hun

1. Zie achtereenvolgens Hirzel, p. 183 n. 1. p. 258 n. 1. p. 301. — 2. No. 241. — 3. Antisthenes bij Aristot. Pol. III 13, 1284 a 22. Hirzel, p. 220, n. 1. — 4. Hirzel, p. 272 en n. 6. — 5. Zie mijn diss. p. 69. 70. n. 12.

staatsvorm, denkers bewezen de redelijkheid van de democratische gelijkheid en wezen er op, dat zij ook heerschte in den kosmos 1, dat zij een psychologisch feit was en „in de natuur” lag 2. De Vrijheid werd een dochter van den hoogsten god 3, de democratische staatsvorm gepersonifieerd tot een godin: *Democratia* voldeed aan de speciale behoeften van de samenleving 4. Zooals de Atheensche democratie het begrip adel een anderen inhoud had gegeven en zoo had behouden, uit behoefte aan bevestiging door wat hoog had geschenen in de eeuwen, zoo abstraheerde zij hiermee ook haar eigenste ideaal van vrijheid en personifieerde dat, onder aanpassing bij de gegeven abstracties of de als persoonlijk gevoelde machten, die haar lot even na stonden als de voor haar als onontbeerlijk beseftte vrijheid.

De sagen 5, de mythen en de geschiedenis werden vervormd ten bate van de opgekomen ideeën en de nieuwgevestigde toestanden: zij werden weerspiegeld in wetenschap, filosofie, godsdienst en kunst; bij alle vormen, waarin geestelijke krachten en menschelijk gevoel of fantasie zich manifesteerde of gemanifesteerd had, in de cultuur-producten van heden en verleden werd documenteering en motiveering, dus versterking gezocht voor het gezag van de vrijheid en de gelijkheid. Staatslieden, volksleiders en partijen begrepen verder, van hoeveel belang het voor hun klasse was, eigen daden met den schijn van het ideële te belichten en zoo de drijfveeren van die daden te camoufleren of door geestelijke waar-

1. Eur. Phoen. 538 vlg. — 2. Zooals tegenstanders de onredelijkheid er van bewezen, in den kosmos juist de geometrische gelijkheid toegepast zagen, de ongelijkheid „van nature” achtten en de menschen als verschillend van aanleg en karakter beschouwden. Zie p. 289. — 3. Trag. Gr. fr. adesp. 226 N. — 4. Zooals tegenstanders weer het gezag van goden zochten voor hun tegengestelde opvattingen. Zie p. 289. Voor het feit: C. I. A. II 470, 62. II 741 c, 10. — 5. Maar tegenstanders gebruikten die sagen, waarin de leeuwen voor hun recht opkwamen. Zie p. 50.

den aan eigen streven zin en grond te geven. Zij zochten ook weerklank bij de beste gevoelens in de burgers, zij mobiliseerden ook bewust of onopzettelijk, door aan concrete, min of meer duidelijk besepte verlangens en eischen van een groep of klasse een naam te geven, die voor ruimere, z.g. algemeen-menschelijke, aspiraties paste — in casu „den zoetsten en schoonsten naam van alle, vrijheid” — de krachten en den wil, noodzakelijk voor de verwezenlijking dier wenschen. Naast arbeid, energie, begaafdheid en geweld stelden zij aldus ook geestelijke waarden en geestesproducten in dienst van het zelfbehoud en de zelfbevrediging van een klasse.

Een categorie van menschelijke behoeften of begeerten gaat uit naar noodzakelijk levensonderhoud, overvloed, macht en aanzien. De instrumenten en krachten, welke de mensch behoeft, om deze noodige of gewenschte objecten te bemachtigen, liggen deels in hem zelf: lichaamskracht, energie, wil en intelligentie, deels buiten hem, maar deze kan hij met de hem eigen middelen ook tot zijn dienst dwingen: hij kan lichaamskracht, energie, wil of intelligentie van levende wezens, dieren of menschen aan zich onderwerpen door eigen lichaamskracht, wil en energie, door zijn intelligentie kan hij technische middelen opsporen, om natuurkrachten en producten voor zichzelf te benutten, door zijn intelligentie ook vindt hij methoden en taktiek, om profijt te trekken van andermans goederen en arbeidskracht, de trucs eveneens en de begoocheling, om andermans onwetendheid of argeloosheid in eigen belang aan te wenden. Tot dit laatste behoort het gebruiken van geestelijke waarden voor eigen baat. Dat zijn de producten, die ontstaan zijn in en geschapen worden door den bevredigingsdrang van een tweede soort van behoeften of begeerten in mensch en menschheid, de verlangens naar kennis, naar inzicht en abstractie, naar vereering, naar uitbeelding van het waargenomene, het doorleefde, het begrepene of het vereerde. Zij zijn niet opzettelijk uitgedacht of geproduceerd als middelen, om aan de eerste groep van begeerten steun te geven in hun strijd om bevrediging, noch worden zij, eenmaal

bestaande, geheel in dienst van die meer materieele behoeften gesteld: een deel van hun inhoud slechts wordt bij gelegenheid door een krachtig mensch of klasse als geschikt aanvals- of verdedigingsmateriaal begrepen of gehanteerd in den strijd om die materieele belangen. Van hun toepassing wordt tweeërlei werking verwacht: ten eerste een imponeerende en dus verlamrende voor de zwakkeren ¹, ten tweede een zelfverheffende, dus sterkende voor de sterken, beide invloeden positief-functionneerend in het voordeel van de overwicht-bezittenden. Gezag voor eigen positie en handelen zoekt men en daartoe blijken de „hoogere dingen”, de geestelijke waarden, juist gewenscht materiaal te kunnen bijdragen: het gebrek aan weten omtrent den grond en den zin der wereld, over het bestaan en doel van den mensch, de onkunde omtrent feiten in het verleden, toestanden in verre landen en werkingen van natuurkrachten, wanbegrip over de krachten en verhoudingen in de maatschappij, doen de velen ongerust en schroomvol staren naar de enkelen, die beter toegerust schijnen met kennis en inzicht omtrent het onverklaarbare, het onbegrepene, het ongewetene, het ongeziene, het vereerde en het schoone. Want stemmen uit de gebieden van religie, wijsbegeerte, wetenschap en kunst wekken een gevoel van minderheid, beklemming en onzekerheid, een autorisatie van die werelden kan voor een onderdrukte klasse voeren tot berusting in maatschappelijke verhoudingen en daartegenover tot een besef van sanctie aan positie en gedrag, dus tot zelfgevoel, bij die klasse, welke deze verhoudingen naar haar wil tracht te bepalen.

Ook de Atheensche burgerklasse wist wapenen te vinden onder de cultureele waarden: de gewesten van geest en verbeelding ook maakte zij schatplichtig en ook deze legde zij leveringen op voor haar arsenaal.

1. Zie ook p. 91/92 voor de functie van het begrip adel.

HOOFDSTUK III.

VRIJHEID ALS MACHT.

De materieele inhoud van de vrijheid. Onderzochten wij tot dusverre den politieken inhoud van de begrippen vrijheid en gelijkheid, de vrijheid had een reële beteekenis, waarom juist haar politieken inhoud was begeerd en verworven: de staat en zijn organen waren veroverd door een klasse om de macht en de macht had men — ik duidde het reeds aan 1 — gezocht over materieele goederen en om meerdere levensvrijheid. *Ἰσονομία*, democratie, was niet enkel een politiek idee, maar ook een sociaal privilege, hetwelk een maatschappelijke klasse bezat en benutte. Met *ἐλευθερία*, vrijheid 2, werd hoofdzakelijk een politiek begrip aangeduid, maar de burgerklasse bemachtigde, verdedigde en vergrootte haar, om door middel van den staat de beschikking te krijgen over andermans goederen ter bevrediging van eigen levens- en luxebehoeften, om arbeids- en bestaansmogelijkheid en om, door exploitatie van anderer arbeidskracht in binnen- en buitenland, zelf zooveel mogelijk te kunnen „leven, zooals men wilde.” Dat waren de drijfveeren voor den strijd op politiek gebied, voor die vrijheden zocht men de *ἐλευθερία* en de *ἰσότης* in den staat 3. Bovendien schiep

1. p. 32. — 2. Ik spreek niet over de beteekenis van het woord buiten de politieke en sociale sfeer. — 3. Vgl. o.a.: „Der Staat ist der gewaltige Allherrscher; aber konkret gefasst, tritt an seine Stelle, setzt sich auf den Thron der Staatsgewalt, das herrschende Bürgertum. Das volle Bürgerrecht bestimmt sich vor allem nach dem Anteil in der Herrschaftsgewalt des Staates. Die Freiheit des Bürgertums, als der im Staate herrschenden Gesellschaft, besteht besonders in der Ausübung der durch den Staat repräsentierten Herrschaftsrechte. Diese Freiheit

de politieke onafhankelijkheid tegenover het buitenland en de politieke beheersching van andere staten de mogelijkheid voor de economische vrijheid, de *αὐτάρκεια* van den stadstaat, het ideaal van alle Grieksche burgerijen.

Oorspronkelijk reeds werd aan alle leden van den stam het gelijke toegedeeld en wel gelijke porties aan concreet bezit: aan voordeel, grond, buit, gemeenschappelijke maaltijden en de deelgerechtigden daaraan hadden een bevoorrechte, dus geeerde positie. Deze gelijke verdeeling van goederen kwam terug bij verdeeling der akkers, wanneer kolonisten zich vestigden in nieuwe landstreken en werkte in de democratie door 1. Daarom kwam het

erhebt sich auf dem Unterbau der Unfreiheit einer dienenden Schicht, mag dies nun eine in der Gesamtheit unfreie und als solche vom herrschenden Staate abhängige Bevölkerung, oder mögen es die als einzelne den herrschenden Bürgern dienenden Sklaven sein." Kaerst, I p. 15. Wij lezen bij Dietzel, *Ztschr. f. Litt. und Gesch. d. Staatswiss.*, I p. 10, dat de staat in Griekenland steeds meer werd „zu einem Gemeingut, zu einem allen Individuen gleich nützlichen Werkzeug zur harmonischen Befriedigung aller legitimen Interessen, zur Verwirklichung des bonheur commun." „Trotz aller schönen Theorien von Freiheit und Gleichheit ist (die Demokratie) in Wirklichkeit nichts anderes als Herrschaft der Masse über die Besitzende und unverhüllte Ausbeutung des Staates für die Interessen der niederen Stände," zegt Meyer, IV p. 14, en hij heeft daarin gelijk. Vergeet echter hier er bij te vermelden dat de heele burgerij — ook de bezittenden — bondgenooten en slaven in de eerste plaats uitbuitte. Vgl. ook: Beloch, II 1, p. 190. Francotte, II p. 49. Oppenheimer, *System der Soziologie*, II p. 456 vlg. Bolkestein, p. 225. Tod, C. A. H. V p. 3. — 1. „Es ist die uralte Beuteverteilung des kriegerischen Verbandes, die immer lebendig bleibt." Hasebroek, p. 149. „Der Gedanke des Staatsrentnertums findet seinen Ausdruck in dem Prinzip, dass der Bürger das Recht der Beteiligung an etwaigen Überschüssen der Staatsverwaltung hat. So sind von früh an die

bewierookten van de moordenaars der tyrannen niet in de eerste plaats voort uit trots op de onder Clisthenes verkregen uitbreiding der rechtsgelijkheid, maar uit vreugde over het gelijke bezit aan macht, wier actieve uitoefening een groo-tere groep in zekere mate eerst na Hippias' verjaging kreeg. Aristophanes laat het zijn personen herhaaldelijk zeggen, dat de burgers de politieke macht wenschen om het voordeel 1, de Atheners beschouwden hun staat als een patrimonium 2, dat zij in eigen belang aanwendden en de overheden waren in den Griekschen stadstaat zaakwaarnemers 3, die men strak hield en controleerde 5: de gemeenschap beperkte uit angst voor eigen vrijheid — de macht over de staatsgoederen en inkomsten — de vrijheid van haar dienaren geducht. Blijkens Euripides beschouwde men het wel als een bijzonder voordeel der *ισονομία*, dat zij het bezit verzekerde tegen aanslagen van tyrannen 4, wier overheersching men stelde tegenover het bewind van allen, d.w.z. van diegenen, welke onderling gelijke rechten op macht en staatsemolumenten hadden 5. De staat moest zijn burgers voeden: een werkend burger, zoo werd wel geredeneerd, kon zich te weinig aan den staat wijden, dus moest men vrij zijn van arbeid 6. Volgens een natuurrecht en -wet heeft een burger, zoo zei Demosthenes, recht op inkomen uit den staat, zooals ouders uit een familie

Erträge aus den attischen Bergwerken an die Bürger verteilt worden." *ibid.* p. 34. Talrijk zijn de plaatsen, waaruit blijkt, dat men voordeel zocht uit de staatskas (sinds pl.m. 430 hier vermeld): ps.-Xen. Rep. Ath. II 9. Arist. Eq. 1104 vlg. 1179. 1207. 1216 vlg. Vespae, 605 vlg. 1111 vlg. Eccl. 180. 206. 861. 873. Isocr. Areop. 52. Panath. 140. ps.-Dem X 36. 40. 41. 43. 44. Plut. Praec. rep. ger. XXV. Quaest. Plat. X 4, 4. Vgl. ook Bolkestein, p. 225. — 1. Vespae, 656 vlg. Equites passim. — 2. Zie Hirzel, p. 247, n. 1. — 3. Lotze, *Mikrokosmos*, III p. 405. Kaerst, *Monarchie im Altertum*, p. 9. — 4. Suppl. 450 vlg. — 5. Vgl. nog Herod. III 142. V 37. Lys. XII 35. — 6. Vgl. Xen. Oec. IV 3. Hiermee is echter volstrekt niet gezegd, dat de Atheensche burgers niet werkten. Zie p 58 vlg.

recht op onderhoud 1; hield dit op en was het volk ἄμισθος, dan hield volgens denzelfden redenaar de staatsvorm op te bestaan 2. Isocrates noemde den democratischen staatsvorm den voordeeligsten 3. „Gij gaat weg uit de Volksvergadering zonder beraadslaagd te hebben, maar als uit fuifclubs, na het deelen van het overschot,” riep Aeschines het volk toe 4.” Ruw geweld was het normale middel, om materieele onafhankelijkheid te winnen; op kosten van anderen wenschte de burgerij zich het levensonderhoud te verschaffen en in hoogere mate voorwaarden en vorm van eigen leven bepalen; het streven, om op den staat te teren, beteekende vrijheid willen genieten ten koste van onderworpen zwakkeren — zij het klassen, staten of personen — die aan de sterkeren het hunne leverden. De tributen van de bondgenooten, hun bezittingen, door geweld soms ontruikt, de arbeid van slaven, vrouwen en vrije arbeiders, de vermogens van de rijkere moesten aan de souvereine meerderheid, welke reeds in de 5e eeuw ten deele van de politiek wilde leven, dit gewenschte bestaan mogelijk maken 5.

Er was tijdens de 5de eeuw geld in de staatskas, om de ruime 6 bezoldigingen uit te keeren aan de burgers in militairen dienst en vergoedingen aan het groeiend aantal ambtenaren en rechters. Aristoteles somt 7 de burgers op, die door militaire of civiele functies profijt van den staat trokken: 6000 Heliasten, rechters in de volksrechtbanken, 1600 boogschutters, 200 ruiters, 500 Raadsheeren, 500 man op de wachtschepen, 50 bewakers in de stad, 700 ambtenaren in Attica, pl.m. 700 er buiten, 2500 zwaargewapenden tijdens den oorlog, 2000 mannen op de vloot. Voor welken tijd deze cijfers golden en of ze geheel juist zijn, is niet precies uit te maken; zij geven echter waar-

1. X 40 vlg. — 2. XXIV 99 vlg. Hasebroek, p. 33. — 3. Arcop. 25. Panath. 146. — 4. III 251. — 5. Zeer veel later noemt nog een redenaar de ἐλευθερία als een van de ἄθλα bij de verdediging van den staat en wijst dan ook op de reële voordeelen: Lesbonax, Hortat. I 20. Vgl. II slot. — 6. Thuc. III 17. VI 31. — 7. Rep. Ath. XXIV.

schijnlijk geen overdreven indruk van de verhoudingen 1. Verder onderhield men van staatswege nog burgers in het Prytaneum, ook de weezen van gesneuvelde burgers en invaliden. Uitdeelingen kwamen in zwang, eerst van koren, later door den nood ook van geld, feesten en offermaaltijden werden veelvuldiger en rijker gevierd, sinds de tijden van Pericles kregen alle burgers theatergeld. De volle kassen veroorloofden het, zonder financieele zorgen een oorlog af te wachten en dien door te zetten; de burgers leden er minder onder, omdat zij flinke soldij kregen. Maar zij verlangden niet uitsluitend directe uitkeeringen van den staat, zij wenschten en verkregen ook bestaanszekerheid en arbeidsgelegenheid. Want niets is misleider, dan de voorstelling, alsof zich tijdens de 5e eeuw in Athene onder de burgerij een groot aantal nietsdoeners bevond. Denken wij alleen al aan de talrijke boeren met hun kleine bedrijven, die zij in hoofdzaak zelf bewerkten, aan de visschers en de schippers, aan de zelfstandige handelaars en handwerkslieden, waarvan er zooveel in Athene werden gevonden (kleinbedrijf hoofdzaak!) en waarlijk niet enkel onder de metoiken, aan de vrije arbeiders, de roeiers, de stuurlii, enz. En gaan wij de lijst van Aristoteles na, dan zien wij, dat een groot aantal der betalende staatsdienaren uit militairen bestond, die toch zeker door hun arbeid en dus in die vele oorlogsjaren reële diensten bewezen aan de heerschende klasse, waartoe zijzelf behoorden en in dezen zin productief mochten heeten 2. Verder is het overbekend, dat de leden van den Raad meestal veel te doen hadden en ook van de overige ambtenaren heeft men geen recht, te vooronderstellen, dat zij nutteloos voor de gemeenschap waren. Wat de rechters

1. Busolt, III 1, p. 268 vlg. Büchschütz, *Besitz und Erwerb*, p. 280. Dat er wel directe of indirecte voordeelen uit de posten getrokken of verwacht werden, schijnt herhaaldelijk uit de literatuur te blijken: ps.-Xen. Rep. Ath. I 3. III 3. Arist. Ach. 602. Eccl. 206 vlg. Xen. de Vect. IV 52. Isocr. Areop. 24. 82. Panath. 145. Plato, Gorg. 515e. Rep. 343e. — 2. p. 103.

betreft, hun aantal is ongetwijfeld zeer groot, maar hun dagloon was ook in de 5de eeuw niet zeer hoog. Bovendien hadden dezen, ondanks de vele processen, niet alle dagen zitting en werd een aanzienlijk contingent geleverd door bejaarde burgers, die aldus een toelage op hun bescheiden inkomen verdienden. De boeren trokken niet naar de klerouchien om te luieren, op de schepen moest hard aan de riemen getrokken worden, in de werkplaatsen ijverig gearbeid. Den Atheners is het niet speciaal euvel te duiden dat zij een „Rentnerideal” 1 hadden; het verhinderde niet, dat de meesten onder hen moesten werken en het ook deden; pas in de 4de eeuw waren er waarschijnlijk meer dan eens vrijwat burgers zonder arbeid, maar toen waren de nood en allerlei maatschappelijke veranderingen vooral oorzaak. Dan kan men symptomen zien, die op de toestanden in Rome gelijken, waar eveneens economische en maatschappelijke oorzaken werkten, die meestal over het hoofd gezien worden door diegenen, welke, in smadelijken schimp op het arme volk, het eeuwige *panes et circenses*-refrein mee zingen. Maar in Athene, vooral tijdens de 5e eeuw, een meerderheid onder de volksmassa te veronderstellen, die uitsluitend en direct van den staat leefde, is onjuist en tendentieus. Al behoeft de bestaande wet tegen de ἀργία, opzettelijke werkeloosheid, geen sterk bewijs te zijn, daar deze waarschijnlijk onderdrukking van bedelarij bedoelde 2 en evenmin Pericles' verzekering bij Thucydides 3, de feiten zeggen, dat de Atheners hun staat weliswaar zooveel mogelijk benutten voor eigen directe baat, maar dat zij evengoed werkgelegenheid door hem zochten. Al zou het niet eens uit arbeidsdrang geweest zijn — een absurditeit, wanneer men dezen bij dit volk wilde uitschakelen! — dan al uit nood: de inkomsten van den staat zouden onmogelijk, vooral niet in zoo'n oorlogsperiode het volk hebben kunnen voeden enz., noch de verdediging bekostigen. De posten brachten evenmin geregeld voldoende inkomsten: hoe kort maar kon men een vast

1. Hasebroek, p. 30. 145. — 2. Francotte, II p. 123. — 3. II 42.

ambt bekleeden, hoevele dagen slechts kon men inkomsten trekken uit de ongeregeld voorkomende functies in den staat, hoe bescheiden waren de vergoedingen 1 en hoe angstvallig werd er tegen gewaakt, dat men niet meerdere faveurtjes tegelijk kongenieten 2! Tezamen genomen kostten ze den staat veel, maar hij werd daardoor ook ontlast van allerlei uitgaven, die een moderne staat te dragen heeft: het betalen van de militairen viel er toch ook onder, een inatig staatspensioen, groote proceskosten, die particulieren bespaard bleven 3. Veel minder dan het lijkt en „men” zegt, trokken de burgers zonder arbeid direct van den staat; een van de grootste voordeelen, die het imperium bood, was juist de geregelde arbeidsgelegenheid, de goede loonen, de hoeven en dus de verhoogde bestaanszekerheid. De constructie van een burgerij van renteniers in Athene is even ontoelaatbaar als wanneer iemand zou beweren, dat krachtens de overheerschende positie der Hollanders in Indië en door het feit, dat een belangrijk deel van het inkomen van staat en particulieren in Holland daaruit direct of indirect voorvloeit, in dit land niet zou gewerkt worden. Ik herhaal het: boeren en pachters, de kleine luiden, de visschers, kramers, ambachtslieden, vrije arbeiders 4 enz.

1. Ga na, wat o.a. Ferguson, *Greek Imperialism*, p. 63 vlg. nog zegt over den omvang van de inkomsten. — 2. Vgl. p. 38. — 3. Ferguson, l.c. p. 63 vlg. — 4. Onder de arbeiders aan de bouwwerken bijv. komt een vrij aanzienlijk percentage Atheensche burgers voor. Plut. v. Per. XII. Francotte, I p. 205 vlg. Ga voor de samenstelling van de burgerij ook na: Xen. Mem. III 7, 6. Plato, Prot. 319 d. Rep. 565 a. Na het bovenstaande behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat Beloch een zeer tendentieuze voorstelling van zaken heeft over de gevolgen van de vergoedingen aan de rechters: „ein grosser Teil der Bürgerschaft entwöhnte sich der produktieven Arbeit und began in dem Richtersolde seine hauptsächliche Subsistenzquelle zu sehen.” II 1, p. 156. Eveneens schiet Hasebroek hierin telkens zijn doel voorbij, o.a. p. 28: „der herrschende Vollbürgerstand der griechischen Polis ist im

moesten met hun handen werken. En de overige categorieën van burgers waren eveneens grootendeels actief en productief, een klein aantal hoefde in het geheel niet te werken, waarmede niet gezegd is, dat deze totaal niets uitvoerden. Terecht zegt Bolkestein 1: „de groote meerderheid van het volk heeft met eigen lichaam zijn onderhoud verdiend.” Dat het een schande zou zijn, geld voor arbeid in ontvangst te nemen, is een legende. Evenals in den modernen tijd sommige beroepen algemeen geringschat worden, waren er in Athene bepaalde bezigheden, die door burgers vermeden werden; de groote massa evenwel voelde geen geringschatting voor handenarbeid, maar oefende dezen zelf uit, slechts aristocraten zagen met minachting op *alle* betaalde beroepsarbeid neer 2. Wel mag men zeggen, dat het imperium van Athene aan vele burgers meer σχολή, grooter onafhankelijkheid en vrijere beschikking over hun tijd bracht. Dit was geen gering voordeel; het was de conditio sine qua non, om zijn eigen liefhebberijen te volgen en zijn neigingen harmonischer te ontwikkelen in concrete uitingen: lichaam en geest der Atheensche burgers konden door de gunstige materiele omstandigheden beter gevormd worden: deze waren ook een van de gronden voor den groei van kunsten en wetenschappen. Zonder hier in bijzonderheden en volledig op in te kunnen gaan, moeten enkele

wesentlichen improduktiv.” Ook Cauer overdrijft: *Neue Jahrb.*, 1899, p. 689. Juist: La Rue van Hook, *Athens in the Age of Pericles*, *The Class. Journal*, XIV (1918/1919), p. 484. — 1. p. 122. 144. Ed. Meijer heeft de steeds weer opduikende „populäre Anschauung” over het tegendeel indertijdafdoeende weerlegd: *Kleine Schriften*, I² p. 121—129. — 2. De legende leeft voort: „De Grieken zien neer op het economisch leven,” zegt Prof. Bonger in 1929: *De rol der groote mannen in de Geschiedenis*, *Wkbl. v. Gymn. en Middelb. Ond.*, 26e Jahrg. no. 3, p. 71. Verachting van den arbeid als „reine Volksmeinung”, zoo stelt in 1928 Sauter het voor: *Staat und Wirtschaft in den grossen Systemen des Idealismus*, *Blätter f. deutsche Philosophie*, II p. 234.

bevorderende factoren, die onmiddellijk of indirect uit de overwegende positie van Athene voortkwamen, aangeduid worden. Athene werd door haar hegemonie ook een cultuurcentrum; steeds meer leefden daar architecten, beeldhouwers, schilders en filosofen, welke in de stad zelf of van daaruit werkten, daar nieuwe technieken toepasten en in wrijving en contact met anderen daar zich ontwikkelen konden en geïnspireerd werden. De monumentale architectuur was er in den bloeitijd alleen mogelijk door de groote directe inkomsten uit het bondsrijk; na den oorlog bleven groote bouwwerken onvoltooid en nieuwe werden eerst veel later weer ondernomen. De grootsche feesten, waaraan burgers meewerkten of meegewerkt hadden, stelden steeds weer, evenzeer als aan de beeldende kunstenaars, opgaven aan de dichters, die zuiver gelegenheidsdichters waren en hun bloei hing samen met den fieren, zelfbewusten geest der heerschende burgerij, welke haar hoogtij vierde op de wijdingsdagen der stadsgodin en van Dionysus.

Vrijheid was voor de Atheensche burgerklasse o.a. de door binnen- noch buitenlandsche krachten geremde mogelijkheid tot machtsuitoefening: naar de verschillende fasen harer geschiedenis van opkomende, heerschende en in beteekenis dalende klasse als gewenschte toekomst, werkelijkheid of gemist verleden. Daar Athene's houding tegenover het buitenland het duidelijkst laat zien, van welken aard haar machtsuitingen waren en wat zij er mee beoogde, behandel ik haar imperialisme als typische illustratie voor mijn algemeene uiteenzetting, terwijl ik later de onderdrukking van groepen binnen den staat zelf zal kenschetsen 1.

Imperialisme van Athene. Vrijheid bezit de overheerscher: de overheerschte is onvrij, want vrijheid is o.a. de mogelijkheid van machtsuitoefening, van een beschikken over zichzelf, eigen tijd en goederen, van vervulling van eigen wenschen in materieel en geestelijk opzicht ten koste van werkkraft of bezit van anderen.

En omdat in die anderen dezelfde drang leeft naar zelfbeschikking, de zucht naar de macht, om anderer arbeid of goederen te gebruiken, moet deze inhoud van vrijheid veroverd en, eenmaal verworven, eventueel verdedigd worden met machtsmiddelen, door een staat o.a. met zijn militaire toerusting. Daarom werd ook van het standpunt van een heerscher volkomen juist gezegd, dat de militaire wetenschap en oefening als middelen tot vrijheid en welvaart, *ἐλευθερίας ὄργανον καὶ εὐδαιμονίας*, door de goden aan de menschen zijn toegewezen. „Wij, de heerschers,” zei Cyrus, „mogen nooit zonder wapenen geraken, omdat zij, welke de wapenen het naast voor het grijpen hebben, ook het meest datgene, wat ze wenschen, als hun eigendom bezitten 1.”

Athene werd, zooals we zagen, de leidster, later de heerscheres in een groot Bondsrijk en verwierf dus in vergelijking met vroeger een ongekende vrijheid, welke niet-Attische staten echter op vrijheidsverlies te staan kwam; de Atheensche burgerij won een bevoorrechte positie in het binnenland, verkreeg dus ook daar een vroeger ongekende vrijheid, welke voor medeburgers een inboeten aan vrijheid beteekende 2. Tegenover deze laatsten was de stemsteen het krachtigste wapen; tegenover het buitenland de militaire macht, het burgerleger, de vestingmuren en later vooral de vloot. In de 6e eeuw vormde zich de eigen militaire organisatie der burgers, het hoplitenleger 3, tot

-
1. Volgens den Athener Xenophon: *Cyrop.* VII 5, 79. —
 2. „....die politische Freiheit erhob sich, die, nicht zufriedenen sich innerhalb des menschlichen Verkehrs ungehindert zu bewegen, ihren Ueberschuss an Kraft in der Herrschaft über Andere zu bethätigen suchte.” Hirzel, p. 256. — Ook volgens Plato (*Leg.* 694 a.b.) kan het gevoel van meer vrijheid zich uiten in sterker ijver voor veroveringen. Isocrates (*Phil.* 5) blijkt vrijheid soms ook op te vatten als de mogelijkheid, om ongestoord te leven en zonder moeite slaven te krijgen. Maar dit vooronderstelt onderwerping van anderen, dus machtsuitoefening. —
 3. Zie p. 23.

behoud der zelfstandigheid en onafhankelijkheid van Hellas en Athene en tot het winnen van de overmacht op zee, had Themistocles een groote uitbreiding van de Atheensche marine doorgezet en tevens, met de verandering van Athene en den Piraeus in een groote vesting, bewerkt, dat de stad nooit van haar haven, de zee en de overzeesche bezittingen kon geïsoleerd worden; hij had vooruit begrepen, wat later Lysias 1 als feit constateerde: „Wie de zee beheerschen, bezitten de heerschappij.”

In deze richting werd de militaire macht van Athene in den loop van de 5de eeuw steeds versterkt en uitgebreid 2, omdat haar expansieve drang ten eerste zich richtte op steeds sterkere knechting van de bondgenooten en ten tweede op nieuwe objecten, waarbij echter òf die onderdanen en bedreigde staten deze „inmenging” trachtten af te weren, òf conflicten dreigden met concurrerende machten, welke zich reeds van begeerde gebieden of posities hadden meester gemaakt en hun „rechten” met hand en tand verdedigen wilden. Muren en schepen waren ἡ ἀρχὴ τῶν ἀγαθῶν, het begin en de grondslag van de welvaart en bleven de steunsels van Athene's machtspositie en vrijheid 3: men was zelf veilig binnen de muren en kon vrij met de vloot vele anderen knechten. Het bouwen van een derden muur naar zee door Pericles, waarmede nog een tweede haven beveiligd werd, voelde men dan ook als een nieuwe versterking van Athene; het neerhalen van de muren daarentegen en het verlies van de vloot na den Peloponnesischen oorlog en ook het sloopen van de scheepswerven en arsenalen door de „Dertig” in 404 beschouwden de democraten als een groote ramp en een knevelarij van Sparta, dat reeds na de Perzische oorlogen tegen den herbouw der toen verwoeste versterkingen van Athene gekant

1. XXXIII 5. — 2. Andoc. de Pace c. Lac. 7. — 3. Herod. VII 139. Thuc. I 74. Andoc. de Pace c. Lac. 7 en 37. Aesch. de male ger. Leg. 173—176. Vgl. Xen. Hell. VI 1, 2 voor de 4e eeuw. Vroomheid en strijdbaarheid noemde Isocrates als de beste middelen ter beveiliging van bezit en welvaart: Busiris, 15.

was geweest en nu de vrijheid wilde behouden, om Athene's vrijheid en begeerten naar het herwinnen van macht te onderdrukken. Ten spoedigste werd dan ook met de reconstructie van de muren in 394 en in 393, zelfs met behulp van Perzisch geld, begonnen, om zich te beveiligen en daarnaast de voorwaarden voor het terugwinnen der vroegere macht te herscheppen.

De Atheensche democratie was weerkrachtig 1 en strijdbaar. De geheele vrije bevolking vormde een militair verband: de drie hoogste klassen als ruiters en hopliten, de vierde als lichte troepen en scheepsvolk; ook de metoiken deden dienst. Er bestaat een overlevering, volgens welke de eed der epheben — de afgerichte recruten en adspirant-burgers — o.a. inhield, dat zij zwoeren, als grenzen van Attica op te vatten, alle gerst- en tarwevelden, wijnstokken en olijfboomen, als een aanmaning, zegt de schrijver, om al het bebouwde en vruchtdragende land tot hun eigen bodem te maken 2.

De politiek tegenover de bondgenooten bewees, dat de Atheensche burgerij naar de verwezenlijking van een soortgelijk ideaal streefde en sinds Solon hadden de verovering of occupatie van Salamis, Sigeum, den Chersonnesus, Oropos, Lemnos, Imbros en van landerijen op Euboia vóór de Perzische oorlogen getoond, dat Athene daarbij niet terugdeinsde voor strijd met tegenstanders en voor onderwerping of verdrijving van „rechtmatige" bezitters. Verdeeling van landerijen en goedkoop betrekken van levensbehoeften waren de hoofddoeleinden van haar politiek. In den loop van de 5de en 4de eeuw werden, buiten het Bondsrijk Scyros, Lemnos en Imbros met Attische kolonisten bezet (\pm 475) 3, aan de rivale Aegina eerst een gevoelige slag toegebracht (457), daarna werd zij geheel op zij geschoven door de verjaging en vervolging van al haar burgers en verdeeling van haar bodem onder Attische boeren of boerenzonen (431); de concurrente Corinthe werd het lastig gemaakt, doordat Athene haar trachtte te weren

1. Niese, l.c. p. 289. — 2. Plut. v. Alc. XV slot. Vgl. den geest van ps.-Xen. Rep. Ath. I 15. — 3. Meyer, III p. 493.

uit eigen invloedssferen, met name uit het Bondsrijk; verder werden Atheensche of met-Athene-bevriende kolonien als steunpunten aan een van Corinthe's belangrijkste handelswegen gevestigd: Naupactus aan den Corinthischen Golf door Atheensch-gezinde Messeniërs en Chalcis in Aetolië eveneens, waardoor in 430 bij het begin van den Peloponnesischen oorlog de waterweg door den genoemden Golf versperd en Corinthe's handel naar het Westen gedeeltelijk lamgelegd kon worden. De tochten tegen Egypte en Syracuse — de onderwerping van het neutrale Melos moeten we ook in dit verband noemen — zijn de bewijzen hiervoor, hoever de pogingen van Athene gingen, welke bloedige offers zij waagde en wat voor heilige principes zij vertrapte, om haar gezag in Grieksche en niet-Grieksche landen te bevestigen en zich van haar levensbehoefte — vooral van koren — te verzekeren ¹. Waar begint in deze daden het motief van het zelfbehoud en waar dat van de begeerte naar macht en bezit, of van de ijzeren consequenties eener eenmaal ingeslagen expansieve politiek? Zij werkten ongetwijfeld alle mede: er is hier geen objectieve maatstaf aan te leggen. Het tweede motief, dat van begeerte naar macht en bezit, zal geen staat licht openlijk als drijfveer van eigen daden tot vergrooting van zijn invloed erkennen — cynisme stuit, politiekier is hypocrisie — maar zijn tegenstanders of onderdanen zullen deze zeker steeds daaruit juist verklaren. Bewust en onbewust zijn enkelingen, klassen en staten geneigd, de

1. „Von den Grundsätzen der Gerechtigkeit und Menschlichkeit ist in der auswärtigen Politik der armen Bevölkerung Athens nicht viel zu merken." Rosenberg, *Demokratie und Klassenkampf im Altertum*, p. 42. „Es ist ein Kampf um die Beherrschung tributzahlender Schwächerer und um die wichtigen Getreide- und Schiffsbaumaterielländer, die für die meisten Griechen dieselbe sind (Pontus, Gross-Griechenland, Aegypten, Makedonien)." Hasebroek, p. 150. „Wer die Getreide- und Schiffsbauholzländer oder die Zufahrtswege zu ihnen beherrscht, ist Herr über das Leben der anderen." *ibid.* p. 156. Vgl. p. 140. 146.

vervulling van eigen wenschen en lusten te interpreteeren als een noodzakelijke voorwaarde voor hun voortbestaan en het aanvoeren van het motief der „consequenties eener eenmaal ingeslagen politiek” beteekent in den regel: onze begeerten naar het bezit van anderen willen wij alleen door onze macht laten beperken; slechts zelden wordt het terecht gebruikt, om noodzakelijke verdediging van eenmaal gewonnen levensvoorwaarden aannemelijk te maken. Ook bij de Atheensche ondernemingen was het, blijkens de geschiedenis van den Bond, niet alleen ter defensie, dat de stad ze ondernam of de weermacht op sterkte hield en zelfs uitbreidde, al wilde men den schijn van kampioenen voor Hëllas' onafhankelijkheid gaarne behouden. Wel degelijk was het aan Athene's aggressieve, door begeerte naar macht- en bezitsvergrooting bepaalde houding, vooral te wijten, dat het aantal oorlogsjaren, voor dien reeds aanzienlijk, maar sinds het begin van den Peloponnesischen oorlog schrikbarend groot was 1, dat in het oorlogsbedrijf de uitvindingen en verbeteringen niet hebben stil gestaan, ondanks de overigens poovere ontwikkeling der techniek 2 en dat de militaire ambten in Athene zich tot de gewichtigste hadden ontwikkeld 3. „Het volk wil vrij zijn en heerschen,” zei een tijdgenoot 4. Van Pericles werd het later als een verdienste geroemd, dat hij den staat zeer groot en rijk had gemaakt 5. Maar Isocrates laat de methoden ons even zien, waarmede dit resultaat werd bereikt. Hij critiseert in een zijner geschriften 6 de ἀπέλγειν der voorvaderen, welke uit heel Griekenland het luiste volk en de grootste misdadigers bijeenbrachten, daarmee hun oorlogsschepen bemanden en zich zoo bij

1. „Die Inanspruchnahme (der Bürger).... vor allem durch Feldzüge, jahrzehntelang Sommer für Sommer war in Athen gerade in der klassischen Zeit eine solche, wie sie.... weder vorher noch nachher in der Geschichte erhört ist.” Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, p. 596. Vgl. ook p. 222 vlg. — 2. Bolkestein, p. 224. — 3. p. 150 vlg. — 4. ps.-Xen. Rep. Ath. I 8. — 5. Plut. v. Per. XV. Vgl. Arist. Vespae, 656. Equites, passim. — 6. de Pace, 79.

alle Hellenen gehaat maakten: ze trachtten de beste burgers uit de andere staten te verdrijven en verdeelden hun bezit onder de minste elementen der Grieken. Het is een rhetor, die aan het woord is, maar feiten over het verjagen van burgers en het occupeeren van andermans land zijn ons ook uit andere bronnen overbekend, zoodat we evenmin behoeven te twijfelen aan de mededeeling, dat de Atheners bij gelegenheid nogal wat van het uitvaagsel van Griekenland in hun dienst namen, om bondgenooten en anderen te onderdrukken of te onderwerpen, een uiterst hatelijke handelwijze, welke steeds de diepste wrok tegen een overheerscher moet kweken. Welke doeleinden de staat beoogde en welke middelen hij in het algemeen voor de knechting van de zwakkeren gebruikte, leert ons de geschiedenis van den Attischen Zeebond.

Onderdrukking der bondgenooten. Voor de miniatuurstaten was het na de verdrijving der Perzen uit het vasteland een onvermijdelijkheid geweest, aan één der grootste de leiding ook voor den verderen duur van den oorlog en later voor de bescherming tegen de Perzen op te dragen, doch Athene, aan wie door allerlei omstandigheden, aanvankelijk terecht, deze taak ten deel viel, begreep spoedig, welke materieele en politieke voordeelen aan die functie verbonden waren en zette doebewust een expansieve politiek in, waarbij de onvermijdelijkheid der bescherming enz. tot pantser werd omgesmeed tegen aantijgingen over baat- en heerschzucht. In naam stonden de leden van den gestichten Attisch-Delischen Bond gelijkberechtigd naast elkaar, op gelijkheid beriepen zich, althans later nog, de staten tegenover hun leidster 1. Athene gedroeg zich in den persoon van Aristides bij de vorming en organisatie ervan, in den beginne althans, ook inderdaad rechtvaardig, maar vrij spoedig kwamen de kleine staten onder den druk van hun hegemoon. Tijdens het conflict met Perzië had ieder staatje, dat niet direct al gewicht was voor den aanvaller, zich

1. Thuc. I 77. III 10.

moeten mobiliseeren; nu het directe gevaar voorbij was, verwaarloosden de kleinere weldra geheel hun weerbaarheid. En daar Athene de militaire leiding had, het praesidium in de Bondsvergadering en het toezicht op de naleving van de aangegane verplichtingen, de bondgenooten hun belangen zochten bij haar als machtigste en weldra ook als belangrijkste handelscentrum, en tevens commerciële en persoonlijke betrekkingen met Atheensche burgers bevestigd en nieuw aangeknoopt werden, nam die staat weldra ook het initiatief tot optreden in andere aangelegenheden en kreeg gemakkelijk spel, om de rol van leider te verwisselen met die van overheerscher. Spoedig (reeds vóór 470) werd een vrije staat, Carystos, tegen zijn zin gedwongen tot het lidmaatschap van den Bond en in het eerste conflict tusschen Athene en een der bondgenooten, waarover wij uitvoeriger berichten bezitten 1, bleek reeds, dat het voor de Atheners om eigen materiele belangen ging: het eiland Thasos verzette zich tegen Athene's pogingen, om zich meester te maken van zijn handel op en zijn kolonien in Thracië naar aanleiding van een grenskwestie in het mijngebied van Pangaeon, waar ook de Atheners sinds de Pisistratiden vasten voet hadden gezet. Het vredesverdrag was kenmerkend: de muren van Thasos moesten geslecht worden, de oorlogsschepen uitgeleverd, een oorlogsschatting betaald en de bezittingen op het vasteland werden met de goudmijnen aldaar bezit van Athene. De laatste voorwaarde was misschien de gewichtigste, omdat het in de Grieksche wereld een zeldzaamheid was, dergelijke bergwerken te bezitten. Ongetwijfeld lag er waarheid in de bewering, die vooral later uit den treure zou worden gehoord, dat Athene Hellás had bevrijd van den Perzischen koning, maar de Thasiërs ondervonden aldus nog geen twintig jaren na Salamis en Plataeae, dat ze een nieuwen heer gevonden hadden in het democratische volk van datzelfde Athene, voor wie meer en meer het veroveren van macht over ande-

1. Naxos was reeds eerder afgefallen en tot rede gebracht door den hegemoon.

ren de voorwaarde voor het verwezenlijken van eigen vrijheid werd. Het is waarschijnlijk niet zonder verband met de overwinning in dezen strijd, welke het zelfbewustzijn wel versterken moest, dat juist twee jaar later, in 461, de aristocratische Raad van den Areopagus van zijn juridische en politieke bevoegdheden werd beroofd en daggelden voor de juryleden, de raadsheeren, voor de bij loting benoemde ambtenaren werden vastgesteld en kort daarop, in 458/457, ook aan de derde klasse, de Zeugiten werd toegestaan, naar de negen Archontenplaatsen te dingen. Zoo was in die jaren door de democratie een dubbele overwinning behaald en een groote uitbreiding van de vrijheid gewonnen, buiten de grenzen ten koste van rasgenooten en in Attica onder verdringing van aristocratische medeburgers. Na 459 werd er geen algemeene Bondsdag meer gehouden; de besluiten van de Atheensche Volksvergadering betreffende algemeene bondsaangelegenheden of over de afzonderlijke staten werden van toen af bindend voor de bondgenooten. In 454 werd de bondskas uit het geographisch centrum van den Bond, Delos, waar bovendien het stamheilgdom der Ioniers stond, overgebracht naar Athene; terecht kan men zeggen, dat van dit oogenblik af de Bond tot een imperium van Athene was geworden, van een *συμμαχία* tot een *ἀρχή*.

Van de 267 of meer staten 1, die later op de officieele tributlijsten stonden, hadden de meesten nooit schepen gesteld voor de vloot 2, welke onder leiding van Athene tot verdediging van die staten moest dienen; anderen zagen daarvan in den loop van de 5de eeuw af, slechts Lesbos, Chios en Samos behielden tot het einde toe een eigen marine. Zoo betaalden verreweg de meesten ten slotte slechts geld,

1. Böckh-Fraenkel, II p. 411. In 454 ongeveer waren er iets meer dan 200. Vgl. Busolt, III 1, p. 206 vlg. met aanm. — 2. Van slechts 7 of 8 staten is het volgens Meyer na te gaan, dat ze schepen stelden: III p. 490. Pericles achtte blijkbaar daarom de Atheners gerechtigd, alleen over de inkomende gelden te beschikken, mits ze de bescherming tegen de Perzen verzekerden: Plut. v. Per. XII.

waardoor ze evenwel hun invloed op de bondsaangelegenheden prijs gaven aan het steeds groeiende Athene, dat het beschikkingsrecht kreeg over de door allen betaalde eskaders en deze telkens ook tegen de bondgenooten gebruikte, die mede hierdoor spoediger tot onderdanen vervielen. Want met de vloot, die bij volledige toerusting uit ongeveer 200 schepen met pl.m. 15000 man bestond en ook na het gevaar van de zijde van Perzië op oorlogssterkte werd gehouden, beheerschte Athene zonder veel moeite de zee en de bondgenooten, welke immers grootendeels op de eilanden en aan de kusten verspreid woonden. „De heerschappij bezitten zij, welke de zee beheerschen,” — ἡ μὲν ἀρχὴ τῶν κρατούντων τῆς θαλάσσης — zei een latere publicist 1; dat was van toepassing op Athene in de 5de eeuw en tevens gold, dat, wie de militaire macht, τὰ ὅπλα, de ὄργανα ἐλευθερίας καὶ εὐδαιμονίας, had, ook de vrijheid bezat, een waarheid, welke een andere schrijver constateert 2.

Bij Plutarchus vinden wij een korte, zeer juiste schildering van den gang van zaken: „Toen de bondgenooten wel de tributen betaalden, maar geen mannen en schepen leverden, zooals hun was opgelegd, en, moede als zij eindelijk waren van de krijgstochten, oorlog niet meer noodig achtten, maar naar hun akkerbouw en een rustig bestaan verlangden — immers men was bevrijd van de Perzen en deze vormden geen bedreiging meer.... dwongen de andere Atheensche veldheeren hen wèl tot het bemannen van schepen en het leveren van manschappen en presten de nalatigen onder hen daartoe door hun processen aan te doen en te straffen en maakten zoo de overheersching gehaat en tot een kwelling. Maar Cimon sloeg den tegenovergestelden weg in: hij gebruikte geen geweld tegen eenigen Griek, maar terwijl hij zich geld en onbemande schepen liet geven door allen, die geen lust hadden in den krijgsdienst, liet hij dezen, verlost door het aas van veilige rust, stil zich occupeeren met hun eigen bezigheden, waarbij ze van weerbare krijgslieden door verweekeljkende overdaad in hun kortzichtigheid tot weerlooze landbou-

1. Lys. XXXIII 5. — 2. Xen. Cyrop. VII 5, 79.

wers en geldoppotters werden. Van de Atheners daarentegen maakte hij successievelijk velen tot zeesoldaten, oefende dezen in de militaire expedities en maakte hen zoo, terwijl ze onderhouden werden door soldij en geld, dat van de bondgenooten kwam, in korten tijd heeren en meesters van diezelfde bondgenooten. Want terwijl de Atheners voortdurend de zee bevoeren en de wapenen hanteerden, waarbij ze leefden van en zich trainden door de omstandigheid, dat de bondgenooten zich aan den militairen dienst onttrokken, raakten dezen er aan gewoon, hen te vreezen en te vleien en merkten niet, dat zij in plaats van bondgenooten tot schatplichtigen en knechten waren geworden 1.

Al moest Athene zelf ook bijdragen aan het onderhoud en de bemanning der vloot en werd een groot deel van de tributen der bondgenooten aan de marine ten bate van allen besteed, op den duur beteekende het onderhouden van een sterke scheepsmacht een versterking van Athene's militaire positie ter zee, waaraan niet alleen de bondgenooten tot eigen knechting bijdroegen, maar waarvan ook enkel Atheners in die mate voordeelen genoten, dat de bestede gelden gemakkelijk hun renten opbrachten. Immers in den tijd, dat de hoogste tributen, waarvan het gebruik ongecontroleerd bleef, inkwamen, bedroegen de eigen inkomsten van den staat Athene 3 à 400 talenten per jaar; de bondgenooten brachten ongeveer 600 talenten op, welke door vaste eskaders geïnd werden 2. Pericles schijnt het openlijk uitgesproken te hebben, dat Athene, zoolang het aan haar verplichtingen als leidster van het verbond voldeed, d.w.z. de leden tegen de Perzen verdedigde en de rust op zee handhaafde, geen rekenschap schuldig was over deze inkomende gelden 3. Bij de genoemde 3 à 400 talenten eigen inkomsten zijn inbegrepen de indirecte bijdragen van de bondgenooten in den vorm

1. v. Cim. XI. — 2. Thuc. III 19. Aristot. Rep. Ath. XXIV. — 3. Plut. v. Per. XII. „Die einstigen Bundesbeiträge wurden zu Tributen, die Bundesfinanzen zu rein athenischen Finanzen.” Hasebroek, p. 151.

van gerechtsgelden, welke zij in Athene hadden te betalen, om daar bij de volksrechtbanken recht te verkrijgen 1, tollén, havengelden, geldboeten en de opbrengsten van confiscaties. Niet ten onrechte werd beweerd, dat de kracht der Atheners lag in de betaalkracht der bondgenooten 2; dit werd zelfs algemeen erkend 3 en de onderdrukking nog later goedgepraat 4. Voordeel bracht de geregelde aanvoer van slaven 5 en verder het verkeer, dat mede bevorderd werd door het voorschrift, alleen met Atheensche schepen waren te vervoeren; de verhoogde veiligheid bevorderde den handel en het handelsverkeer werd steeds meer afhankelijk van Athene 6. Voor scheepsmateriaal bijv. moest de heele uitvoer voor het Rijk door Atheensche havens geschieden, elke poging van de bondsstaten, dit naar elders verschepen, werd verhinderd en zwaar gestraft 7. De Atheners oefenden in de Dardanellen met flottilles contrôle uit op den korenhandel van den Bond op Zuid-Rusland: Athene ging vóór, daarna kwamen pas de belangen van de andere staten; de heerscheres had de verzorging van de bondgenooten

1. p. 76 vlg. — 2. ps.-Xen. Rep. Ath. I 15. — 3. Thuc. II 13. III 39. ps.-Andoc. c. Alc. II. Over de belangrijke inkomsten o.a.: Beloch, I 2, p. 76. 77. Vgl. Andoc. de Pace c. Lac. 8. 9. De tempels ook genoten van de inkomsten: krachtens een volksbesluit in het midden van de 5e eeuw moesten Attica en de Bondsstaten $\frac{1}{6}$ % van den tarwe- en $\frac{1}{12}$ % van den gerstoogst aan Demeter en Kore opbrengen. — 4. Isocr. Paneg. 100. — 5. Isocrates noemde als levensbelangen voor een kolonie de mogelijkheid, om ongestoord slaven te betrekken: Phil. 5. Zie ook Plato's voorwaarden voor $\sigma\chi\omicron\lambda\eta$: Leg. 806 d.e. — 6. ps.-Xen. Rep. Ath. II 3 en II. — 7. ps.-Xen. Rep. Ath. II 12 met de aanm. van Kallinka. „.....es ist hier kein friedlicher Handelsverkehr unter Gleichberechtigten. Es ist die Ernährung und Versorgung mit dem Lebensnotwendigen, die der herrschende Staat von dem Schwächeren erzwingt. Hasebroek, p. 151. Over de uitvoerbeperking verder p. 151—153.

in handen en daarmee een sterk dwangmiddel. Door de invoering van den Attischen muntvoet werd de eenheid grooter, de handel gemakkelijker, de Atheensche munt duurder en solider; door roof of op zijn best billijken inkoop van slaven en ruwe stoffen (o.a. hout, vlas, koper, ijzer) en door geringen druk van den staat kreeg het handwerk ruimer bestaansmogelijkheid; het Bondsrijk vormde mede een afzetgebied voor de producten. Dit bevorderde naast de reeds genoemde oorzaken weer de scheepvaart en den handel: Athene en de Piraeus werden een centrale markt van Griekenland. De stad trok uit het platteland en van buiten de grenzen steeds meer vaste bewoners tot zich; het gedwongen oponthoud van burgers der bondsstaten in Athene en de officieele ambten, welke in die staten door Atheners werden bekleed — behalve de commandanten der Atheensche garnizoenen, die hier en daar lagen, leefden in vele Bondsstaten nog permanent-controleerende ambtenaren, „residenten” 1 — verschaften ook voordeel. De sterke militaire toerusting, vooral van de vloot, gaf aan vele burgers brood en aan de met den oorlog verwante bedrijven de mogelijkheid van bestaan. De verschillende officieele bouwwerken in de stad en de voltooiing van de havenstad Piraeus werden bekostigd uit de bondskas en uit de jaarlijksche tributen, eveneens allerlei offers, maaltijden en feesten. De groei van de staatsmiddelen en van de particuliere vermogens tengevolge van het imperium wekte nieuwe behoeften en bevorderde ook weer den groei van handel en handwerk. Jarenlang bloeiden de architectuur, de beeldhouwkunst, het kunsthandwerk en de ambachten door de werken, van staatswege uitgevoerd 2; velen hadden arbeidsgelegenheid en genoten bestaanszekerheid, de stad kreeg grootsche gebouwen en daardoor sterker attractie. Eindelijk vormden de klerouchien een belangrijk voordeel: naar Imbros, Lemnos en Chalcis waren reeds vóór de Perzische oorlogen Attische

1. Aristoteles schatte hun aantal op 700: Rep. Ath. XXIV 3. Zie Kalinka bij ps.-Xen. Rep. Ath. I 19. —
 2. Zie o.a. Plut. v. Per. XII.

burgers gezonden, welke na de totale of gedeeltelijke verdrijving der bewoners stukken grond daar ter bebouwing kregen. Na de verjaging der Perzen ving men hier weer mee aan; in 476 reeds werd Scyros, een zeerooversnest, veroverd. Naar aanleiding van gewonnen oorlogen of onderdrukte opstanden werden naar den Chersonnesus, Oreos, Brea, Naxos, Eion, Andros, Euboia, Lesbos, Salamis, Aegina, Potidaea, Melos en Samos klerouchien gezonden; deze vormden deels eigen gemeenten en streken in eigen afdeelingen in het Attische leger; deels behielden de burgers ervan hun domicilie in Attica en streken zij in de oude phylen-verbanden. Zij beoogden een sociaal, politiek en militair doel: verzorging van het teveel aan bevolking, van onbemiddelde burgers namelijk en hun zonen, directe versterking van Athene's politieken invloed, het vormen van militaire steunpunten in het imperium 1; een misschien ongewild gevolg was ook vergrooting van het leger; welvarende boeren konden dienen, bezitlooze proletariërs niet. Soms bleven de burgers, welke stukken land ontvingen, rustig in Attica wonen en lieten pachters het land bewerken 2. Verder hadden klaarblijkelijk verschillende particulieren onroerend bezit in de gebieden der bondgenooten 3.

Duizenden — Beloch schat het aantal volwassen burgers in de klerouchien in 431 op pl.m. 10000 — die in Attica geen of slechts een schamel levensonderhoud konden vinden, werden zoo van staatswege op akkers van Bondsstaten gevestigd of trokken er profijt van.

Ook op politiek terrein greep Athene vaak in. Wel bleef het bestuur, ondanks inmenging of beïnvloeding van Athene, aanvankelijk geheel in handen van eigen regeeringslichamen en magistraten, maar in vele staten werd langzamerhand de autonomie beperkt; op den duur

1. Zie voor dit gedeelte o.a. Beloch, *Bevölkerung*, p. 81—83. Kalinka bij ps.-Xen. Rep. Ath. I 15. — 2. B.v. op Euboia. Beloch, I 2, p. 156 met de aanm. — 3. Böckh-Fraenkel, I p. 380. Perdizet in *Klio*, X (1910), p. 21 vlg. Kalinka bij ps.-Xen. Rep. Ath. I 19.

bleven alleen Samos en Mytilene geheel vrij. Een voorbeeld van de maatregelen, welke Athene bij zulk een interventie in de binnenlandsche aangelegenheden van bondgenooten nam, geeft het optreden tegenover Erythrae, dat met Colophon pl.m. 460 een radicaal ingrijpen van den hegemoon moest gedoogen. Een Raad werd ingesteld van 120 leden, die trouw moest zweren aan eigen volk, aan de *Atheners*, aan den Bond en dat hij naar beste krachten voor dezen zou werken, niet zonder toestemming bannelingen zou terugroepen of eigen bewoners verjagen; de rechtspraak werd veranderd, de stad werd verplicht, offers op de Panathenaeën te brengen. Verder kwam er een bezetting onder een Atheenschen commandant, die met den Raad de loting voor de leden van den Raad leidde; een commissie van Atheners werd gestuurd om de zaken te regelen. In alle staten trouwens moesten Atheensche ambtenaren, voor het bepalen van de tributen, de financieele draagkracht controleeren. Overal werd bovendien de democratie bevorderd; sonis was de vorm er van geheel gelijk aan die van Athene 1. Op de groote eilanden Samos, Chios en Lesbos liet men uit eigen belang de oligarchieën bestaan, maar de democratische staatsvorm, welke pl.m. 480 nog slechts sporadisch in de Grieksche wereld voorkwam, was pl.m. 411 de overheerschende in het Bondsrijk. Niet zonder reden werd deze bevorderd: de oligarchische partijen heulden vaak met Sparta, de machtspositie van Athene hing dus mede van een dergelijke politiek af 2; dit werd pijnlijk zichtbaar, toen in 411 tijdelijk de oligarchen in Athene meester waren en hun partijgenooten in de bondsstaten steunden 3.

Ook de eigen rechtspraak werd zeer beperkt 4. De Atheen-

1. Thuc. VIII 48. 64. 65. Isocr. Paneg. 105. Panath. 54. Vgl. de literatuur bij Kalinka, l.c. I 14. Overtuigend over het bevorderen der democratieën: Walker, C. A. H. V. p. 471 vlg. — 2. Thuc. III 47. — 3. Busolt, III 1, p. 225. Meyer, *Forschungen*, II p. 403. Vgl. Thuc. VIII 48. 64. — 4. Busolt, III 1, p. 228-233. Aanvankelijk was het beperken of ontnemen van eigen rechtspraak een maat-

sche rechtbanken oordeelden op den duur in alle kwesties tusschen Athene en bondgenooten, over hoogverraad, afval, kuiperij tegen den Bond, verzaking van bondsplichten en moeilijkheden betreffende de tributen. Langzamerhand trok de Atheensche burgerij echter ook vaak de crimineele rechtspraak tot zich. Doodstraf, verbanning of eerloosheid mochten de eigen rechtbanken van bondgenooten dan niet uitspreken tegen eigen burgers: desbetreffende strafzaken werden in eerste instantie door Atheensche volksrechtbanken berecht; zelf behielden ze de absolute jurisdictie voor onbeduidende gevallen 1. Delicten tusschen burgers van verbonden staten werden door de locale rechtbanken behandeld, maar betrof het zaken, waar dood, verbanning of verlies van burgerrecht als straf kon worden uitgesproken, dan was beroep op de Atheensche volksrechtbanken geoorloofd. Soms werd dit ook uitgebreid tot gevallen, waarbij de boete boven 100 drachmen ging.

Kwesties betreffende commercieele contracten tusschen Atheners en burgers van bondgenootschappelijke staten werden alleen in Athene behandeld (sinds 466 gold dit al voor Chios); waarschijnlijk hadden de Atheensche rechtbanken ook de beslissing in civiele processen tusschen burgers van de verbondenen onderling. Intusschen hingen de verhoudingen op rechtsgebied voor iederen staat af van de bijzondere bepalingen in de verdragen 2, wier inhoud weer verband hield met de omstandigheid, of zij waren opge-

regel tegen afgefallen bondgenooten: het eerste ons bekende geval is dat van Chalcis in 446: C. I. A. IV 1, 27 a. Zie 10. — 1. Ondanks de karige gegevens schijnt men den rechtsdwang voor halszaken te mogen aannemen: Meyer, III 498. Ook conclusie van Robertson, *The Administration of Justice in the Athenian Empire*, Univ. of Toronto Studies, Hist. and Econ., IV 1, p. 46.47. — 2. Vgl. v. Wilamowitz, *Hermes*, (1887) XXII p. 240. Meyer, III p. 497. Stahl, *de soc. Ath. iudiciis*, p. 25 vlg. Lipsius, p. 969 vlg. Kalinka, l.c. I 16. Robertson, l.c. p. 29.

legd of vrijwillig aanvaard. In het algemeen kan men echter zeggen, dat Athene ook op straf- en civiel-rechterlijk gebied zooveel mogelijk de macht trachtte te veroveren en ook in handen kreeg, al is het Attische recht en de Atheensche rechtspraak nooit ten volle voor het heele Bondsrijk doorgevoerd. „Die Gerichtshoheit bei allen schweren Strafsachen war eine Hauptstütze des Einflusses der Athener in den unterthänigen Städten,” zegt Busolt 1 en deze rechtsdwang werd juist als drukkend gevoeld door de onderdanen 2, al was de groeiende eenheid van recht een voordeel en bestond er voor onderlinge kwesties tusschen burgers van een kleinen bondsstaat meer kans op een onbevangen rechtspleging in Athene, dan in de eigen gemeenschap. Door het groeien van het aantal rechtszaken 3 moesten de burgers uit de steden vaak lang wachten op recht in Athene; dit was een bron van ergernis, beteekende verlies van tijd en geld en versterkte het gevoel van onvrijheid 4. De bondgenooten waren niet veilig voor de gevaarlijke beroepsaanklagers, de *συκοφάνται* 5, zij moesten het soevereine volk, dat in grooten getale in de rechtbanken zat en in het algemeen belanghebbende was bij de kneveling der staten, soms in het gevele komen om recht 6. Wij mogen veilig vooronderstellen, dat evenals in de 4de eeuw tegenover de vermogenden, te vaak belangen sterker de uitspraak hebben beïnvloed

1. III 1, p. 233. — 2. Hesychius, s.v. ἀπὸ συμβόλων δικάζειν. Vgl. voor den dwang nog ps.-Xen. Rep. Ath. I 16—19. — 3. „.... die athenischen Gerichten waren seit dieser Zeit mit Arbeit überhäuft”: Kalinka, l.c. I 16. De handel bevorderde dit ook: Busolt, III 1, p. 232. ...it seems clear that the law courts at Athens were usually so clogged with litigation, that the gain in having a model code of law and in escaping the fierce partisanship of the local tribunals was largely neutralized by the added expense and humiliation.” Ferguson, *Greek Imperialism*, p. 72. — 4. ps.-Xen. Rep. Ath. III 1 en 6. Kalinka bij I 17. — 5. Lys. XXV 19 vlg. 30. — 6. ps.-Xen. Rep. Ath. I 18.

der massale volksrechtbanken, dan het zuivere rechtsgevoel 1.

Een bijna onvermijdelijke ontwikkeling in de verhoudingen, die haar begin vond in de machteloosheid der miniatuurstaatjes tegen Perzië, geaccentueerd werd door het insulaire karakter van het Rijk en bevorderd door de uiteenlopende, het overwicht van Athene verhoogende schikkingen over de bijdragen en door de noodzaak van een eenhoofdige leiding der defensie, dreef Athene gedurende de Pentakontaetie en tijdens den Peloponnesischen oorlog tot onderdrukking en dwang in het Bondsrijk, maar zeker even sterk het eigen belang. De opgesomde voordeelen werden, zooals wij zagen, niet ineens bij de stichting van den Bond verworven: ze waren het resultaat van een geleidelijk proces en van een consequente taktiek. Een stoot aan de ontwikkeling gaven vaak, door de gelegenheid tot interventie, de twisten tusschen zwakken, die Athene als scheidsrechter inriepen, bij welke gelegenheden meestal de sterkste partij ongelijk kreeg 2; verder ook nalatigheid in de betaling der tributen 3 en opstanden. Vooral de laatste, welke sinds het begin van den Peloponnesischen oorlog talrijker voorkwamen, waren rijk in hun gevolgen en kwamen daarom soms welkom als aanleidingen, om economische, politieke of rechtsvrijheid te knotten, bezittingen in te palmen, politieke tegenstanders onschadelijk te maken of eigen partijgenooten aan het bewind te helpen 4. Om den geschapen en gewenschten toestand

1. Wij bezitten geen preciese gegevens over het verlies van de autonomie der verschillende staten, noch over het instellen der democratieën of het ontnemen van de eigen jurisdictie. — 2. Thuc. I 115. — 3. Thuc. I 99. — 4. „That a time did come when Athens changed her original easy-going headship into a firm imperial control, we see from Thuc. VI 76 and Diod. XI 70. Diodorus (who may here represent Ephorus, a witness likely to be favourable to the dependent allies, as he belonged to the Aeolic Cyme) dates the commencement of this change from the time, when Athens became aware that the Lacedaemonians had

te handhaven, legde men vaak in de staten bezettingen en had men er permanente opzieners, ἐπίτροποι. De bondgenooten voelden dezen toestand als een last en haatten volgens sommigen de Atheners 1; zij waren geneigd tot samenzweren tegen de heerschappij van Athene, zegt Thucydides 2. Pericles was er in het begin van den Peloponnesischen oorlog van overtuigd, dat één verloren slag den afval van alle bondgenooten tengevolge zou hebben 3.

Deze beweringen worden begrijpelijk door de ons bekende feiten; behalve het reeds genoemde geval van Thasos hebben, voor zoover bekend, ook pogingen tot bevrijding gewaagd: Erythrae, Milete, Naxos en Andros, Chalcis en Eretria, Samos tweemaal, Lesbos, Histiae, Mytilene, Thera en Scione. In normale tijden werden de staten er onder gehouden door vrees en vreesaanjaging, eigen machteloosheid en behoefte aan steun, in geval van opstand moest, volgens de democratische partij, de kans benut worden, om de oproerigen voorgoed arm en machteloos en dus onschadelijk te maken 4 en deze konden er dan ook op rekenen, een soortgelijk lot en erger 5, als Thasos te moeten ondergaan. De kans op een afzonderlijk

abandoned all thought of attempting to regain the headship of the maritime league bij war. This happened as early as B. C. 475, if Diodorus' chronology is to be trusted (Diod. XI 50, 8)'' : Newman bij Arist. Pol. III 13, 1284 a 39. — 1. ps.-Xen. Rep. Ath. I 16. Thuc. I 76. 77. II 63. III 37. Isocr. de Pace, 29 vlg. Vgl. ook 78. 105. Diod. XI 70. Verzet was moeilijk: ps.-Xen. Rep. Ath. II 1—3. Vgl. Thuc. III 9—14. — 2. III 37. — 3. Thuc. I 143. Vgl. III 37. — 4. ps.-Xen. Rep. Ath. I 15. In het algemeen over een dergelijke taktiek: Plato, Rep. 567 a. Aristot. Pol. VII 11, 1313 b 18 vlg. Vgl. Xen. Cyrop. VII 5, 36. — 5. Soms werden de volwassen mannen gedood, vrouwen en kinderen tot slaaf gemaakt en het land aan anderen gegeven: Thuc. V 32. Mytilene ontging het nauwelijks, dat alle vrije burgers werden terechtgesteld.

succes was gering; van een georganiseerd verzet in het door onderlinge belangen verdeelde eilandenn-rijk, dat Athene door middel van een vloot beheerschte, kon geen sprake zijn 1. Veelzeggend zijn de woorden van Thucydides na het relaas over de demping van den opstand op Naxos: *πρώτη τε αὕτη πόλις ξυμμαχίς παρὰ τὸ κατ'εστηκὸς ἐδουλώθη, ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ἄλλων ὡς ἐκάστη*. De kleine bondgenoot of later, in den oorlog, de neutrale, die Athene's wil niet deed, ondervond weldra, wat hij te wachten had van dezen sterken, door de onderdrukten tegen zichzelf opgekweekten staat. De meeste Atheners noemden vroeger en later de behandeling der bondgenooten gematigd en rechtvaardig 2, maar anderen spraken het onverholen uit, dat Athene tegenover haar bondgenooten stond als een tyran tegenover zijn onderdanen 3. Thucydides zegt, dat Athene's positie van een hegemonie, *ἡγεμονία*, tot een heerschappij, *ἀρχή*, werd 4, de staten van bondgenooten, *σύμμαχοι*, tot onderdanen, *ὑπηκδοί*, en slaven, *δοῦλοι* 5. Een comediedichter zei het ruwer: „dat de Atheners door de vrijheid als een paard in dolle toomeloosheid niet meer wilden gehoorzamen, maar Euboia beten en traptten op de eilanden 6.” Ook Antiphon schijnt anders tegenover de bondgenooten gestaan te hebben en was dus tegen de politiek van de democratie; verder andere comediedichters: Aristophanes blijktens zijn „Babyloniërs” en Eupolis in zijn „Staten.” De hebzucht der democratische Atheners hekelt de oligarchische schrijver van den „Staat der Atheners” als drijfveer van het optreden tegen de

1. Vgl. ps.-Xen. Rep. Ath. II 1—3. Thuc. III 9—14. —
 2. Thuc. I. 76. 77. Vgl. III 24. Isocr. Paneg. 101 vgl. Xen. Mem. III 5, 2. — 3. Dien zij dan ook als zoodanig moesten huldigen: naar de groote Atheensche feesten, de Dionysiën en de Panathanaeën moesten de staten gezanten afvaardigen. — Den term gebruikte Cleon volgens Thucydides: III 37. — 4. I 97—99. Vgl. I 68 en 122. —
 5. Thuc. I 77. III 10. VI 76. Vgl. ps.-Xen. Rep. Ath. I 18. Meyer, III p. 501. IV p. 15. — 6. Fr. Com. Adesp. 41 K. Plut. v. Per. VII.

staten 1; Xenophon zegt, dat als verontschuldigende oorzaak de armoede van de massa genoemd, maar het onrecht jegens de staten erkend werd 2. Men zocht blijkbaar soms naar een rechtvaardiging; ook de pogingen, om de werkelijkheid te omhullen, kwamen uit hetzelfde gevoel van schuld jegens de bondgenooten voort. Er moet op gewezen worden, dat het besef van vrijheid tegenover de onderdrukte groepen en dus ook tegenover de bondgenooten niet zoo sterk in de ons overgeleverde literatuur tot uiting komt, als het gevoel der bevrijding na de tyrannie en na de vrees voor buitenlandsche overheersching. Die gevaren waren voorbij en geschiedenis geworden: men kon er zonder schade roemend lofliederen op zingen. Iets anders was het met den inhoud van het begrip vrijheid als macht over anderen: het volk had brooddronken moeten zijn, om in het aangezicht van de geknevelde bondgenooten en andere onderdrukte klassen te roemen over eigen heerschappij. Liever genoot men de materieele voordeelen, zonder te veel over de herkomst er van te spreken of weefde men een web om de feitelijkheden. Bij den geschiedschrijver Thucydides lezen wij een in hoofdzaak juiste erkenning van den toestand. „Het imperium hebben wij niet met geweld gekregen, maar o.a. doordat de bondgenooten zelf tot ons gekomen zijn en ons gevraagd hebben, als hun leiders op te treden. Toen werden we genoodzaakt zoo ver te gaan, als wij gegaan zijn, ten eerste door vrees voor de Perzen, ten tweede bekoord door de eer, die wij als leiders genoten, ten derde uit belang.” De sprekers gaan dan stilzwijgend de ontwikkeling van bondgenooten tot onderdanen voorbij, maar vertellen het feit, dat de Atheners bij velen gehaat zijn en er reeds bondgenooten zijn afgevallen. Dat dezen weer zijn onderworpen, verontschuldigen zij dan met het argument, dat „ieder zich toch mag hoeden tegen het grootste gevaar,” dat wil dus zeggen, dat ieder mag trachten, geusurpeerde macht,

1. Kalinka zegt daarbij: „die Habsucht . . . war schon (I 3 und I 13) zu einem Schlager verwendet worden.” Vgl. III 3. Thuc. VIII 48. — 2. de Vectig. I 1.

wanneer die weer verloren is gegaan, te herwinnen. „Wij hebben,” zoo gaan zij voort, „niets verwonderlijks gedaan en niets anders, dan wat alle menschen doen, wanneer we een ons aangeboden heerschappij hebben aangenomen en niet meer uit onze handen lieten gaan, om de eer, uit vrees en uit eigen belang. Verder zijn wij de eersten niet, die een dergelijke gedragslijn gingen volgen, maar is het een vaste regel, dat de zwakkere den dwang van den sterkere ondervindt. Bovendien meenden wij de heerschappij te verdienen en was dat tot dusverre ook uw opvatting, totdat gij u nu, uitgaande van eigen belang, komt beroepen op rechtsgronden. Maar die heeft nog niemand, terwijl het hem mogelijk was, iets door ruw geweld te verkrijgen, hooger laten gelden en zich zoo onthouden van bezitsvermeerdering; zoo verdienen we erkentelijkheid, want we betoonen ons, na de menschelijke (egoistische) neiging te hebben botgevierd, zoodat we over anderen heerschen, gerechter, dan wij, gezien de macht, die wij hebben, behoeven te zijn 1.” Hier wordt dus gewezen op de onvermijdelijkheid van de ontwikkeling in den Attisch-Delischen Bond en de Atheners stelden het blijkbaar wel zóó voor, dat zij iets algemeen-menschelijks deden op voor de toenmalige opvattingen menschelijke wijze. Bijzonderheden over de onderdrukking worden vermeden. Plutarchus' bron doet dit eveneens en stelt de geworden verhouding eveneens voor als een van-zelfsprekendheid: Athene krijgt geld voor de bescherming tegen de vijanden van de Grieken; voldoet de stad aan haar plicht, dan hebben de staten niets te reclameeren: zij krijgen, wat overeengekomen is 2. Redenaars dorsten later verder te gaan, dan voorzichtig gevoeligheden vermijden of op noodzaak wijzen. In een officieele lijkrede van de 4e eeuw wordt ook niets gezegd over den achtergrond van de geroemde 70-jarige heerschappij ter zee, maar wel wordt op den voorgrond gebracht als verdienste van de voorvaderen, dat zij de bondgenooten dwongen, democratische staatsvormen aan te nemen, waardoor eendracht onder de burgerijen heerschte. Verder maakten zij hun

1. Thuc. I 75—78. Vgl. II 63. — 2. v. Per. XII.

onderdanen niet zwak, maar juist sterk 1! Demosthenes stelt het ook zoo voor, alsof de Atheners heerschten over gewillige onderdanen 2 en Isocrates verdedigt Athene's imperialisme tegen blijkbaar heftige verwijten over den ondergang en de verdelging van Melos en Scione door een totaal verkeerde voorstelling van zaken 3, mede onder verzwijging van compromitteerende feiten 4. De Atheners zouden steeds als bondgenooten opgetreden zijn, niet als heerschers; zij zouden de staten vrij gelaten, tot hun welzijn democratieën gevestigd hebben. Met nadruk wijst ook hij op verdere weldaden van de Atheensche leiding, op vrede en vrijheid 5, waarvoor de staten dankbaar hadden moeten zijn, in plaats van de stad te verwijten, dat zij kolonisten zond naar hun gronden 6. Dat deed zij überhaupt niet uit hebzucht! En nu komt dezelfde soort van argumentatie, als de redenaar bij Thucydides toepaste: zij had toch zeer weinig akkers voor haar groot aantal burgers, een uitgebreid imperium en een sterke vloot (waarin bestaande en door wie betaald?) en heeft b.v. niet eens op de bewoners van het aan Attica bijna grenzende Euboia eenigen dwang toegepast. Hierbij vergeet de schrijver te vermelden, dat duizenden kolonisten naar de staten — ook naar Euboia — werden gezonden, om daar de hoeven in bezit te nemen, waarvan de oorspronkelijke bewoners waren verdreven en dat vele anderen weer onder hen als pachters of bedrijfsboeren mochten werken voor in Athene resideerende nieuwe bezitters.

Ten behoeve van aller vrijheid, zoo werd algemeen en vooral bij officieele gelegenheden gezegd, had Athene den grooten strijd tegen Perzië bestaan 7. De Atheners wisten, zooals een lofredenaar zei, ieder het zijne te geven 8 en het Athene, waar *Φιλανθρωπία* en *πραότης* deugden 9 en de wetten mild 10, menschlievend en gunstig voor het

1. ps.-Lys. Epitaph. 55 vlg. — 2. III 35. — 3. Paneg. 101. — 4. ibid. 101—III. — 5. ibid. 106. — 6. Zie de scheeve voorstelling van 107. — 7. p. 26. — 8. ps.-Lys. Epitaph. 56. — 9. Dem. XXI 48. — 10. Dem. XXIV 69.

volk 1 waren, was steeds zeer tot erbarming geneigd en een verzorgster van den zwakke, ἀεὶ λίαν Φιλοκτιρίμων καὶ τοῦ ἡττονοῦς Σερραπίς 2, een echte Schablone van de jaarlijksche lijkredenen, welke echter onwillekeurig de wrange waarheid uitdrukt, omdat Athene inderdaad menigmaal den zwakste hielp, om in eigen belang den sterkste er onder te krijgen. Voor de 4de eeuw spoort Demosthenes nog in zijn redevoering over Rhodus Athene er toe aan, om, onder het schoone voorwendsel van beschermster te zijn, tegen de zwakkeren juist de zuiverste belangenpolitiek toe te passen. En waarschijnlijk onderging men gaarne de suggestie, dat de goden succes schonken aan die belangenpolitiek en de verovering van de macht op zee. Het was een nieuwe rechtvaardiging: de expansieve drang van Athene werd daarmee gesteld onder de auspiciën der allesbeheerschenden 3.

We wezen reeds op enkele voordeelen, welke de staten genoten van Athene's hegemonie en ook op de onvermijdelijkheid van enkele maatregelen. De voorloopige veiligheid tegenover Perzië werd alleen gewaarborgd door de leiding van één sterke Grieksche macht; daartoe was het noodig en billijk, dat de leden van den Bond bijdragen leverden 4 en dat soms hier en daar garnizoenen werden gelegd; dat de oorlog lang duurde en verschillende, oorspronkelijk tijdelijk bedoelde maatregelen bestendig werden, lag buiten Athene's schuld. De onderlinge zeeroof hield op, doordat de staten φίλοι werden; er ontstond dus meer veiligheid voor den handel over een voor die tijden groot gebied. De munteenheid was geriefelijk en daarvan profiteerden alle staten in hun handel. De gelijkvormigheid van recht naar Attisch model had ook haar voordeel: in den Bond,

1. *ibid.* 24. — 2. Plato, *Menex.* 244e. — 3. Xen. *Hell.* VII 1, 5. Vgl. 9. Maar ὁ Θεός begunstigt in 6 de Lacedaemoniërs! — 4. De verhoogenen hiervan gedurende den Peloponnesischen oorlog waren ook onvermijdelijk; maar het besluit er toe werd genomen door de *Atheensche* Volksvergadering en men kon slechts bij de *Atheensche* volksrechtbanken in hooger beroep gaan!

waar staten met 10.000 burgers zeldzaam waren, werd vaak niet van zakelijk standpunt uit recht gesproken, maar gaven persoonlijke gevoelens van den rechter of hun partij meer dan eens den doorslag bij beslissingen; dit euvel werd opgeheven, door de rechtspraak in handen van de Atheensche volksgerichten te leggen, die niets wisten van persoonlijke kwesties en dus gemakkelijker naar den maatstaf van het recht alleen oordeelden in conflicten tusschen burgers van bondgenootschappelijke staten, dan de landslui zelf 1. Al moesten de bondgenooten nu de billijkheid van sommige vrijheid-beperkende maatregelen en verplichtingen en ook de voordeelen van enkele nieuwe toestanden erkennen, het behoeft niet gevraagd te worden, of zij de dááruit voortvloeiende baat hoog schatten, wanneer zij zagen, hoe politieke en economische vrijheid hun geleidelijk, bezittingen, vaderland, vrouwen, kinderen en leven, in geval van verzet vaak werden ontnomen. De feiten, de getuigenissen van anderen en eigen klachten maken die vraag overbodig. En zelfs die onwillekeurige, door de Atheners waarlijk niet uit genegenheid voor de bondgenooten geschonken voordeelen, verloren ten deele hun waarde en kwamen meer en meer uitsluitend aan Athene ten goede, naarmate de democratie daar radicaler werd: het was de wil der Atheners, vrij te zijn, d. w. z. macht te kunnen uitoefenen ten eigen bate met knotting van anderer vrijheid; die wil bepaalde den geest van Athene's hegemonie 2.

Wezen en geest van de Atheensche democratie. De welvaart van den staat en van den regeerenden middenstand in de vijfde eeuw kwam grootendeels voort uit de voordeelen, welke de hegemonie over een belangrijk rijk meebracht, uit de exploitatie van slaven en van de vrije arbeiders; Athene was een overheerschend moederland, een slavenstaat en de heerschende democratie

1. Beloch, II 1, p. 188 vlg. — 2. Terecht zegt Adcock, C. A. H. V p. 168: „The more the democracy was organized to share the spoils of empire, the more natural it was to organize the Empire to produce them.”

profiteerde ook van verschillende medeburgers. Bij de onderdrukking van slaven en bondgenooten hadden alle lagen van de bevolking min of meer belang, ook de boeren (afvloeiing van overvloedige werkkrachten naar de aan velen brood-biedende stad; kans op hoeven in het Bondsrijk; voordeelen als staatsburgers) en de vrije arbeiders (arbeidsgelegenheid; hooge loonen; voordeelen als staatsburgers; vgl. p. 54 vlg.): hierin waren de meeste klassen solidair; een groep onder den ouden landsadel en andere conservatieven, in hoofdzaak waarschijnlijk aanhangers van Theramenes' ideeën 1, moeten we uitzonderen: onder het schrikbewind der oligarchen immers werden de muren en de scheepswerven vernietigd, een poging dus, om het heele verleden te vernietigen! Maar dat kon slechts een daad zijn van zinneloos-uitbarstende reactie na den oorlog en na den druk onder de radicale democratie, op wie men de schuld van alle ellende schoof. De adel had zelf vroeger aan kolonisatie gedaan en aan handel, de uitbreiding van Athene's macht bood verlokkelijke mogelijkheden van rijkdom en zekerheid van welvaart: goede koppen onder den adel konden in de 5de eeuw vooral op militair gebied nog waardige posten bekleeden; een vrijgevig vervulling van de opgedragen staatsplichten, *λειτουργίαι*, kon rekenen op waardeering bij de burgers, wier achting de starste edelman niet versmaadde. De berichten over de reactie tegen de expansieve politiek zijn te schaarsch, om haar loop te beschrijven; wij weten, dat er critiek op was en oppositie 2. Maar verreweg de meerderheid van

1. Mathieu, *Les idées politiques d'Isocrate*, p. 21 vlg. —

2. Ik noem de debatten over Mytilene en de groote plaats, welke Thucydides daarvoor inruimt (III 36—49). Vgl. II 63. Aristophanes' *Βαβυλώνιοι*. Antiphon. Isocr. Paneg. 100. Plut. v. Per. XII. Busolt, *Griechisch. Staatsk.*, II p. 903, zegt: „Gegen die demokratische Kriegspolitik machten die Bauern und fast alle Vermögenden gemeinsame Sache.“ Vgl. o.a. nog Cauer, *Neue Jahrb.*, 1899, p. 689: An dieser wirtschaftlichen Herrschaft hatten alle Stände ihren Anteil, der Kapitalist, der kleine Eigentümer und der freie Lohn-

de burgerij aanvaardde de bovengenoemde en elders beschreven grondslagen van haar materieel bestaan als vanzelfsprekend en deed ongaarne afstand van een harer aanspraken, die zij in den loop van de 5de eeuw aan den staat en aan het leven had leeren stellen; anderen deelde zij slechts gedwongen van haar voorrechten mee 1.

Clisthenes had alle vrije bewoners van Attica in het burgerschap opgenomen, ook de toen in Attica gedomicilieerde vreemdelingen, welke uit de omliggende landschappen, van de eilanden, van over zee daarheen waren getrokken en waarschijnlijk zelfs die vrijgelaten slaven, welke in den stand der metoiken waren overgegaan; toen was men nog vrijgevig met het burgerrecht. In den loop van de 5de eeuw kwam daaraan een einde: in 451/50 werd op voorstel van Pericles een volksbesluit aangenomen, krachtens hetwelk alleen zij als echte burgers zouden beschouwd worden, wier *beide* ouders het staatsburgerrecht bezaten. En dat dit niet bij een besluit bleef, blijkt hieruit, dat de nieuw opgemaakte burgerlijsten bij gelegenheid van een korenuutdeeling in 445/44 nog eens scherp

arbeiter; auch der ärmste Athener fühlte sich als Mitbeherrscher von Hellas." Een tijdelijke vredesstemming mag men onder boeren en grondbezitters tijdens den oorlog met zijn totale verwoesting van het platteland wel aannemen, doch van een georganiseerde oppositie dier groepen tegen de algemeene politiek merkt men niets. Busolt haalt aan: ps.-Xen. Rep. Ath. II 14. Vgl. Thuc. II 65. En voor de behoefte aan vrede onder de boeren: Arist. Ach. 265. Pax, 508 vlg. 550 vgl. 582 vgl. Begrijpelijk, maar waarschijnlijk had dit verlangen toch zeker ook dezen inhoud, dat ze wilden terugkeeren naar hun geoccupeerde hoeven in het Bondsrijk. Alle klassen hadden, direct of indirect, of men het wilde erkennen of niet, belang bij het overwicht van Athene. — 1 „... die Demokraten waren inzwischen zu der Erkenntniss gekommen, dass es viel besser sei, die materiellen Vorteile, welche das Bürgerrecht gab, mit möglichst wenig Konkurrenten zu teilen"; Beloch III 1, p. 13. 14.

werden gecontroleerd en 5000 namen moeten toen van de lijsten geschrapt zijn 1. Door de groote verliezen liet men rigoureuze toepassing van het besluit tijdens den Peloponnesischen oorlog achterwege, maar in 403 werd het na de restauratie der democratie hernieuwd. Wel bleef de uitvoering ook nadien slap, blijkens de zuivering in 346/45, maar toen werden er toch velen uitgestooten, die pas na Chaeronea hun rechten herkregen. Men gaf dus tijdens de 5de eeuw aan vreemdelingen noch bondgenooten burgerrecht 2; in de stad moeten velen na het genoemde volksbesluit als *ῥῆτοι* geleefd hebben: menschen, wier vader of moeder geen Athener waren en die daarom van de essentieele burgerrechten verstoken bleven. Na de ramp op Sicilië en het dunnen van de burgerrijen schijnt de gedachte opgekomen te zijn, den burgers van de eilanden toegang tot het burgerschap te verleen 3 en na Aegos Potamoi, in den uitersten nood, kregen het de Samiërs 4.

1. Aristot. Rep. Ath. XXVI 4. Philochorus, fr. 90. Plut. v. Per. XXXVII. — 2. Voordien golden ook zonder uitgesproken *ἐπιγαμία* huwelijken met vreemdelingen: Hruza, *Polygamie und Pellikat nach griech. Rechte*, p. 108. Hij noemt de gevallen Megacles, Pisistratus, Themistocles, Cimon. Misschien maakten de burgers van Euboeia na 440 een uitzondering: zij hadden althans *ἐπιγαμία* (Lys. XXXIV 3). Voor de in 427 naar Athene gevluchte Plataeërs staat het vast. In 406 kregen metoiken en vreemdelingen, die zich vrijwillig opgaven voor den vlootdienst, het burgerschap; eveneens in 401 die metoiken, welke zich bij het herstel van de democratie hadden verdienstelijk gemaakt: Hermann-Thumser, I p. 439. Busolt, *Gr. St.*, II p. 949. Eleutherai en Oropos, die van Boeotië waren afgenomen en reeds in het begin van de 5de eeuw bij Attica gevoegd, kregen nooit de volle burgerrechten: Hermann-Thumser, I p. 434. De gedachte, om aan anderen, o. a. aan alle Bondgenooten het burgerrecht toe te kennen, heeft zeker bestaan: Arist. Lysistr. 579 vlg. — 3. Arist. ibid. 582 vlg. — 4. C. I. A. IV 2, 1 b. Het lag in de lijn van het exclusivisme, dat men alleen zonen van Attische burgers mocht

De Atheensche democratie werd een gesloten club met groote inkomsten, die ongaarne haar aantal leden zag vergrooten, uit vrees voor verkleining van ieders aandeel. Het burgerrecht was daarom terecht een δῶρον σεμνόν, een verheven gave 1 en het moet eens het standsgevoel van de burgerij pijnlijk gekwetst hebben, toen men na verlies van burgers anderen op de burgerlijsten moest inschrijven. „Bij alle ellende en ongelukken van de burgerij was dit wel het ergste en om te huilen,” zoo jammert immers een redeenaar, „dat je toen het volk een besluit zag nemen, om slaven tot vrijen, vreemdelingen tot Atheners te maken, eerloozen in hun eer te herstellen, een volk, dat toch vroeger trotsch was op zijn autochtonie en vrijheid 2.” Het besef, als burger uitsluitend of vooral recht te hebben op belangrijke politieke, maatschappelijke en materieele voordeelen wekte of ontwikkelde gevoel van eigenwaarde en dat kwam spoedig als verhoogd nationaliteits- en standsgevoel bij de Atheensche heerschtersklasse tegenover niet-Grieken, andere Hellenen en de onderdrukte categorieën tot uiting. Tegelijk met het aangroeien van macht en aanzien van den Atheenschen staat constateeren wij trots op de superioriteit van Hellenen in het algemeen boven de niet-Hellenen; het woord *barbaros* kreeg vooral na de Perzische oorlogen eerst zijn onaangename klank 3. Weldra achtten ook de Atheners speciaal zich verheven boven de andere Grieksche staten, de democratie leerde haar stad roemen, haar land, haar geschiedenis en beschaving; zij hoorde graag spot over de eigenaardigheden van andere stammen, schiftte eigen bewoners naar afkomst, geboorte,

adopteeën: Lipsius II 2, p. 512. „In general the citizen bodies of this period are marked by an exclusiveness, which is the outcome partly of pride and partly of selfishness”: Tod, C. A. H. V p. 3. Vgl. Hasebroek, p. 36. Geen wonder, dat er dikwijls processen gevoerd werden, om iemand zijn burgerrecht te betwisten: Gilbert, I p. 231, (2e ed.). — 1. ps.-Dem. LIX 38. — 2. Lyc. adv. Leocr. 41. — 3. b. v. Eur. Iph. Aul. 1400 vlg. fr. 717. Thrasy-machus, fr. 2 (Diels).

burgerrechten, positie, bezit en beroep. Athene en haar geschiedenis werden verheerlijkt door eigen en buitenlandsche dichters, zij drong sterker door in de sagen, zooals zij zich in het epos al een plaats had veroverd; haar stamheld Theseus kreeg steeds scherper omlijning, zijn gebeente werd plechtig naar Athene gebracht; een eeregalerij voor roemruchte feiten werd de *Στοά ποικίλη*: de grootheid van Athene in die dagen werd een schakel in de rij van heldendaden, sinds haar bestaan bedreven 1. In denzelfden tijd, dat de grondbezitters als maatschappelijke stand, door opkomst van klein grondbezit in Attica en daar buiten, door bloei en concurrentie van handel, zeevaart en handwerk allengs in de 6de en 5de eeuw en vrij plotseling nog in het bijzonder door de verwoestingen van den Peloponnesischen oorlog aan beteekenis inboetten en men voor oogden had, wat hooge geboorte zonder hooge positie of groot bezit beteekende, toen, onder invloed van deze degradatie, over het oude begrip adel, *εὐγένεια*, werd gedisputeerd, aan zijn beteekenis, traditie en rechten getwijfeld, door velen haar glans en oorsprong becristiseerd en eindelijk adeldom onhoudbaar bevonden werd als speciaal recht van één klasse, gaf de democratie daaraan een nieuwen inhoud en een ruimere functie. Zij begreep, dat de *εὐγένεια*, uit oude of verdwijnende verhoudingen overgebleven, niet meer beantwoordde aan de waarheid van de vernieuwde, maar dat zij toch voor haar van waarde kon zijn; de fictie adel, die een werkzame factor was geweest in een maatschappij, waarin „uit Zeus gesprotenen” de leiding hadden, maar nu, onder een heerschende klasse van kooplui, kramers, zeelui, handwerkers en boeren zonder „Ahnen-Gallerie” zinledig dreigde te worden, werd juist door die groepen gered. Immers, de *εὐγένεια* had het gevoel van eigenwaarde van den adel uitgedrukt en het besef versterkt, heerscher te zijn krachtens afstamming van de goden. Dit was een concreet belang: een groep, die leefde in het besef van eigen meer-waardigheid, in het besef van plichten te hebben tegenover haar afkomst,

1. Meijer, III p. 503 vlg.

voorvaderen, geschiedenis en eigen adeldom, vermocht krachtiger op te treden: dat was de waarde van het adelsbegrip voor de adelsklasse als energie-wekkende factor. Maar nog een tweede functie vervulde het voor deze maatschappelijke groep. Zijn glans boeide, betooverde, verblindde de oogen van de onderdanen voor de ware verhoudingen, die door de goden gevestigd leken en bestendigd, verzwakte den impuls tot verzet en versterkte dus mede de positie van de draagster dier schroom-verwekkende schijn, de adelsklasse; dit was de waarde van het adelsbegrip voor haar als energie-verlammende factor. Beide psychologische werkingen had zij gemeen met het usurpeeren van woorden als ἀγαθοί, ἄριστοι, βέλτιστοι, χρηστοί, ἐπιεικεῖς, χριέντες, σοφοί, γνώριμοι, ἐσθλοί, wier schoone klanken de gedachte aan ethische waarden wekten of aan meerderheid in ontwikkeling of beschaving, maar als titels ook de trots en het zelfbewustzijn van de heerschers versterkten, de lagere klassen imponeerden en tot ontzag maanden. Ook de democratie nu zag in de εὐγένεια en haar werkingen een socialen factor, welkom in eigen dienst. Ook zij aanvaardde in haar gevoel van kracht en bewust van de fascinatie en intimideerende werking van het adelsbegrip, omdat zij of haar vaderen deze hadden ondergaan, de fictie van eigen εὐγένεια: *allc burgers (in tegenstelling met de oude, meer exclusieve ὄμοιοι) waren geboren uit denzelfden edelen grond Attica.* Hiermede werd de adel van de Attische democratie gemotiveerd tegenover de Διογενεῖς, dat werd de adelsbrief voor den Atheenschen burger, dit de wezenlijke inhoud van de nieuwe εὐγένεια, welke tevens een ἰσογονία insloot als uitdrukking voor de algemeene gelijkheid, de ἰσότης, op het bijzondere gebied van afkomst en geboorte, naast de reeds gewonnen en gevierde ἰσηγορία, het gelijk recht van spreken, de ἰσοψηφία, het gelijke recht van stemmen in de regeeringslichamen, de ἰσοτιμία, het gelijk recht op ambten en eereplaatsen en de ἰσοκρατία, de gelijke bevoegdheid tot het uitoefenen van de macht. Zij bood ook den grond voor het roemen op de autochtonie. Want slechts door het besef of de inbeelding — wie zal ze

scheiden? — dat de bodem, waarop de Atheners leefden, edel, bevoorrecht boven andere was, kon dat idee diep wortel schieten. Kenmerkend is dan ook, dat op vele plaatsen betreffende de autochtonie in de literatuur herhaaldelijk wordt gewezen op de echte, zuivere afkomst van Attica's bewoners: zij zijn niet gemengd met anderen, geen ἑθνη, maar uitverkorenen boven Grieken en niet-Grieken. Tevens wordt vrij vaak aan den roem der autochtonie de lof der voorvaderen verbonden, een thema, dat blijkens de vele plaatsen in de schriftelijke overlevering, welhaast duizendvoudig gevarieerd moet zijn in de tragedie, de comedie, de gedichten, door de geschiedschrijvers en in de oraties van veldheeren, advocaten, volksleiders en redenaars, uiting van een trots, welke niet onderdoet voor de fierheid van den ouden adel op zijn doorluchtig voor­ geslacht 1. Ook het roemen op het eeuwenoude oerbezit van den bodem als ongemengde stam en de aanspraken daarop, krachtens deze occupatie alleen gerechtvaardigd, heeft groote overeenkomst met de houding van de adellijken, die eenmaal hun goederen hadden bezet, op dat feit alleen hun eigendomsrecht grondde en aan dat bezit hun aanzien ontleenden.

In de lijkrede, welke volgens een overlevering bij Cicero 2 elk jaar voor het volk werd uitgesproken tot herdenking en verheerlijking van de gevallen in den oorlog — ik bedoel de rede in den „Menexenus” van Plato — lezen wij 3: „Edel zijn zij geweest, doordat zij gesproten waren uit edelen, laten wij dus eerst de bazuin steken over hun edele geboorte.” Hun edele geboorte, εὐγένεια, bestaat dan hierin, dat hun vaders niet van elders gekomen zijn, maar uit het land zelf en door het loven en eeren van den Attischen grond, hun moeder en verzorgster, krijgt ook de hooge geboorte van de gevallen,

1. Geestig spot Plato met het zalige gevoel van een volksmassa of van een braaf burger bij het aanhooren der lofredenaars op eigen verdienste, de grootheid van de natie en de voortreffelijke voorvaderen. Menex. 234c—235 c. — 2. Orator, XLIV 151. — 3. 237 a.

Attica's echte zonen, de haar toekomende eer. En er is grond tot roemen: Attica bracht den mensch voort en het koren en gaf anderen hun deel aan het voedende graan; het trok ook de goden naar zich toe als regeerders en leermeesters voor haar volwassen kinderen! Dit releveert de redenaar niet zonder bedoeling tegenover de bekende traditie van den adel, volgens welke de adelsgeslachten uit de goden waren voortgekomen. Hij zegt verder 1: ἡ γὰρ αὕτῃ πολιτεία καὶ τότε ἦν καὶ νῦν, ἀριστοκρατία καλεῖ δὲ ὁ μὲν αὐτὴν δημοκρατίαν, ὁ δὲ ἄλλο ἔστι δὲ τῇ ἀληθείᾳ μετ' εὐδοξίας πλήθους ἀριστοκρατία Zoo ergens, dan wordt hier op de wensch van de menigte gespeculeerd, tot den adel te behooren. Is de rede niet ernstig gemeend, maar groteske spot, zooals sommigen haar opvatten, dan is zij toch een satyre op iets, dat werkelijk in Athene gebeurde en men mag dus als zeker aannemen, dat menigmaal in dergelijke vormen aan het volk eigen adel en het aristocratische karakter van zijn regeeringsvorm werd gesuggereerd. En nog meer voedsel geeft de spreker aan den nationalen trots en aan het standsgevoel van het volk, dat „om de beurt regeerder was en bestuurd werd” door de woorden 2: „Koningen hebben wij altijd; vroeger uit hoofde van hun geboorte, later door verkiezing. Maar de heerschappij over den staat heeft voor het grootste deel het volk in handen, dat geeft de ambten en de macht telkens aan hen, die de besten schijnen.” En verder 3: „zuiver is het geslacht, onvermengd met βάρβαροι, αὐτοὶ Ἕλληνες, Hellenen pur sang. In de waardeering van het volk stonden immers de bewoners, die zich van buiten af later in Attica gevestigd hadden, nooit gelijk met de autochtonen: ook al waren zij burgers geworden, zij bleven stiefkinderen 4. Athene was „zuiver” een καθαρά πόλις 5, een nieuw epitheton voor de hooggeroemde stad, door het adelsbesef van haar radicaal-democratische burgers gemotiveerd. En nog een andere kleine trek mag niet vergeten worden: Isocrates 6 meent, dat aan de autochtonie

1. 238 c. — 2. 238 d. — 3. 245 d. — 4. 237 b. — 5. Eur. Ion, 673. — 6. de Pace, 49. 50.

de eereplicht verbonden is, een voorbeeld voor anderen te zijn en daarom een geordende staatsregeling te hebben. Noblesse oblige !

Eindelijk moet nog gewezen worden op het verband tusschen adel, *εὐγένεια*, en vrijheid, *ἐλευθερία*. Het voornaamste voorrecht van den adel was zijn vrijheid op sociaal en politiek gebied geweest, die had hem zijn meerwaardigheid en aanzien gegeven. Daardoor kreeg het woord *ἐλεύθερος*, dat oorspronkelijk een maatschappelijken toestand uitdrukte en dengene aanduidde, die tot een generatie, militair gesproken tot een lichter behoort, m. a. w. iemand, die tot den heerschenden, want militairen stand gerekend werd, de beteekenis van onafhankelijk en later een nog edeler klank en zin. Het woord wees aanvankelijk den toestand aan der leden van een bevoorrecht stand in een samenleving met vele onvrijen en in de 6de en 5de eeuw beteekende het o. a. het voornaamste privilege van de democratische burgerklasse in Attica, dat tegelijk een slavenstaat was en een moederland met vele afhankelijke onderdanen. Omdat de democratie de vrijheid door strijd verworven had en de inhoud daarvan zeer rijk was, bleef zij zich als klasse steeds bewust van haar waarde. Eleutheria werd een dochter van Zeus, den hoogsten god, *Διὸς ἑλευθερίας τέκος* ! In den geciteerden „Menexenus” 2 wordt aan den staat het *γενναῖον* en *ἐλεύθερον* toegekend. De democraat Demosthenes verbindt het adellijk gekleurde begrip *αὐτοχθονία* eng met *ἐλευθερία* 3. De *εὐγένεια* werd als verwant beschouwd met de *ἐλευθερία* en beide gingen in elkaar over; samen kwamen ze voor en op sommige plaatsen duidt *ἐλεύθερος* den „edele” aan 4. Omdat de echte geboorte, dus het-geboren-zijn uit twee echt-Atheensche ouders een voorrecht beteekende, werden de beide begrippen te zamen gebracht. Dit ging des te gemakkelijker, omdat *ἐλεύθερος* scheen gebruikt te worden in tegenstelling met *ξένος* en *ἐλεύθερος* met *ἐλευθερία* meer dan eens

1. Zie Muller, *Grieksch Woordenboek*, s.v. — 2. 245 e. — 3. XIX 261. — 4. Newman bij Aristot. Pol. I 6, 1255 a 26 en bij Pol. III 13, 1283 a 33. Vgl. ook Hirzel, p. 259.

„van vrije geboorte” en „vrije geboorte” beteekenden, soms ook „geboren uit twee burgers 1.”

Op het gebied van stand en standsgevoel werd een stervende ideologie van een achteruitgaande klasse in een nieuwen vorm aangepast aan en bruikbaar gemaakt voor veranderde maatschappij-verhoudingen, waarin de Atheensche burgerij domineerde. Op denzelfden trots, waarmee vroeger een edelman zich als één der heeren van het land hoorde betitelen met het onderscheidende *Διογενής*, nazaat van Zeus, speculeerde de comediedichter bij de Atheensche burgerklasse, toen hij zijn spelers daverend tot de toeschouwers in het theater liet zeggen:

Ἀττικοὶ μὲνοι δίκαιως εὐγενεῖς ἀπὸ χθόνος 2.

Die klasse was een radicaal-democratisch georganiseerde minderheid van bewoners en door de concentratie van het politieke leven in de stad Athene misschien zelfs wel van de burgers in Attica, in de 5de eeuw hoofdzakelijk uit den middenstand, in de 4de eeuw steeds sterker mede uit de „proletariers” gevormd, welke haar macht uitoefende tegenover een overgroote meerderheid van onderdrukte groepen of klassen. Door de theoretici van de 4de eeuw en ook in de 5e reeds 3, wordt haar organisatie volkomen terecht een *δημοκρατία* genoemd en zij heeft dien naam behouden. Voor hen was het een dogma, evenzeer als voor de democratische burgerij zelve, dat slaven, vrouwen enz. 4 geen, geringer of beperkte rechten hadden, zij waren niet principieel tegen de knechting van niet-Attische Grieken of niet-Grieken en zagen de toestanden in Athene naast die van Sparta, waar een veel kleinere burgerij formeel-democratisch georganiseerd was en misschien daarom alleen al — we letten hier enkel op de politieke verschillen — meer beantwoordde aan de idealen van de conservatieve partij. Want was er eigenlijk, politiek gesproken, belangrijker onderscheid tusschen het Athene vóór Solon en het latere, tusschen Sparta en Athene, dan dat er in het moderne

1. Bernays bij Aristot. Pol. III 9, 1280 a 24. Newman, I p. 248. — 2. Arist. Vespae, 1076. — 3. ps.-Xen. Rep. Ath. — 4. p. 184 vlg.

Athene een grooter aantal vrije burgers grooter aandeel kreeg aan macht en voordeelen van den staat? Thucydides laat het Pericles zeggen: ἔνομα μὲν διὰ τὸ μὴ εἰς ὀλίγους ἀλλ' εἰς πλείους οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται 1 en Isocrates schijnt ook de uitbreiding van de burgerrechten over meerderen als een essentieel, onderscheidend kenmerk van de Atheensche democratie te beschouwen 2. Bij de publicisten merken wij soms de vervloeiing. De opvatting bestond en had grond, dat zoowel democratieën als oligarchieën naar gelijkheid streven voor hun burgers 3. Isocrates noemde Sparta, het ideaal van de conservatieven, een ἰσονομία en δημοκρατία 4. „De Lacedaemoniers,” zegt dezelfde redenaar, „hebben daarom den besten staatsvorm, omdat zij het meest-democratisch zijn georganiseerd. Bij de verkiezingen voor de ambten toch, in hun dagelijksch leven en verder in hun zeden kunnen wij bij hen meer gelijkheid en gelijkvormigheid opmerken dan bij de anderen.” En hij gebruikt dan Sparta als goed voorbeeld van een democratie tegenover een oligarchie 5. Elders noemt hij het, evenals Aristoteles, een gemengden vorm, een democratie met aristocratische trekken 6. Dezen gemengden vorm had men dan volgens Isocrates gekozen naar het model van de Atheensche staatsregeling nà Theseus 7. Maar deze had volgens zijn eigen beschrijving ongeveer

1. II 37. — 2. Paneg. 105. — 3. Isocr. Nic. 15. Thucydides gebruikt de verbinding ὀλιγαρχία ἰσόννομος: III 63. In Boeotië bestond de ὀλιγαρχία ἰσόννομος al in de 5e eeuw en in 411 werd deze in Athene ingesteld. „Die Aristokratie ist eine Demokratie nach einem vergrößerten Maszstabe,” schrijft Zachariä, 40 *Bücher vom Staat*, p. 179. Vgl. o. a. Roscher, *Politik*, p. 180. 181. Voor Griekenland: Keil bij *Gercken und Norden*, III p. 352. — 4. Panath. 178. Vgl. Areop. 60-61. — 5. Areop. 61. Thucydides laat Brasidas Sparta een oligarchie noemen: IV 162. Over Sparta als democratie: Niese, o.a. *Hist. Ztschr.*, 3e Folge, II (1907) p. 291. Vgl. Wendland, *Gött. Nachr.*, (1910) p. 166. — 6. Panath. 153. Aristot. Pol. II 6, 1265 b 33. VI 7, 1293 b 16 vlg. VI 9, 1294 b 18 vlg. — 7. Panath. 153. Vgl. 131.

hetzelfde karakter als de staatsvorm van Solon en Clisthenes, „de beste democratie”, waarin de geometrische gelijkheid gold, de loting voor 'de ambten niet bestond, het volk de magistraten alleen koos en controleerde, doch zelf op de posten geen aanspraken deed gelden 1. In het kiezen van de besten voor de ambten leek zij op het voorafgaande adelsbewind en volgde dit na in die dagen volgens hem 2, hierom mocht men de democratie ook een *ἀριστοκρατία* noemen 3. Bij den redenaar kunnen tendentieuze motieven geleid hebben tot forceering van de termen 4, maar ook Thucydides en Aristoteles leverden ons enkele waardevolle gegevens. Ten overvloed zegt de laatste, dat hij radicale democratieën en oligarchieën opvat als over meerderen verdeelde tyranieën 5, van welke meening hij ook elders stilzwijgend uitgaat 6. Illustratief voor de onzekerheid van den staatstheoreticus is ook, dat hij, ondanks zijn waardeerbare pogingen, om tot een fijnere onderscheiding van de verschillende staatsvormen te komen, de boerendemocratie van Plato's „Leges” een oligarchie wil noemen 7. De feitelijke verhoudingen maakten het inderdaad moeilijk, den juisten term te gebruiken voor de staatsvormen. Geleek de machthebbende meerderheid in Athene — de minderheid echter van de bewoners — niet veel op een strenge, exclusieve oligarchie in de oogen van de haar in aantal ver overtreffende groepen onderdrukten en onderdanen 8?

1. Areop. 16—28. — 2. Panath. 139. — 3. Menex. 238 c. — 4. Wij moeten niet vergeten, dat de partijen soms aan deze woorden hun beteekenis gaven: bij Herodotus wordt de staatsregeling van Clisthenes een democratie genoemd (VI 131), de oligarchen echter zagen er bij gelegenheid hun *πάτριος πολιτεία* in verwezenlijkt en noemden de toenmalige verhoudingen wel een *ἀριστοκρατία* (Plut. v. Cim. XV). Voor de vervloeiing in de beteekenis der woorden en voor de varieerende opvattingen is ook Aristot. Rep. Ath. XXIX leerzaam. — 5. Pol. VII 10, 1312 b 37. — 6. Pol. VI 4, 1292 a 15 vlg. VI 6, 1293 a 30 vlg. — 7. Pol. II 6, 1266 a 7. — 8. Tot slot enkele aanhalingen van

modernen: Hasebroek, p. 35—36: „Antike Demokratie bedeutet Demokratie ausschliesslich innerhalb der Grenzen eines exklusiven Vollbürgertums. Was jenseits steht, es mag freigeboren, es mag hellenischen Stammes, es mag besitzend sein, bleibt degradiert und ohne Anteil am Staatsleben.... Metoiken und Sklavenelément können einen grossen oder gar den grössten Teil der Gesamtbevölkerung bedeuten: so ist auch die radikale antike Demokratie in Wahrheit ausgeprägte Oligarchie.“ Kautsky, *Materialistische Geschichtsauffassung*, II p. 350: „Die Demokratie im antiken Stadtstaat war ebenso wie die Aristokratie und Monarchie nur ein Werkzeug der Ausbeutung. Sie unterschied sich von den anderen Verfassungen nur durch den Personenkreis, der an der Ausbeutung teilnahm. Dieser Kreis bildete gegenüber der Masse der Ausgebeuteten auch in der freiesten Demokratie nur eine kleine bevorrechte Minderheit im Staate.“ Walker, C. A. H. V p. 103: „Democracy in the ancient world had oligarchy, not monarchy as its predecessor and it was a form of oligarchy, which had little in common with the feudalism of the Middle Ages. To the Greek democracy meant, not the overthrow of privilege, but merely the extension of its area. To them it seemed that democracy was as much rooted in privilege as oligarchy itself.“ Vgl. nog: Wilamowitz, *Staat und Gesellschaft u.s.w.*, p. 3. v. Hertling, s. v. *Demokratie*, *Staatslexicon*, I p. 1187. Landheer, *Der Gesellschafts- und Staatsbegriff Platons*, p. 68.

HOOFDSTUK IV.

DE MAATSCHAPPELIJKE EN CULTUREELE VRIJHEID IN DE 5DE EN 4DE EEUW.

De vrijheid in het maatschappelijke leven. In Athene, waar de meerderheid der burgerij tijdens een vrij snelle ontwikkeling, na een lange periode van gebondenheid en rechteloosheid op politiek, sociaal en rechterlijk gebied, groote vrijheid op een vroegere klasse had veroverd en tegenover een aantal onderdrukte groepen bezat, waar diezelfde burgerij rechtstreeks haar eigen staat ingericht had en bestuurde, was het moeilijk anders denkbaar, dan dat het maatschappelijke leven, de verhoudingen tusschen de burgers onderling en de gedragingen van de enkelingen in het leven van iederen dag zich ook in vrijer vormen ontwikkelden. De vrijheid in meningsuiting voor het politieke leven. *ισηγORIA*, werkte vrijheid en vrijmoedigheid bij het onderling verkeer in de hand; de woorden *ἐξουσία* en *παρρησία* vertoonen in de 5de en 4de eeuw dan o.a. ook een politiek-democratische schakeering ¹; de vrijheid in het economische leven, de betrekkelijk groote mogelijkheid voor burgers in de 5de eeuw, om op vrij-gekozen wijze hun brood te verdienen ook buiten de grenzen van Attica en het voortdurende verkeer met vreemdelingen in de voor

1. Vgl. Adam by Plato Rep. 557b, die ze „democratical watchwords” noemt. Behalve de daar geciteerde plaatsen zie men voor de *παρρησία* in de beteekenis van vrijheid voor de bewoners, om vrijuit te spreken: Dem. IX 3. Polyb. II 38. Bij ps.-Xen. Rep. Ath. I 12 wordt *ισηγORIA* in dien zin gebruikt. Democritus noemde de *παρρησίη οἰκίον ἐλευθερίης* (fr. 124) en Athene juist was er voor bekend. Vgl. Moschion, fr. 4. p. 813 N. De *παρρησία* was, volgens Nicostratus, fr. 5 (Fr. Com. Gr. III 289) τῆς πειλᾶς ὁπλόν.

ieder openstaande stad 1, bevorderden vlotter-wisselende betrekkingen, vrijer onderlinge omgang en onbevangener levensopvatting, dan in die staten heerschten, waar de burgers gebonden bleven aan beperkte vormen van levensonderhoud en levenswijze en waar de gezichtskring zich zelden verruimde buiten de grenzen van den geboortegrond der vaders: de rusteloos-energieke, beweeglijke, niets-nieuws-schuwende 2 aard van de Atheensche burgerij kwam wel het scherpst uit tegenover het honkvaste, stroeve en argwanend-conservatieve volkskarakter der Spartanen 3. Pericles noemt dan ook bij Thucydides 4 niet enkel de vrijheid op het politieke terrein als kenmerk van de Atheensche democratie, maar ook die in het particuliere leven. Op een andere wijze wordt dit verschijnsel later o. a. door Aristoteles omschreven, wanneer hij als inhoud van de democratische vrijheid in de tweede plaats noemt het kunnen leven, zooals men wil 5. En de be-

1. Thuc. II 39. Vgl. voor den gastvrijen geest tegenover vreemdelingen: Clerc, *Les Métèques athéniens*, p. 318 vlg. — 2. In het algemeen genomen en cum grano salis opgevat! Zie voor degelijk-conservatieve trekken van diezelfde burgerij: p. 115 vlg. — 3. Vgl. Thuc. I 70. — 4. II 37: 'Ελευθέρως δὲ τὰ τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύομεν καὶ ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν καθ' ἡμέραν ὑποψίαν.... Vgl. VII 69. Wij leven, zegt hij, ἀνειμένως διαιτῶμενοι. ibid. 39. Ehrenberg, *Neugr. des St.*, p. 115 noemt de vrijheid te Athene geen „Freiheit vom Staate”, maar „Freiheit im Staate.” „Sie ist allerdings in gewissem Sinne die Freiheit von der Gesellschaft, als solche erscheint sie in der Leichenrede des Perikles.... Die Freiheit von der Gesellschaft ist allmählich zur Freiheit vom Staate geworden, aber da ist dann nicht mehr Athen, sondern Athens Zerstörung.” — 5. Pol. VIII 2, 1317 b 11. Vgl. VII 9, 1310 a 32. VIII 4, 1318 b 37 vlg. Eth. Nic. VIII 10, 6. Het was een algemeen verbreide opvatting: Isocr. Areop. 20. de Pace, 103 vlg. Panath. 131. Plato, Rep. 557 b. Vgl. 560 e. 562 c. 563 d. 572 e. (Lys.) Epit. 14. (Dem.) LIX 88. Dem. XXV 25. Newman haalt bij Aristot. Pol. VII 9, 1310 a 27 ook Dittenberger

schouwing van eenige belangrijke levensgebieden, de familie, de positie van de klassen tegenover elkaar, de sexueele verhoudingen, het economische leven, de opvoeding, den godsdienst, de cultuur- en levensvormen, leert ons in de eerste plaats, dat de enkeling zichzelf vrij maakte van oude banden en ten tweede, dat de Attische gemeenschap hem meer vrijheid liet, dan andere Grieksche staten en soms zelfs meer, dan vele moderne lezers geoorloofd moet schijnen.

Wat de familieverhoudingen betreft: in de vroegere overwegend agrarisch-patriarchale maatschappij leerden de meeste zoons het vak van hun vader en bleven bij diens leven afhankelijk van zijn wil of raad. In het Athene van de 6e eeuw reeds, maar vooral in de 5de en 4de eeuw werd dit anders: vele zoons leerden een ander beroep dan hun vader en werden veel vroeger van hem onafhankelijk. Het gezin brokkelde als eenheid af, de vakken werden onafhankelijker van het eens centrale boerenbedrijf, de manieren van broodverdiene anders en talrijker; daarmede verzwakte de zeggingschap en de voogdij van het gezinshoofd en kreeg de autoriteit van den vader, in het algemeen het prestige van ouderen, alleen omdat zij langer geleefd hadden, steeds minder zin en werd ook steeds minder door de jonge generatie erkend. Deze verandering werd officieel bezegeld, doordat de Atheensche staatsregeling de mannelijke Atheners vroeger politiek-mondig vooronderstelde en actief, zoowel als passief kiesrecht verleende,

Syll. Inscr. Gr. N. 462 aan en citeert de platte spot met de vrijheid in het democratische Corcyra: 'Ελευθέρα Κέρκυρα, χεῖρ' ὅπου θέλεις. Plato's reactie er tegen blijkt telkens en in het bijzonder uit de verhoudingen zijner staten: *Rep.* 420 a. *Leg.* 780 a. 923 a. Vgl. 656 e. Ook Aristoteles vindt het principe bedenkelijk: Vgl. *VIII* 4, 1318 b 37. — De trots op vrijheid gold dan ook niet enkel het negatieve voorrecht, geen onderdaan van een heerscher te zijn (zooals de Aziaten), maar ook het gevoel, in eigen stad politiek en individueel te leven, zooals men wilde (in tegenstelling met b.v. de Spartanen). Vgl. v. Wilamowitz, *Staat und Gesellschaft u. s. w.*, p. 1.

dan vele andere staten, voor zoover deze überhaupt eenige zeggingschap aan het volk gaven. Dat zij niet zonder strijd ging tusschen het oudere en het jongere geslacht, bewijzen de huiselijke en persoonlijke conflicten om de vrijheid en het gezag, welke soms hun uitdrukking in de literatuur vonden 1. Daartegenover was de economische functie van de vrouw eerder beperkt, dan uitgebreid met de sterke ontwikkeling van handel en nijverheid tegenover den stilstand van landbouw en veeteelt; haar positie in het economische en politieke leven bleef onbeduidend, haar vrijheid in menig opzicht illusoir 2.

Op economisch gebied bestond ook in sterke mate vrijheid; de wetten lieten de burgers vrij in hun beroepskeuze; geen beroep was verboden en binnen de beroepen bestonden voor de arbeidsvoorwaarden geen belemmerende of regerende voorschriften van staatswege; in de onderlinge concurrentie tusschen burgers, vreemdelingen en slaven greep de staat niet in; hij liet ook den slavenhandel vrij en, behoudens enkele beperkingen 3, de exploitatie van alle menschenmateriaal. „Het economisch leven is volstrekt ongebreideld geweest, leerzaam is in het bijzonder het feit, dat in alle beroepen het aantal uitlanders zeer groot was 4.” Zonder van een systeem uit te gaan, maar al een natuurlijke toestand, was de koophandel, behalve die in koren, vrij. De graanvoorziening was een levensbelang, vandaar ook dat de meeste handelswetten hierop betrekking hadden. Staatsbedrijven bestonden niet, behalve de oorlogvoering 5; de zilvermijnen — staatsbezit — werden door particulieren geëxploiteerd; de staat had bijv. geen eigen werven voor

1. καὶ μὴν ἔφυν ἐλεύθερός γε καὶ ἐγώ! zegt in de comédie een jongen tot zijn vader: Arist. Nubes, 1414. Vgl. 1325 vgl. 1409 vlg. Plato, Rep. 562 e. Aristot. Pol. VIII 4, 1319 b 28 vlg. Eth. Nic. VIII 12, 1161 a 6. — 2. p. 184 vlg. — 3. p. 195 vlg. — 4. Bolkestein, p. 108. — 5. Bolkestein, p. 210 vlg. 217—225. Zeer instructief voor de vrijere verhoudingen in Athene is zijn vergelijking met de toestanden in het Hellenistische Egypte. Oorlogvoeren als bedrijf door Aristoteles genoemd: Pol. I 8, 1256 b 23 vlg.

de zoo belangrijke marine, openbare gebouwen werden aanbesteed evenals leveranties en zijdelings greep de staat alleen in door heffingen van in- en uitvoerrechten, die alleen van fiscaal aard waren, doch geen bescherming beteekenden en door beperkende bepalingen voor het credietverkeer 1. Er bestonden geen belemmeringen voor het sluiten van contracten en het nemen van rente. Voor zoover het vermogen en de inkomsten niet opgeëischt werden voor belasting, was ieder vrij in de beschikking er over en eveneens was men in Athene betrekkelijk vrij in het maken van zijn uiterste wilsbeschikkingen 2. Ieder kon binnen die grenzen over zijn grond en vermogen beschikken, zooals hij wilde en zich vestigen, waar hij zijn bestaan vond of lust had 3. In het algemeen trad de staat niet licht met verboden op economisch gebied op; hij bemoeide zich noch rechtstreeks, noch zijdelings sterk met het economisch leven 4: alleen, wanneer burgers onderling in strijd waren geraakt en een beroep op hen deden, gaf hij de middelen ter beslechting. Wantrouwen tegenover buitenlandsche kooplieden bestond niet, maatregelen tegen hun bedrijf werden niet genomen. Integendeel, vreemdelingen nam men in Athene gaarne op en genoten vrijwel dezelfde maatschappelijke en economische vrijheid als de burgers 5. En ofschoon de slaven in politiek en juridisch opzicht geen rechten bezaten, hadden zij toch meer vrijheid van handelen en spreken, dan elders 6. In dit verband moet nog opgemerkt worden,

1. Francotte, II p. 130 n. 3. p. 131. 132. — 2. Sinds Solon: Plut. v. Sol. XXI. „Freiheit des Testaments bedeutete ein Schlag ins Gesicht den heiligen Regeln des Adels über die Unveräusserlichkeit des Familiengutes und des Majoratsrechts”: Kinkel, *Die sozial-occ. Grundl. u.s.w.*, p. 59. — 3. Hasebroek, p. 91. Geheel anders dan b.v. in Sparta. Socrates wijst met nadruk op deze zijde van het Atheensche leven: Plato, Crito, 51 d. — 4. Bolkestein, p. 210 vlg. — 5. Dit werd ook door Pericles uitgesproken: Thuc. II 3. Isocrates roemt deze vrijheid van verkeer als een weldaad: Paneg. 42. Het was inderdaad voor eigen voordeel. Zie voor de metoiken verder p. 194 vlg. — 6. p. 195 vlg.

dat de burgers zelf, in tegenstelling met die van menigen anderen Griekschen staat in zooverre ook vrijheid genoten, dat zij niet gedwongen konden worden, een staatsfunctie te bekleeden 1, noch tot bezoek van de Volksvergadering en zich dus — behoudens de militaire plichten 2 — geheel aan particuliere aangelegenheden mochten wijden.

Enkele feiten op het gebied van het huwelijk en het sexueele leven mogen niet onvermeld blijven. Er bestond in Athene, in tegenstelling met den dwang in sommige Dorische staten en met den willekeur, waarmee over de vrouwen werd beschikt, voor de mannen geen verplichting om te trouwen 3; in hun sexueele en huwelijksleven werden de mannen blijkbaar door wet en zede tamelijk vrij gelaten. Echtscheiding ging licht 4, met een hetaere om te gaan, scheen de publieke opinie te veroorloven: Pericles' verhouding tot Aspasia bleef althans jarenlang mogelijk, al stond zij, gelijk alle persoonlijke faits et gestes in de kleine society van Athene, aan geklets en laster bloot. Van de homosexualiteit, waarschijnlijk bevorderd door het maatschappelijke verschijnsel van late huwelijken van de mannen, het groot aantal caelibatairen, door den ongedwongen vorm van sport en door de slaven, die grootendeels ongetrouwde mannen waren, gaven, evenals van het normaal-sexueele leven, slechts de exorbitante gevallen aanstoot en blijkens de onbevangen wijze, waarop de auteurs feiten op dit gebied vermelden, schijnt het geen probleem geweest te zijn; van afzonderlijke strafbepalingen wordt, buiten gevallen van prostitutie, ons niets overgeleverd 5. Publieke vrouwen betaalden bedrijfsbelasting, waarmee de staat de vrijheid van de mannen op sexueel gebied scheen te erkennen.

1. Dem. XIX 103. Vgl. Plato, Rep. 557 d. en p. 121. — 2. p. 107 vlg. — 3. B.v. Lipsius, II 1, p. 341 vlg. II 2, p. 481. — 4. o.a. Schmidt, *Ethik der Griechen*, II p. 201. — 5. Meijer, IV p. 101: „Die Gesellschaft erkannte diese Beziehungen offen an und sah in ihnen zwar eine Pikanterie, aber kaum einen sittlichen Makel, trotz der gesetzlichen Bestimmungen, welche wenigstens die erwerbmässige Prostitution verpönten und mit Ehrlosigkeit bedrohten.”

Overigens is er dwaas gefabeld over de geslachtelijke verhoudingen in Athene. De mogelijkheid van erkende bigamie schijnt bestaan te hebben, maar practisch kwam het zelden voor. De latere tendentieuze verhalen over Aspasia, de vorm van Plato's Symposion en de wijze, waarop de schrijvers deze zaken als doodgewone dingen vermelden, hebben een totaal onjuiste voorstelling gewekt over invloed en aantal der hetaeren en omvang van de homosexualiteit.

De opvoeding liet de staat aan het particulier initiatief over; er bestond geen dwang, het een of het ander te leeren of aan de kinderen te laten onderwijzen, noch werd aan onderwijzers of leeraars voorgeschreven, aan welke eischen hun onderricht moest voldoen; wie onderwijs wilde genieten, was vrij in de keuze van den vorm daarvan, wie kundigheden meende te bezitten, mocht deze, ook tegen betaling, vrij aan anderen mededeelen. Deze vrijheid gold ook voor de lichamelijke opvoeding. In vergelijking met Sparta, zoo zegt een schrijver, „wordt deze in Athene verwaarloosd en neemt de ongeoeffendheid der burgers daar toe; de ruiters en de hopliten, die nog wel geacht worden door *καλον'αγαθία* uit te blinken, zijn wel het minst disciplinair van allen en wat men ook zeggen mag over enkele verschijnselen, die op een beteren geest wijzen, in militaire zaken bekommert men zich niet om tucht, orde en gehoorzaamheid 1.” Ook elders hoort men klachten over verslapping van de krijgstucht en verwaarloozing van de lichamelijke opvoeding; soms wordt het voorgesteld als een schrijnend euvel 2. Zulke aanvallen kwamen wel uit den conservatieven hoek en zullen dus flink overdreven geweest zijn. Maar bovenvermelde plaats van Xenophon draagt juist geen tendentiekarakter: de verdediging tegen de argumenten is zwak en ontwijkend, ondanks de pogingen van den verdediger, om zakelijk te zijn. In een tegenargument laat deze ook merken, waar de oorzaak school van het verval der militaire training: over de marine immers wordt de staf niet gebroken! De groei van de zee-

1. Xen. Mem. III 5, 15 vlg. — 2. Xen. de Vectig. IV 51. Plato, Leg. 831 b—832 d.

macht, waarop en Themistocles en Pericles het toegelegd hadden ter wille van de vestiging en bestendiging van Athene's positie, in tegenstelling waarmee vooral door den laatste de verdediging te land zeer werd verwaarloosd, was samengegaan met een langzame verzwakking der burger-landmacht, het hoplitenleger. In de 4de eeuw namen daarnaast nog de huurtroepen toe 1. Het is daarom geen toeval, dat een conservatief als Plato vloot en huurtroepen verwierp en met Aristoteles, naar het model van Sparta, een strenge lichamelijke opvoeding voor alle burgers met hun families eischte en opkwam tegen de training van athleten, een liefhebberij, waar noch weerkracht, noch volksgezondheid mee werden gebaat. Ook hierin waren zij gekant tegen het democratische, expansieve Athene, waar de enkeling ook op het gebied der lichamelijke opvoeding meer vrijheid nam en vrijer gelaten werd door den staat, dan dezen filosofen gewenscht voorkwam.

In het militaire was intusschen de vrijheid gedurende de 5de eeuw niet bijzonder groot en in de 4de eeuw moest de burgerij haar duur koopen. Offers op dat gebied waren de voorwaarden voor de handhaving der machtspositie, dus van de vrijheid tegenover anderen. Zij roofden van de natie wel niet alle krachten voor de verdere levensgebieden, zooals in Sparta, waar de burgerij zich in deze eeuwen ongeveer aan niets anders meer kon wijden, dan aan afweer tegen binnen- en buitenlandsche vijanden en waar de staat op een machine leek, die al haar krachten behoeft tot zelfbehoud, zonder verder iets nuttigs te produceeren, maar toch werd ook van de Atheensche burgerij zeer veel geëischt voor de defensie en de expansieve ondernemingen. Een deel van de *σχολή*, welke men aan den welstand dankte en een deel van dien welstand zelf moest, (vooral in de 4de eeuw) afgestaan worden voor de middelen ter bestendiging en verhooging van bezit en macht, dus voor de verdediging, voor den oorlog en diens voorbereiding. Sedert de eigenlijke burgerweermacht werd gevormd², waren de militaire plichten steeds verzwaard. Van hun 18de tot

1. o. a. p. 225. — 2. p. 23.

hun 20ste jaar lagen de jonge mannen in de vestingen van Attica en aan haar grenzen ter oefening; daarna bleven de mannen tot hun vijftigste jaar dienstplichtig 1, moesten ook in vredetijd hun wapenen in goeden toestand houden en zich blijven trainen in de gymnasia 2. De ruiters kwamen in de 5de eeuw als vaste troep op; zij kregen ook in vredes-toestand subsidie voor onderhoud van hun paard uit de staatskas, waren eveneens verplicht tot geregelde oefeningen en monsteringen 3. Geregeld klaar staan voor oorlog, dit was ook in Athene het karakter van den dienstplicht voor de 3 hoogste klassen; de 4de klasse werd voor den hoplitendienst eerst gebruikt tijdens den Peloponnesischen oorlog, voordien recruteerde men uit haar slechts lichtgewapenden, roeiers, matrozen en mariniers. De geldelijke offers, die geveerd werden voor soldij der manschappen, hun onderhoud en dat van de muren, vestingen en schepen en voor de verdere militaire onkosten, drukten aanvankelijk wel niet zoo zwaar, omdat zij aan vele burgers tijdens den krijg juist ook levensonderhoud verschaften en zij toch in de 5de eeuw door de bondgenooten werden opgebracht, maar door de talrijke oorlogen 4, die voor het winnen, behouden en weer verwerven van vrijheid en machtspositie moesten gevoerd worden, eischten vloot en leger groote sommen van de gewonnen inkomsten en van het bezit van staat of particulieren: trierarchieën en gymnasiarchieën, het uitrusten van een oorlogsschip en het bekostigen van een sportfeest, behoorden tot de zwaarste belastingen en dienden alle voor militaire doeleinden. Na den Peloponnesischen oorlog waren alle reserves verbruikt, de financieele draagkracht der burgers verzwakt en Ares oogstte wél een rijken oogst onder de Atheensche strijdbare manschap in die worstelingen, waarin het ging om het bestaan of het blijven genieten van de behaalde voordeelen of om het winnen van nieuwe (de Egyptische onderneming; de Peloponnesische oorlog; de tocht naar Sicilië); ook de

1. O.a. Beloch, *Die Bevölkerung der Griech.-Röm. Welt*, p. 62. — 2. Arist. Pax, 354 vlg. — 3. Xen. Hell. II 3, 20. II 4, 83. Niese, l.c. p. 287. — 4. Vgl. p. 66. 67. 151.

Atheensche vrijheid werd met goed en bloed betaald. Ten bate van de militaire eischen bracht men ook offers aan de principes van vrijheid en gelijkheid 1: het groote gewicht van de militaire ambten 2 strookte niet met deze formeele beginselen en slechts noodgedwongen stonden de drie hoogste klassen een deel van hun vrijheid d. w. z. van hun overmacht op hun medeburgers af, toen zij, zooals boven gezegd is, tijdens den Peloponnesischen oorlog ook aan de 4e klasse, de Theten, de wapenen in handen gaven, welke zij zelf tot dusver uitsluitend, event. ook in afweer tegen deze klasse, hadden bezeten: hun rijen waren door pest en veldslagen te zeer gedund, om alleen de nog wachtende worstelingen te bestaan. Op het militaire gebied waren de burgers dus juist zeer gebonden ter bescherming van hun vrijheid 3; de onderdrukte klassen waren hierin zoo goed als „vrij”.

1. Betrof het militaire zaken, dan werd het „kunnen doen, wat men wilde” blijkbaar niet erkend: Lys. XIV 11. — 2. p. 150 vlg. — 3. Lees de aanhaling op p. 67 uit Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, p. 596 vgl. „In Athen hatten im 5 Jahrhundert die Begüterten die Hauptlast zu tragen (Thuc. VIII 48)”: Niese, l.c. p. 265. Anm. 1. Vergelijk verder, wat Niese opmerkt. Vroeger werd men, zegt hij, niet zoo gedrukt door den dienstplicht, (p. 266—267). „Erst unter dem Zwange der Umstände sind die Hellenen dazu gekommen, sich diese schwere Last aufzuerlegen (p. 266).” „Die Wehrpflicht ruhte bei den Griechen auf viel schmälerer Grundlage, die Last war daher für die Pflichtigen verhältnissmässig grösser, zumal da die Pflicht viel länger dauerte und das ganze Mannesalter in Anspruch nahm (p. 265).” „Die allgemeine Wehrkraft . . . ist eine von der Gemeinde auferlegte Last, keine freiwillige Leistung. Sie setzt daher ein geordnetes Gemeinwesen, vor allem eine kräftige Magistratur voraus, sie erfordert ferner vom einzelnen wie von der Gesamtheit dauernde Aufwendungen und Ausgaben, zu denen die Mittel vorhanden sein müssen; sie hat finanzielle und wirtschaftliche Voraussetzungen und Folgen, die für ihre

De cultureele vrijheid. De maatschappelijke vrijheid beteekende ook vrijheid van mondelinge en schriftelijke meenings- en gevoelsuiting of uitbeelding; zij kon dus aan de ontwikkeling van cultureele krachten onder het volk ten goede komen. Juist krachtens het in Athene wel voorkomende geloof 1, dat de vorm der samenleving haar geest beïnvloedde, zagen sommigen daar, dat de politieke en maatschappelijke *ἐλευθερία* op de cultureele vormen haar stempel drukte 2. Afgezien nu van deze dogmatische formuleering was het een feit, dat de reëel-vrijere verhoudingen in Athene de kansen verhoogden voor verrijking van de cultuur. Dat de stad, in tegenstelling met de gereserveerde houding van sommige andere staten, open stond voor alle invloeden van buiten, dat de burgerij verdraagzaam was en leergierig, dat de burgers uitvlogen naar het buitenland en vreemdelingen in hun stad neerstreken, bevorderde niet enkel nieuwigheden in kleeding, spijsen, huisdieren, levenswijze enz., maar vooral vrijwording van traditioneele gebruiken en meeningen en maakte mede Athene tot een aantrekkelijk milieu voor allen, die kunst, wetenschap en philosophie beoefenden of liefhadden. De onbevangen levensstemming der natie was een gunstige levensvoorwaarde voor de kunst, welke niet door normen en vormen buiten haar mag gebonden zijn, wil zij de volle schoonheid harer objecten openbaren en voor het wetenschappelijk onderzoek en het wijsgeerig denken, die voor geen resultaten mogen terugdeinzen, noch van methoden zijn afgesloten, willen zij de waarheid harer objecten ontdekken. Het vrijere leven in Athene's maatschappij baarde de vrijere uitbeelding van dat leven: waar vrijheid in de werkelijkheid heerscht, krijgt de verbeelding een vrijbrief. Noch de comedies van Aristophanes, noch het Symposium van Plato zijn te denken in een samenleving, waar de zeden en normen door een enge conventie van overigens brave burgers en buitenlui worden bepaald.

Wirksamkeit und Dauer von entscheidender Bedeutung sind (p. 289).” Vgl. ook Hasebroek, p. 149. — 1. p. 119 vlg. — 2. B.v. Plato, Leg. 701.

In Athene kon zich het individueele in hooge, tevoren mischien ongekennde mate laten gelden, daar kon het eigene vrijer dan elders in gevarieerde en geaccentueerde vormen worden geuit. Uit de botsing en wrijving der verschillende kunstrichtingen, wetenschappelijke gedachten, philosophische ideeën, ethische beginselen, religies en persoonlijkheden kon in dit cultuur-centrum nieuw licht ontvonken en de individualiteit kreeg hier haar beste kansen. Met haar ook het individualisme, haar schaduw: in de figuren Socrates en Alcibiades vindt de individueele vrijheid haar symboliseering: Socrates, de zich in-vrijheid-beheerschende, Alcibiades de zich-in-vrijheid-uitlevende. „Wenn ein Alkibiades sich nicht hätte austoben können, würde auch kein Sokrates die Sittlichkeit auf den freien Willen gegründet haben.” 1. Daarmede is de groote beteekenis van de Atheensche maatschappelijke en cultureele vrijheid ook voor de ontwaking en ontwikkeling van het ethisch bewustzijn 2 en dus voor de zelfstandigheid van het individu, treffend en afdoende uitgesproken.

Ter typeering van de vrijheid op cultureel gebied willen wij een enkel woord zeggen over de godsdienstvrijheid en iets uitvoeriger over den aard en de functie van de comedie uitweiden.

In Athene bestond van oudsher — en dit had de stad met geheel Hellas gemeen — geen priesterkaste, noch gold er een geopenbaarde waarheid of overheerschte een religieuze zedelee. Men was daar ook, zij het langzamerhand, vrijer geworden van de orakels, die met hun dienaren eenigszins het eens-voor-al-geldende woord der godheid en haar interpretes schenen te vervangen, maar wier gezag na de Perzische oorlogen zich niet meer geheel had kunnen

1. Vgl. v. Wilamowitz, *Staat und Gesellschaft u.s.w.*, p. 113 114. — 2. In het drama ook worden de handelende personen sinds Aeschylus steeds meer innerlijk vrij bij een groote beslissing: zij moeten zelf vaker een conflict doorleven als een gewetenszaak, op eigen verantwoording handelen, de gevolgen van eigen daad dragen.

herstellen. Paulus' ondervinding met het altaar voor den onbekenden god is ook voor de Atheensche opvattingen in de 5de en 4de eeuw kenmerkend. Men achtte het daar algemeen vanzelfsprekend, dat er andere vormen dan de specifiek-Atheensche bestonden, om zijn religieuze behoeften te bevredigen en erkende ook de mogelijkheid van andere gevoelens. Mits men aan de officieele goden van den staat den traditioneelen eerbied niet onthield, werden godsdienstige plechtigheden, de culten der families en de locale vereeringen vrij gelaten; de uitoefening van een cultus door de talrijke vreemdelingen en slaven 1 eischte de autorisatie van den Raad en de Volksvergadering, maar werd in den regel toegestaan. Deze verdraagzaamheid verdween niet, toen de vreemde eerediensten grooten invloed onder het lagere volk kregen en in het bijzonder de vrouwen zich aangetrokken voelden tot uitheemsche, orgiastische ceremonien en uitbundige vieringen 2. Van staatswege werd, ter bezwering van de pest, nog tijdens den Peloponnesischen oorlog de vereering van Aesculapius en zijn dochter Hygiea uit Epidaurus plechtig ingesteld; Dionysus, Bendis, Ares, de Phrygische Mater Deorum (Phidias maakte haar beeld), Heracles, de Corybanten, Sabazios, Kotyto, Adonis en waarschijnlijk in het midden van de 4de eeuw Isis 3, zijn de ons bekende goden,

1. Arist. Aves, 763. 1525. Herod. I 66. — 2. Hoogstens werden dergelijke excessen stof tot spot voor de blijspel-dichters of aanleiding voor een Plato, om alle vreemde culten uit zijn „Staat der Wetten” te weren. Dat vrijere opvattingen over den vorm van den eeredienst in de 4de eeuw heerschten, blijkt ook in een rede van Isocrates: Areop. 29. 30. Op zichzelf was het een typeerend feit, dat bij onderdrukte groepen vooral de sectariers werden gevonden: zij namen zelfs culten over, die mede onder invloed van de slaven in eere waren gekomen. De heerschende klasse gaf den meesten steun aan den officieelen, formalistischen, godendienst en hield zich daaraan het langst. — 3. Zie o.a. Kalinka bij ps.-Xen. Rep. Ath. II 7. Beloch, II 1, p. 5. 6.

welke, vooral uit Thracië en het Oosten gekomen, in Athene gulle gastvrijheid genoten.

De comédie is, veel sterker dan de tragedie, wier algemeen karakter den hoorder de vrijheid liet, uitgesproken waarheden en waarschuwingen door te zenden aan het adres van zijn buurman, het bewijs en typeerend voor de mate, waarin de vrijheid van meeningsuiting in Athene werd toegelaten en aan de kunst en het burgerleven ten goede kwam. Zij formuleerde in onverholten aanvallen op verschijnselen en stroomingen, feiten en personen het lachend uitgesproken vonnis over eigen misstanden, dwaasheden en zwakheid; zij persifleerde, teekende caricaturen, was het hekeldicht, de revue, het moppenblad, de schandaalkroniek, de humoreske, de klucht, de critiek van Athene, de spreekbuis voor maatschappelijke nooden en verlangens, zij wekte den glim- en schaterlach, de schaamte en beroerde het geweten. De gepeperde blijspelen van den eerlijken mensch en grooten dichter Aristophanes werden niet besnoeid door een censuur van de overheid 1, die in

1. Hiermede is niet gezegd, dat er totaal geen rem of contrôle bestond. We weten er weinig van, maar a priori kan men zeggen, dat de choreeg b.v. eenigen invloed heeft kunnen uitoefenen op de keuze van den dichter, op den inhoud en den vorm van diens stuk, dat men rekening hield met de gevoeligheid van de massa op sommige punten, b.v. met haar conservatisme in zake den godsdienst; dat in overeenstemming met politieke constellaties de gevoelens van buitenlandsche staten bij gelegenheid werden ontzien, e.a. Zeer pijnlijk kunnen deze beperkingen m.i. niet gevoeld zijn: de dichters waren gewoon, hun werken als een opgave door anderen, naar aanleiding van een gebeurtenis, feest enz. te zien: het overgrootste deel van hun literaire kunst- werken waren toch al *gelegenheids-gedichten*. Blijkens den inhoud van de overgebleven comedies, waren de genoemde mogelijke vrijheidsbelemmeringen trouwens volgens onze begrippen niet zeer ingrijpend. Maar — ik herhaal het — over deze materie is ons weinig bekend.

den regel het tegendeel bereikt van wat zij beoogt, noch van hun scherpste en kitteling beroofd door een theater-directeur ter wille van publieke opinie of fatsoen zoogenaamd, inderdaad om de gevaren voor zijn recette, want het Atheensche drama was ook in dit opzicht vrij, dat er geen financieele verhouding bestond tusschen de toeschouwers en de spelers: de vermogende burgers moesten beurtelings de opvoeringen bekostigen en in den loop van de 5de eeuw kregen alle mannelijke burgers van staatswege vrijen toegang tot het theater. Een stuk behoefde geen repertoire te maken, het had na den wedstrijd met andere afgedaan als punt van het programma voor een groot, godsdienstig feest; als lectuur konden tragedies en comedies verder leven, zelden beleefden ze echter in de 5de eeuw een reprise. Een volgende viering eischte nieuw werk van de dichters; viel een stuk of vond het bijval, financieele overwegingen beïnvloedden niet de gedachten van de leiders bij een volgende keuze en blijkens de overgebleven stukken werd het ideaal van vrije meeningsuiting voor het drama hoog gehouden. De vrijmoedigheid, waarmede voor de geloovige en in menig opzicht conservatieve Atheensche burgerij over godsdienst, politiek, moraal enz. wordt geïllosopheerd in de tragedie, stroomingen, verschijnselen, toestanden en personen worden gehegeld, bespot en in de maling genomen door de comédie, doet weldadig aan bij de vervlakkende en waarheidsverdoezelende, platte angstvalligheid, waarmede „men” heden ten dage in revue, blijspel, variété en bioscoop de laffe schotels met maatschappelijke en psychologische platheden of leugens weet op te dissen naar den smaak van algemeene sentimentaliteit of burgerlijke deugd. Daar wordt eigengerechtigheid gecultiveerd en oppervlakkigheid in de rij der deugden geschaard: de waarheid wordt liefst buiten de zalen en comfortabele lokalen gesloten, strijdlust en originaliteit zijn misschien woorden in de wereld er om heen, op zijn best zoekt men dààr het amusement: een nuttig maatschappelijk element, maar op den duur schraal voedsel voor den geest. De Atheensche comédie gaf dat amusement en meer zonder uit te gaan van schijnheilig-

heid 1 en daarmee althans stond zij reeds in den goeden kamp tegen de grootste der ondeugden. Zij striemde of bespotten even onbarmhartig de inbeelding van het souvereine volk in zijn heerschersrol, de onderdrukking der bondgenooten, de ambities en phrasen van volksmenners, gedrag van staatslieden of van rijken, als zwakheden in nieuwe en oude kunst-richtingen of philosophische ideeën, zonder ontzien van gevestigde reputaties of erkende autoriteiten. Naakt worstelden de mannen in het worstelperk 2, in het theater voerden de comediedichters mannen en vrouwen, wanneer zij zich in hun levensgedrag bloot gaven, zonder vijgeblad voor hun medeburgers ten tooneele in de uitingen van hun sexueelen drang. Ook al zijn van de ons bekende stukken slechts enkele dichterlijke gedeelten en burleske scènes zonder studie te genieten, omdat de comédie haar kwinkslagen en klappen vooral uitdeelt naar aanleiding van actueele feiten en momenteele toestanden, verdieping in haar geeft de vaste overtuiging, dat zij, mede door haar vrijheid, een gezegenden invloed kon uitoefenen op de natie, al was het alleen maar om den lach, dien zij ontbond in het theater, om den humor en het sarcasme, de opbeurende, energie-wekkende fermenten en de waarschuwende stemmen, maar ook de gewenschte purgatieven in iedere samenleving tegen constipaties van zelfvoldane gewichtigheid.

Na iets getoond te hebben van den gunstigen invloed, welken de maatschappelijke vrijheid op de cultuur uitoefende, moeten wij op enkele feiten wijzen, welke een beperking beteekenden in vrijheid van meeningsuiting. In 432 (Pericles leefde nog) stelde Diopeithes in de Volks-

1. Copeland wijst op het ontbreken van deze ondeugd bij de Grieken: *Greek ideals and Orientalism, Universal History of the World*, II p. 1183. — 2. Op zichzelf een bevorderende factor voor beeldhouw- en schilderkunst; de kunstenaars konden dagelijks op ongedwongen wijze vormen, bewegingen en structuur van het menschelijk lichaam bestudeeren. — 3. Vgl. Gardner, *The Genius of Greek art and its relation to athletics, Universal History of the World*, II p. 1305 vlg.

vergadering voor, ieder strafbaar te stellen, die niet aan de goden geloofde of de natuurverschijnselen trachtte te verklaren en dit voorstel werd aangenomen. Reeds veel vroeger was, volgens een overlevering, Aeschylus, een conservatief en trouw vaderlander, om een minder eerbiedige uiting over de mysteriën bijna gesteenigd; Damon en Philocides, Pythagoreïsche leeraars van Pericles, moesten om hun leeringen de stad uit. In 431 vluchtte Anaxagoras, omdat hij ter dood veroordeeld was: hij eerde de *ἑωπία* als het hoogste en onthield zich van staatszaken; Protagoras werd verbannen en zijn geschriften verbrand. Beiden waren ernstige en origineele denkers en behoorden tot den kring van Pericles. Misschien werd ook Aspasia aangeklaagd wegens *ἀσέβεια*; andere voorbeelden van vervolging om godsdienstige redenen bieden Diagoras, Stilpon, Achelaus, Prodicus, Diogenes van Apollonia. Het Hermacopiden-proces bewijst ook, hoe licht men het volk kon opzetten tegen een burger, wanneer men dezen maar verdacht kon maken van spot met religieuze gebruiken en bij het Arginusen-proces bleek angstwekkend, hoe sterk de groote massa nog gebonden was aan haar oude voorstellingen: verdienstelijke mannen werden veroordeeld en terechtgesteld, omdat zij bij storm en noodweer de drijvende lijken van hun landgenooten niet hadden opgevischt. Eindelijk moest Socrates mede daarom den giftbeker drinken, omdat hij onder het volk den naam had gekregen, de goden van den staat niet te eeren en aan de studie der natuurverschijnselen te doen: zijn aanklagers hebben dit blijkbaar aangegrepen en wonnen zeker ook daarmee stemmen voor hun overigens geringe meerderheid. Plato ook laat merken, dat men met een beschuldiging van goddeloosheid licht succes had: *ἐδιδάβον τὰ τριῶντα πρὸς τοὺς πολλοὺς* 1; en Aeschines speculeert in een rede herhaaldelijk op deze gesteldheid 2. Tot aan den tijd van Demetrius van Phaleron, dus gedurende de geheele radicale democratie, kon in Athene de waarneming der natuur,

1. Eutyphr. 3 b. Vgl. Apol. passim. — 2. Ctesiph. III 106. 113 vlg. 130. 152.

in het bijzonder de uitoefening van de astronomie, slechts in het geheim plaats vinden. Verklaringen van natuurverschijnselen, zooals wij die b.v. lezen bij Aristophanes, schokten de meerderheid van de Atheners 1. Kwamen onderzoekers of denkers tot resultaten, die in strijd waren met het overgeleverde geloof, dan werden zij argwanend aangezien en liep hun vrijheid of zelfs hun leven blijkbaar gevaar. Het is dan ook begrijpelijk, dat in de 5de eeuw en tijdens de eerste helft van de 4de, geen Athener de natuurwetenschappen veel verder heeft gebracht; niet-Atheners hadden haar beoefening in handen. De belangen van den officieelen eeredienst, een van de concentreerende, bindende, dus versterkende elementen in den staat, gingen boven het vrije onderzoek en de vrije overtuiging uit en eischten offers onder hen, die het vrije denken en de vrijheid van het geweten hooger stelden, dan de gewone burger vermocht te begrijpen. Euripides, de rustelooze zoeker, was in Athene niet geliefd, zooals de vrome Sophocles: hij stierf in Macedonië 2. De bijgeloovige Nicias stond meer in de gunst, dan de fijnzinnige, moderne Pericles. Te beweren, dat de botsing der ideeën op dit gebied eng samenhang met de tegenstellingen tusschen de klassen, zou te simplistisch zijn. Wel mag men zeggen, dat er nu en dan verband tot uiting kwam. Verschillende Sophisten toch beschouwden ook den godsdienst als een opzettelijk geschapen instelling, die er evengoed niet of anders van vorm kon zijn, niet als een verschijnsel, dat algemeen, natuur noodzakelijk was, inhaerent aan het menschelijk leven. Daarmede predikten zij feitelijk de vrijheid voor den enkeling op dit gebied; de geloofsvoorstellingen der vaders kregen ook door deze leeringen een geduchten knak. Nu genoten vooral de hogere standen het betere onderwijs, zoodat deze sterker door nieuwe theoriën beïnvloed werden, zich bevrijdden van de oude dogmata,

1. o.a. *Nubes*, 375 vlg. Vgl. vooral *Plut. v. Nic. XXIII*: Plato's optreden zou volgens Plutarchus' bron eerst den weg gebaad hebben voor andere opvattingen omtrent natuuronderzoek. — 2. Vgl. p. 238—240.

en dus juist zij, wier ideeën het sterkst gingen in anti-democratische richting, meer dan eens de dragers tevens waren van de radicaalste gedachten over den godsdienst. De naam Critias, de aristocratische tyran en schrijver van een brochure, waarin hij de religie voor een sluwe uitvinding van priesters verklaarde, zegt in dit verband reeds veel en ook enkele andere feiten zijn sprekend: vele filosofen vloten na Socrates' dood uit Athene, de gymnasia bleven in de 4de eeuw aristocratische broeiesten; Plato vermeldt, dat de *Φιλόσοφοι*, de theoretici, soms gevaar liepen 1 en met hem constateerden vele tijdgenooten, dat beschaving en ontwikkeling met haat en nijd werden aangezien 2. Aan deze stemming waren de feiten niet vreemd, dat beschaving en ontwikkeling aan sommige kringen middelen schenen te bieden, om hun bevoorrechte positie grond te geven en deze te verdedigen 3 en dat de vertegenwoordigers der fijnere cultuur in het algemeen tot de hogere standen behoorden; aan den eisch der Socratici b.v. van een grondige ontwikkeling en leertijd voor aanstaande staatslieden, kon alleen voldaan worden door de enkele bevoorrechten, welke van hun jeugd af genoeg vermogen en dus vrijen tijd bezaten, om hun geestesgaven systematisch te ontplooien. De mate van vrijheid in het genieten van de cultuur werd ook te Athene in sterke mate bepaald door grootere of mindere welvaart; daar velen onder den adel en de meer-vermogenden conservatief waren, werden ontplooien en rijken door het volk, soms terecht, soms ten onrechte, als vijandige klasse op één lijn gesteld.

Behalve de critiek op den godsdienst, werd ook al te openlijke critiek van de comédie op het maatschappelijke en politieke leven den mond gesnoerd; reeds in 440 was men er van staatswege tegen opgetreden, magistraten in functie ten tooneele te voeren; drie jaren later kwam men van dit verbod terug, doch in 426 werd het vernieuwd 4. Overigens scheen zij als vrij te gelden 5. Dit zij alleen vol-

1. Vgl. p. 245. 246. — 2. p. 162—165. — 3. p. 163 vlg. — 4. Schol. Arist. Ach. 67. *ibid.* 1150. Vgl. Schol. Aves, 1297. — 5. Isocr. de Pace, 14.

ledigheidshalve vermeld; een gevoelige inperking van de cultureele vrijheid beteekende het niet.

De maatschappelijke en cultureele vrijheid belicht door de critiek en de idealen van tegenstanders. De toestanden op het gebied van het individueele leven werden door voor- en tegenstanders wel gezien als een uitvloeisel van den geest der democratische staatsregeling; bij de Atheners leefde zelfs vrij sterk de overtuiging, dat de staatsvorm het leven van de burgers beïnvloedde en dit weer den aard van de constitutie reflecteerde. In den Menexenus van Plato lezen wij, dat de staatsvorm (πολιτεία) τροφή ἀνθρώπων is, καλή μὲν ἀγαθῶν, ἡ δ' ἐναντία κακῶν 1. Isocrates zegt: „De ziel van een staat is niets anders dan zijn constitutie; die heeft dezelfde macht als het inzicht in een lichaam. Want zij is het, welke alles overlegt en zoo al wat goed is tracht te behouden en al het schadelijke wil vermijden. Daarom kan het niet anders of wetten, redenaars en gewone burgers passen zich bij haar aan en ieders lot gaat samen met dat van zijn staatsvorm 2.” Ook ieders gedrag in het dagelijksche leven wordt daarnaar bepaald 3. De wetten noemt Demosthenes — en hier valt hij anderen blijkbaar bij — τρόποι τῆς πόλεως 4. „De staatsregeling,” zegt Aristoteles, „is in zekeren zin het leven van een staat 5.”

Plato — ik neem zijn critiek weer als typische uiting — acht niet alleen afzonderlijke uitingen van den Atheenschen staatsvorm, zooals de volksvergaderingen en de rechtban-

1. 238 a. — 2. Areop. 14. Vgl. 20. 78. Panath. 138. Vgl. 197. Vgl. Aristot. Pol. VI 1, 1289 a 15. III 4, 1276 b 1 vlg. 1276 b 30. III 11, 1282 b 10. Newman, I p. 94. — 3. Areop. 28. — 4. XXIV 210. Vgl. Aesch. in Timarch. 4. Plato, Rep. 544 d. Newman, I p. 209. 210. Zie ook Thuc. II 37. Polyb. IX 40. Hirzel, p. 293. Newman wijst er (p. 209) terecht op, dat dergelijke opvattingen hun reëelen grond vonden in de kleine verhoudingen, waar inderdaad een verandering van staatsregeling voelbaar ingreep in het particuliere leven. — 5. Pol. VI 11, 1295 a 40. — 6. Zie mijn diss. p. 43 vlg. 55 vlg.

ken 6 gevaarlijk voor de jeugd, maar volgens hem schept in het algemeen een z. i. verkeerde staatsvorm een verderfelijke atmosfeer, om in te leven 1, een goede daarentegen vormt een idealen bodem voor de volledige ontwikkeling van den aanleg der burgers 2: daarom wil hij zijn eigen staten zóó inrichten, dat alle factoren, ook de staatsvorm en de daaruit voortvloeiende instellingen, medewerken tot den goeden uitgroei der karakters en intelligenties. Zijn naast elkaar stellen en behandelen van de verschillende typen mensch (timocraat, democraat, tyran) en de onderscheiden regeeringsvormen (timocratie, democratie, tyrannie) gaat van de vooronderstelling uit, dat in een bepaalden staat de burgers hun stempel van de staatsregeling ontvangen. Dit uitgangspunt merken wij dan ook in zijn critiek op de maatschappelijke vrijheid in Athene. „In een radicale democratie moet wel overal de vrijheid binnendringen,” zegt hij 3.” En hij meent, dat er in een democratie, tengevolge van de vrijheid, die ieder z.g. heeft, om zijn leven te leven, zooals hij zelf wil, allerlei menschen moeten voorkomen: als een bont kleed, zoo illustreert hij spottend, met alle kleurschakeeringen, moet ook zij met al haar karakterschakeeringen er wel heel mooi uitzien. En velen moeten haar, net als kinderen en vrouwen bij het zien van bonte dingen, wel zeer fraai vinden 3. „De δημοκρατικός ἀνὴρ, het type, waarin de principes van vrijheid belichaamd zijn, geeft in zijn leven van iederen dag toe aan elken gril, die hem invalt. Soms is hij dronken en laat hij een deuntje fluiten, dan weer gebruikt hij niets dan water en ondergaat een vermageringskuur, in een andere stemming doet hij aan sport, leidt hij een lui leventje en laat alles waaien; dan doet hij weer net, of hij met filosofie bezig is. Vaak bemoeit hij zich met politiek en springt hij op (in de volksvergadering), houdt een speech en doet, wat het moment hem

1. Rep. 491 d.e. 492 e. 497 b. Vgl. Tim. 87 a.b. Den spot drijft Plato met de meening, dat de Atheensche staat en zijn organen opvoedend zouden werken op de jeugd: Apol. 24 e. — 2. Rep. 497 a en c. Vgl. 520 b. — 3. Rep. 562 e. Vgl. Aristot. Pol. V 11, 1313 b 33. — 3. Rep. 557 b.c. —

ingeeft. Is hij dan weer eens jaloersch geworden op officieren of handelsmensen, dan jaagt hij weer naar hùn positie. Zoo is er geen orde of dwingende noodzaak in zijn leven, evenmin als in den democratischen staat, waar hij in woont 1, „maar hij leeft zoo'n leventje op alle gebieden, omdat hij dat lekker, vrij en zalig noemt.” En sarcastisch vraagt „Socrates”: „Dat er geen enkele dwang is om een ambt te bekleeden in dien staat, zelfs al ben je geschikt voor een functie en ook niet, om je onder een magistraat te schikken, wanneer je er geen zin in hebt, of om den oorlog mee te maken, als men er in oorlog is of in vrede te leven, wanneer de anderen dien hebben, maar jij dien niet wenscht en verder ook niet, om, ook al verhindert je een wet om een ambt te bekleeden of rechter te zijn, toch een ambt te bezetten en rechter te zijn, wanneer dat zoo bij je opkomt, is een dergelijke levenswijze niet goddelijk en heerlijk voor het oogenblik 2?” „In zulk een staat — en daarmee treft hij de gewoonte, dat de staat nooit ingreep bij misdaden, maar er alleen op aanklacht recht gesproken werd — loopen de grootste misdadigers op vrije voeten rond, „trotsch als helden” 3. Wie in Athene nog wat werd, moest z. i. wel iets bijzonders zijn: want dezulken zijn zelfstandig, zonder dwang, uit eigen aard, door een goddelijke beschikking, eerlijk en zonder middelen van buiten af, goed 4. De vrijheid is in de democratie het hoogste goed. Want dit kan men daar steeds hooren, dat die haar liefste bezit is en dat daarom een vrije geest slechts in een democratisch geregeerden staat een menschwaardig bestaan vindt. Dat principe moet zich wel in alles laten gelden; het is onvermijdelijk, dat het zelfs de particuliere huizen insluipt en ten slotte de bandeloosheid tot in de beesten opgroeit... Een vader gewent er zich aan, net te worden als zijn jongen, is bang voor zijn zoons; een jongen wil worden als zijn vader en heeft schaamte noch vrees voor zijn ouders, om, zooals dat heet, echt vrij te zijn. Een metoik stelt zich op gelijken voet met een burger en evenzoo een vreemdeling.... „Een meester heeft in zoo'n sfeer angst voor zijn

1. 557 e. — 2. 557 d. — 3. 558 d. — 4. Leg. 642 c.

leerlingen en komt ze in het geveel; leerlingen geven niet om hun meesters en evenmin om hun „tutors”. Ja, in het algemeen stellen zich jongen gelijk met ouderen en wedijveren met ze in spreken en doen, terwijl de ouden een treedje lager gaan staan en zich uitputten in handige zetten en complimenten, net als de jongen, om vooral toch niet onaardig en streng te lijken.” „Maar de uiterste grens van vrijheid, die het volk in zoo'n staat bereikt, is wel, wanneer ten slotte gekochte mannen en vrouwen even zoo vrij zijn als hun koopers. En hoe groot de gelijkheid en de vrijheid zijn van vrouwen tegenover mannen en van mannen tegenover vrouwen, vergat ik bijna nog te noemen. Waarom zullen we niet, om met Aeschylus te spreken, zeggen, wat ons voor den mond komt? Want hoeveel de dieren, die in dienst van de menschen staan, daar vrijer zijn dan in een anderen staat, kan niemand gelooven, die het niet gezien heeft. Het is toch waarachtig waar, wat het spreekwoord zegt: „*Zoo de vrouwen, zoo hun hondjes*” en zoo worden ook paarden en ezels: gewoon, als onafhankelijke seigneurs en statiglijk te schrijden, vallen zij op de straten naar ieder uit, die ze tegenkomt, als hij niet voor hen uitwijkt. En al wat er nog meer is, het komt allemaal vol vrijheid 1.”

Uit de vrijheid in opvoeding en kunst 2 moet wel voortkomen de vrijheid van niet te willen slaaf zijn van de regeerders en daarop volgt dan niet te willen weten van onderdanigheid aan en vermaning van vader en moeder of ouderen en als zij bijna aan hun doel zijn, niet meer naar wetten te willen luisteren en ten slotte dan als uiterste het negeeren van eeden en trouwbeloften en in het algemeen van goden 3. Ieder leeft naar zijn eigen zin in de democratie en dat is goddelijk en zoet voor het oogenblik. Doch „wanneer een democratisch bestuurde staat in haar dorst naar vrijheid opperwijnschenkers treft van de slechte soort en hij buiten de maat dronken wordt door haar ongemengd te proeven, straft hij zijn bestuurders ten slotte,

1. Rep. 562 a—563 d. — 2. Leg. 699 e—701 b. — 3. Leg. 701 b. c.

zoo deze niet zeer inschikkelijk zijn en de vrijheid volop bijschenken, ze beschimpend als ploerten en kliekcregeerders 1." De enkeling geeft er noch om personen, noch om wetten, daarom leidt deze staatsvorm tot a n a r c h i e 2. In Plato's staten is het particuliere leven beperkt door de bekende schikkingen in zijn staten; hij stelt zich in de „Leges" 3 principieel tegen het beginsel van „doen wat men wil": wij zullen op enkele terreinen zijn regelingen nog nader bespreken en stippen in dit verband alleen nog zijn dwang tot het huwelijk aan 4.

Ook de critiek op de economische vrijheid, welke vaak een spiegel is voor toenmalige verhoudingen in conservatieve staten, geeft relief aan de beteekenis van die vrijheid in Athene. Wanneer Plato in zijn „Republiek" 5 zegt, dat hij het ergste kwaad acht de vrijheid, om zijn hebben en houden te gelde te maken of dat van een ander te koopen, is de grond voor deze overtuiging de vrees, dat door die vrijheid de tegenstelling tusschen arm en rijk wordt geaccentueerd; deze vergroot n.l. de tweedracht en schept twee kampen in de samenleving, welke juist zoo-veel mogelijk als een eenheid en harmonisch moet zijn opgebouwd. Deze gedachte en deze vrees blijken herhaaldelijk bij Plato en al spreekt hij in het aangehaalde verband over de verhoudingen in een timocratie, zijn critiek treft in dezen evenzeer de radicale democratie in Athene, waar op economisch gebied dezelfde vrijheid heerschte als in Plato's gefingeerde oligarchie. Zelf stelt hij in zijn werken den tijdgenooten staten ten voorbeeld, waarin den burgers verboden is, handel te drijven of een handwerk uit te oefenen; dit wordt overgelaten aan vreemdelingen en andere niet-burgers onder scherp toezicht van de overheden. Zijn „Staat der Wetten" is een boerenrepubliek, 80 stadiën van de zee gelegen, zonder vloot, zonder handel hoegenaamd of verkeer, zonder onderworpen gewesten, een staat, welke alleen leeft van de producten, die de bodem oplevert en bijkans geheel zelf in zijn eigen behoeften voor-

1. Rep. 562 d. c. — 2. Rep. 563 d. — 3. 780 a. — 4. Zie mijn diss. p. 26—27. — 5. 552 a. Vgl. 555 d vlg.

ziet. Er bestaat een streng-beperkende contrôle op in- en uitvoer, waaraan trouwens bij het eenvoudige leven der burgers weinig behoefte bestaat. Verkeer brengt nieuwigheden, daarom wordt het vermeden; in geen geval mogen mannen onder de veertig naar het buitenland, tenzij op veldtochten; als particulier niemand, alleen in opdracht van den staat, als heraut, boodschapper of afgezant naar een heiligdom. Naar de spelen te Delphi, Olympia, Nemea en op den Isthmus moeten echter wel zooveel mogelijk van de schoonste en beste burgers gezonden worden, om deel te nemen aan de offers en de wedstrijden en zoo... propaganda te maken voor de Spartaansche instellingen; bij hun terugkeer moeten zij de jongeren leeren, dat die van anderen bij de eigene ten achter staan. Verder mag onder zeer bijzondere voorwaarden iemand in dienst van den staat naar het buitenland reizen ter bestudeering van anderer inrichtingen. Daar de burgers niet aan handel en ambacht doen en er toch aan bepaalde producten uit het buitenland behoefte is, kan men verkeer met vreemdelingen niet geheel en al weren. Sommige buitenlanders moeten daarom toegelaten worden: 1e kooplieden; zij worden buiten de stad, blijkbaar bij een soort van haven of landingsplaats, ontvangen, staan onder strenge contrôle uit vrees voor mogelijke besmetting met nieuwigheden: men gaat niet meer dan hoog noodig met hen om; 2e kijkers voor de musische spelen; 3e afgezanten van vreemde staten; 4e bezoekers om studieredenen; 5e enkele vaklieden voor bijzondere diensten. Gouden en zilveren munten bezit uitsluitend de staat. Zij zijn algemeen in Hellas geldig, dienen speciaal op expedities, voor reizen, afgezanten e.a. Heeft iemand ze noodig, dan kan hij ze van de staatskas verkrijgen, doch na zijn terugkeer moet hij het overschot weer inwisselen. Naast deze zijn munten in omloop voor het dagelijksch verkeer met kramers, voor het loon aan daggelders, slaven en vreemdelingen, maar deze zijn waardeloos in het buitenland. Verwerven van goud en zilver — een belangrijke vorm van bezit in Griekenland — is verboden. Geen burger mag in de nederzetting der Magneten meer vermogen verwerven, dan vier maal de

waarde zijner staatshoeve bedraagt en het bedrag er van wordt op een voor ieder toegankelijke plaats genoteerd. Wat boven de vastgestelde marge wordt verworven, vervalt aan den staat en zijn goden. Een bruidsschat wordt niet meegegeven; vrijheid van testament bestaat niet. Vrijgelatenen, die met handel hun brood verdienen, mogen geen vermogen bezitten, grooter dan dat van hun vroegeren heer; worden zij rijker, dan moeten zij het te-veel aan hun oude meesters afstaan; het is hun in het algemeen niet geoorloofd, langer dan twintig jaar in Plato's kolonie te vertoeven en is het bezit van een vrijgelatene grooter geworden, dan dat van een burger der derde klasse, dan moet hij zonder pardon, op straffe van den dood en confiscatie zijner goederen, binnen een maand het land verlaten. De winst wordt voor de handelaars beperkt door maximumprijzen. Geldhandel en credietwezen zijn vrijwel onmogelijk, omdat geld uitleenen en daarvan rente trekken wel niet verboden is, maar de wetten geen actie toestaan, noch voor het innen van de rente, noch voor het terugvorderen van het geleende. Er wordt een statistiek bijgehouden van en toezicht uitgeoefend op landbezit, vermogen en winst. De waren gaan direct van den producent naar den consument onder betaling van baar geld. Borgen doet men ook op eigen risico, behalve bij op bestelling geleverden arbeid. De prijzen op de markt mogen in den loop van één dag niet veranderd worden: de 's morgens gevraagde moeten ook 's avonds nog gelden. Voor koopwaar mag geen reclame gemaakt worden, zelfs het verzekeren van de degelijkheid er van onder eede is verboden.

Plato's ideale gemeenschappen kennen geen groote veranderingen; vastheid is hun principe en dat moet door de staatsorganen en instellingen gesteund worden. De opvoeding mag dus niet zonder rijp overleg een hervorming ondergaan of een sceptische geest ten opzichte van het eenmaal bestaande kweeken. Nergens immers worden b.v. de vormen van de muzikale opvoeding veranderd — waarmee in den regel wijzigingen van rythme, aard en strekking der liederen gepaard gaan — zonder gevaar voor het geheel en omkeering van de belangrijkste principes

in den staat. Het lijkt zoo geheel onschuldig, als een spel, maar hij, die weet, welk een diepen indruk juist rythme en klank op de ziel maken en haar karakter beïnvloeden, ja bepalen, zorgt er voor, dat er op dat gebied geen nieuwigheden ingevoerd worden. Want het blijft niet bij die veranderingen in kunst, spel en sport; zij gaan in de karakters van de burgers over en in hun bezigheden, het breken met de zede tast het verkeer van de menschen onderling aan en woekert daar voort, vindt zijn weg naar de wetten en staatsvormen, onder veel loszinnigheid, totdat het eindelijk alles in het particuliere en publieke leven onderst boven keert 1. Zoo is het gegaan met het theater, een centrum van musische opvoeding: de meerdere vrijheid dààr werd oorzaak van grootere onbeschaamdheid en vrijheid in het particuliere leven en tegenover de wetten 2. Het is gevaarlijk, wanneer de kinderen opgevoed worden in het besef, dat het ook anders kan, dan zij altijd hebben geleerd; men schrome er voor, iets te veranderen aan de regelen, wetten en zeden, wanneer die lange jaren in denzelfden vorm hebben bestaan en niemand zich herinnert of er ooit van hoorde, dat het anders was. Dit gevoel moet bestendig worden en het is geen ding van geringe beteekenis, een spel te veranderen; integendeel, de kinderen toch, die in de spelen aan nieuwigheden doen, worden andere mannen, welke een andere levenswijze zoeken en daarbij andere instellingen en wetten wenschen, zoodat ten slotte niemand meer bang is voor het grootste euvel: de onstandvastigheid der wetten en staatsinstellingen 3.

Het verdedigen van dergelijke, geheel bij het karakter van Plato's staten passende meeningen, is alleen te begripen, wanneer men ten eerste weet, dat Plato te midden van miniatuur-staatjes leefde, waar een kleine, leidende kring door wijziging van opvatting of levensgewoonten

1. Rep. 424 b-e. — 2. Leg. 700 a—701 c. In het algemeen over de beïnvloeding van het openbare leven door de kunst: Gorg. 501 c. d. Rep. 568 a. b. Leg. 817 c. — 3. Leg. 797 a—d. Vgl. 797 a vlg.

invloed kon uitoefenen op den geheelen publieken geest 1 en ten tweede, dat de lectuur der dichters en het leeren van muziek een integreerend deel vormde van het onderwijs in Athene. In vele Grieksche staten werd de muziek van jongsaf aan algemeen beoefend, de publieke meening achtte haar onontbeerlijk. De vele mythen en verhalen, waarin muziek, spelers of instrumenten een motief vormen, bewijzen, dat zij temidden van een muziekloovend volk werden gedicht; het schijnt, dat stammen, welke niet aan muziek deden, uit dien hoofde geminacht werden; men schreef den ondergang der Dorische steden op Sicilië hieraan toe, dat een verweekelijkte soort van muziek daar ingang had gevonden 2. En in Sparta ging men in het conservatisme op dit terrein volgens een overlevering zóó ver, dat Timotheus' lier in beslag genomen werd, omdat hij er vier snaren had bijgevoegd 3.

Plato's *καλλία* zijn *ἀγαθή*, l'art pour l'art kent hij niet. Die leuze, welke de mogelijkheid van amoraliteit en bandeloos subjectivisme voor ziels- en staatsleven in zich draagt, zou voor hem een ketterij zijn geweest, die hij nooit in zijn staten had geduld; hij zou haar veranderd hebben in den zin van l'art pour l'âme, l'art pour l'État. Bleek dit reeds ten duidelijkste bij de uiteenzetting van enkele zijner meeningen over de verhouding tusschen kunst en staat, een scherp licht wordt er nog eens op geworpen, wanneer wij hem en zijn kunstrechters practisch aan het werk zien. Naar Plato's voorschrift staat de geheele lichamelijke en geestelijke verzorging der bewoners onder officieele censuur. Bij de stichting van zijn beide staten kiest hij daarvoor de passende vormen; voor den „Staat der Wetten" wijst hij afzonderlijke commissie's aan of magistraten, welke de eenmaal aangenomen vormen moeten handhaven. Wat de lichamelijke opvoeding betreft, zijn de principieele

1. Zie Nettleship, *Lectures on the Republic of Plato*, p. 141. — 2. Zie Barth, *Die Geschichte der Erziehung*, 2e Aufl. (1916), p. 110. Vgl. echter ook Newman, I p. 360, noot 2. — 3. Paus. III 12, 13. Vgl. Cic. Leg. II 39. Adam bij Plato's Rep. 424 c.

eischen scherp genoeg gesteld, maar hij noemt noch in de „Republiek”, noch voor den „Staat der Wetten” een afzonderlijk controleerend lichaam. Daar zij evenwel een militair doel beoogt, staat zij onder de opperste hoede van de regeerders en de militaire autoriteiten 1. De dans, welke ook het oorlogsdoel dient en in nauw contact met de muziek wordt onderwezen, valt met deze onder de censuur, welke alle kunsten hebben te dulden 2. In dezen treedt Plato zelf in de „Republiek” als streng censor op van inhoud en vorm 3, voor den „Staat der Wetten” stelt de „Wetgever” de beginselen voor de contrôle vast en passen de „hoeders van de wetten” deze toe 4; een commissie, bestaande uit burgers boven de 50 jaar, schift bij het stichten van den staat de bestaande Grieksche kunstwerken, verworpt de ongeschikte en voert de rest onveranderd of naar hun bestemming gewijzigd, in 5. Verder oefenen de „minister van onderwijs” 6, in sommige gevallen priesters en priesteressen 7, toezicht uit en er bestaat een commissie van contrôle op nieuw-verschijnende kunst 8. Elders bemerken wij dezelfde zorg 9. Plato acht de kunstenaars niet in staat, de belangen van den staat als geheel te zien; zij hebben niet het klare oordeel en het bewuste weten: de vervoering, waarin hun werken ontstaan, maakt hen ongeschikt te beoordeelen, in hoeverre de schoone dingen ook goede zijn 10. Dat moeten de ware regeerders kunnen onderscheiden 11, want deze geven aan alles een functie in het geheel en mogen dat, omdat zij inzicht in den kosmos en over de plaats van den staatsburger in die algemeene orde hebben verworven en dus den weg kennen naar de

1. Zie Loenen, *Het militaire karakter van Plato's staten en opvoeding*, *Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, 1925, p. 138 vlg.

2. Leg. 800 a. b. 802 a—c. 816 c. — 3. Zie de bekende uiteenzettingen in het 3e en 10e boek. — 4. 800 a. b. 801 d. 829 d. — 5. 802 b. c. — 6. 801 d. 829 d. — 7. 800 a. b. — 8. 801 d. — 9. 660 a. 661 c. 662 b. 817 d. 858 c—e. — 10. Phdrs. 263 d. e. Apol. 22 b. Vgl. Menon, 99 d. 81 b. Symp. 196 e. Ion, passim. o.a. 530 b. 535 a. Phdrs. 245 a. Leg. 719 c. 801 b. Rep. 595 c—602 b. Leg. 700 c. — 11. Rep. 506 a.

harmonie. Zoo mogen de dichters hun werken aan niemand van de andere burgers toonen, vóór de officieele beoordeelaars deze hebben ingezien en de „wachters van de wetten” ze als leerstof voor de burgerij en haar kinderen hebben goedgekeurd 1. En de werken worden niet alleen naar inhoud en vorm getoetst: hun makers moeten 50 jaar oud zijn 2 en wat de oorlogspoëzie betreft, komen alleen de producten van zulke dichters in aanmerking — boven andere, misschien meer kunstvaardige — welke wat in den krijg hebben gepresteerd 3.

Realisme in dramatische kunst en muziek verwerpt Plato voor zijn burgers 4 en kenmerkend voor zijn vrees tegenover den invloed van z. i. verkeerde kunst op het karakter is wel, wat hij naar aanleiding van het theater- en muzikleven zijner dagen zegt: de kwaliteiten van op- of uitgevoerde werken behooren volgens hem niet beoordeeld te worden door gefluit of kreten van een massa, noch door háár handgeklap of getrappel, want dat betekent achteruitgang bij de rust en de stilte, die vroeger bij het toezien en aanhooren heerschte. Van een regiem der besten is het geworden tot een tyrannie van het theaterpubliek en de aangemattigde luidruchtigheid in de theaters is het begin geworden van schijnwijsheid, welke van het gebied der kunst ook overgegaan is op andere terreinen. De dichters zijn gaan scheppen naar het behagen van hun gehoor, zochten daarvoor naar middelen, om genot te schenken zonder er op te letten, of de vorm goed was of verkeerd en voerden zoo ongebondenheid in, die tevens bij het publiek waanwijsheid kweekte, als ware dat tot oordeelen in staat. Zoo ging alle eerbiedige schroom verloren en brutale arrogantie kwam op 5. En even typeerend zijn nog twee passages onder de vele, waaruit de gebondenheid van de kunst in Plato's staten blijkt: slechts de lyriek, die in eenvoudige maten wordt gereciteerd, zonder bijzondere geluiden en gebaren, is toegestaan. De andere mag misschien oog en oor meer streelen en in den smaak vallen bij kinderen,

1. 801 d. — 2. 829 c. — 3. 829 c. d. — 4. Rep. 395 d — 396 d. 397 a. Leg. 669 c. — 5. Leg. 700 e—701 b.

hun leeraars en bij den grooten hoop, het moge een groot kunstenaar zijn, hij, die dit alles kan, die vermenging van geluiden, rythmen, maten en gebaren, wij zullen, zoo zegt hij ironisch, wanneer hij tot ons komt en zich in zijn werken aan ons wil vertoonen, hem vereeren als een godmensch met wonderbaarlijk-genot-schenkend talent, maar hem toch zeggen, dat zoo iemand in onzen staat niet is, noch dat hij er in mag komen en wij zullen hem het hoofd met welriekende olie begieten, wol om zijn slapen leggen en doorzenden naar een anderen staat; zelf zullen wij echter den strenger en minder streelenden dichter nemen, die ons tot ons welzijn de verhalen zal vertellen op een wijze, welke o n z e n staat past 1. En wanneer „varende gesellen van den speele” toegang tot zijn „Staat der Wetten” verlangen, krijgen zij de hoffelijke, maar besliste woorden te hooren: „Voortreffelijke mannen uit den vreemde, wij zijn zelf naar onze krachten scheppers van een tragedie, de schoonste en beste, die opgevoerd worden kan: onze geheele staatsvorm is een nabootsing van het schoonste en beste leven en daarvan meenen wij toch, dat het werkelijk tragedie in den diepsten zin des woords is. Scheppers zijt gij ongetwijfeld, maar wij zijn ook scheppers van hetzelfde, uw rivalen in dichtkunst en spel, in het schoonste drama, waarvan dan de ware wetgeving, naar wij hopen, alleen een voorstelling kan geven. Denkt daarom heusch niet, dat wij u zoo gemakkelijk maar ooit zullen toestaan, bij ons op de markt uw tenten op te slaan en uw schoonsprekende tooneelspelers, met grooter stem-volume dan wij, in de stad te brengen en met onze toestemming openlijk te spreken tot kinderen en vrouwen en de heele volks-massa, zonder over dezelfde objecten hetzelfde te zeggen als wij, ja over het geheel zelfs daarmee in strijd op de meeste punten. We zouden toch wel volslagen krankzinnig moeten zijn, wij en de heele staat, wanneer er een was, die u vrij liet, datgene te doen, waarover wij aan het spreken zijn, voordat de overheden hadden beoordeeld of gij dingen hebt gedicht, welke zonder kwade gevolgen in het publiek

1. Rep. 397 e—398 b.

kunnen worden gezegd of niet. Zoo zullen wij u dus nu, zonen uit weeke Muzen gesproten, wanneer gij eerst voor de overheden uw gezangen hebt laten hooren, naast de onze, een koor geven, wanneer het door u gesprokene van dezelfde strekking is gebleken of zelfs van een betere, dan dat van ons, maar zoo niet, vrienden, dan kunnen wij dat nooit toestaan 1."

Godsdienst en wetenschap zijn evenmin vrij bij Plato. Met de Atheners acht hij het beoefenen van de astronomie gevaarlijk voor het gezag der goden in zijn staat. Wordt dit niet door die studie geschaad, dan wordt zij toegestaan 2. De religie staat in dienst van den staat; offers mogen alleen in de officieele heiligdommen worden gebracht; particulieren mogen op geen afzonderlijke altaren in of bij hun huizen offers brengen 3. Hiertegenover gezien beteekende de vrijheid in Athene voor het individueele leven van burgers en vreemdelingen grootere mogelijkheid ter verdieping en verrijking voor de vormen van geestelijk leven. Plato's voorschriften voor opvoeding en kunst geleken veel op de verhoudingen in Sparta, die van de kunst speciaal ook op die Egypte, waar haar ontwikkeling, volgens hem, opzettelijk werd tegengehouden en de werken van beeldhouwers, musici en dichters in zijn dagen nog hetzelfde karakter hadden, als die van hun voorgangers, duizenden jaren terug.

De vrije toon van Plato's critiek en boutades bewijst reeds de vrijheid van meeningsuiting in het democratische Athene, vooral omdat zij geen privilege was van den grooten filosoof. Hij immers stond niet alléén in zijn protesten en was niet de eenige, die zijn bezwaren tegen de democratie en haar consequenties onbewimpeld uitsprak. Herodotus — en deze geeft op die plaats blijkbaar de meening weer, welke algemeen onder aristocraten van de 5e eeuw heerschte — laat een oligarchisch man spreken over de teugelloosheid van het volk, dat, „een rivier in haar winterbedding gelijk, in zijn ongebreideldheid alle perken te buiten gaat 4." Tegenover de tucht, die den

1. Leg. 817 b—d. — 2. Leg. 821 a—822 e. — 3. Leg. 909 d vlg. — 4. III 81.

aristocraten, *οἱ βέλτιστοι*, eigen zou zijn, stelt een aristocratisch schrijver de tuchteloosheid van het volk; als verontschuldiging noemt hij echter de gebrekkige opvoeding en ontwikkeling 1. Xenophon, die, zooals wij zagen 2, verhoudingen vermeldt, welke verwant zijn met de door Plato gehekelde toestanden 3, vindt in Sparta vele van zijn idealen verwezenlijkt en deze oud-officier acht gehoorzaamheid in de stad, te velde en in de familie een schoone deugd 4. Bij hem, bij Plato 5 en bij vele anderen 6 zien wij ook, hoe met nadruk de naleving van de oud-Grieksche deugden van gehoorzaamheid aan en ontzag voor ouders en ouderen wordt geeischt. De menschen, zegt Isocrates, weten niet, hoe lastig de door ieder gewenschte vrijheid is, om mee om te gaan, dat zij haar minnaars het hoofd op hol brengt en denzelfden aard heeft als de hetaeren, die de mannen eerst op zich verliefd maken, maar hen als amant in het ongeluk storten 7. Elders stelt dezelfde publicist de voorvaderen ten voorbeeld, die wel een democratie vestigden, maar niet eene, welke tuchteloosheid opvatte als vrijheid en de mogelijkheid, om te doen wat men wilde, als geluk 8; evenmin voedde hun democratische staatsvorm de burgers zóó op, dat zij bandeloosheid als democratie beschouwden, negeeren-van-wetten als vrijheid, een vrijpostigen toon als gelijkheid, gelegenheid om alles te doen als gelukzaligheid 9. Blijkens Aristoteles werd ook aan de democratie in Megara ἀταξία verweten en als grond van haar ondergang genoemd 10. Hij zelf wil in een radicale democratie ἀναρχία van de

1. ps.-Xen. Rep. Ath. I 5. — 2. p. 106. — 3. Rep. 562 a vlg. Zie p. 121. — 4. Rep. Lac. VIII 3. Cyrop. VIII 1, 2—5. Zie mijn diss.: p. 11 vlg. 14 vlg. — 5. Zie o.a. Scharr, *Xenophon's Staats- und Gesellschaftsideal*, p. 264. — 6. de Pace, 103. Vgl. 77. Hij spreekt in 103 over de Spartanen, maar verder blijkt hij eveneens te schrijven over Athene's geschiedenis. — 7. Panath. 131. — 8. Areop. 20. Vergelijk voor vorm en aard van deze critiek ook Plato, Rep. 560 d—e. — 9. Pol. VII 3, 1302 b 31. Zie Newman ad locum. Vgl. Plut. Quaest. Gr. 59.

slaven constateeren 1; hij is, als Plato, voor het gezag in de familie 2; „het afhankelijk-zijn en niet-alles-kunnen-doen-wat-men-wil, acht hij goed, want de vrijheid, om te doen wat je wil, kan niet het lage inperken, wat in elk mensch schuilt 3.” En op dat beginsel o.a. zal wel zijn opvoedingsideaal berust hebben; hij wenschte met zijn leermeester van staatswege een opvoeding van lichaam en geest en tevens strenge, militaire tucht.

Het zou bedenkelijke argeloosheid zijn aan te nemen, dat de critiek steeds zakelijk was of dat de realiteit beantwoordde aan háár schildering. In de oogen van de niet-democraten hield zij zeker een rechtvaardig gericht over het h. i. verdorven maatschappelijk leven, misschien niet eens voor de diehards: een Plato ging, ook in zijn klinkende boutades, van een sterke overtuiging uit, voor zijn reactionnaire omwenteling eischte hij den dood van het egoïsme, afstand van eer, geboorte, bezit, als symptomen van zielenadel. Maar wat is er, zonder dien moreelen ernst, niet gekankerend in de aristocratische clubs, aan borrelpraat verkocht in de gymnasia en de worstelperken, de deftige societeiten van Athene! Meer dan op eenig ander gebied hing hier, omdat het de verhouding tusschen menschen in het dagelijksch leven en den persoonlijken habitus van den enkeling betrof, de waardeering af van subjectieve gevoelens: in de beoordeeling van het *maatschappelijke* leven ontmoetten de partijen elkaar in vleesch en bloed, dáár vielen de hardste slagen en priemden de woorden het felst. Dat er, zooals wij zagen, tusschen de levens- en denkwijze der burgers en den staatsvorm, waaronder zij leefden, vaak innig verband werd gelegd, bewerkte juist licht in die kleine Atheensche omgeving, dat bepaalde gevallen aanleiding werden tot veroordeeling van politieke beginselen of algemeene toestanden en steeds ook weer een grond vormden voor scherp strijd tusschen voor- en tegenstanders der democratie. En zelfs dat vaak

1. Pol. VIII 4, 1319 b 29. Vgl. III 11, 1313 b 35. — 2. Eth. Nic. VIII 10. Metaph. XI 10, 1075 a 19. Vgl. Pol. VII 11, 1313 b 34. — 3. Pol. VIII 4, 1318 b 37.

niet eens; de critiek kwam, vooral in de 4de eeuw, dikwijls voort uit de algemeene malaise, waarvan men de schuld op den staatsvorm en den geest der maatschappij schoof: zij was vaak niet meer dan mopperen en meesmuilen over den „nieuwen” tijd door de *laudatores temporis acti*: voor dezen was het sterke vrijheidsgevoel onder de burgerij bandeloosheid, de nieuwe richtingen in wetenschap, godsdienst en kunst bedenkelijke verdwazing, die in opvoeding staatsgevaarlijk. En dat jongeren ook een stem in het kapittel kregen, ouderen niet meer braaf geloofd en slaven wel eens als menschen beschouwd werden ¹, was de wereld op haar kop gezet. Iedere schimpscheut op verhoudingen, welke voor dezulken onaangenaam was, oogstte hun bijval. Deze klagers verdoezelden het feit, dat zij zelf profiteerden of hun vadersen geprofitteerd hadden van den reëlen inhoud dier gewraakte vrijheid en dat zij zich heel wat meer vrijheid in beweging en ontwikkeling konden veroorloven, dan hun standgenooten ooit vroeger in eigen staat of elders in hun heden. Zij zagen niet in of wilden het niet zien, dat de maatschappelijke vrijheid bevorderd was door de economische ontwikkeling tijdens den bloei, n.l. door handel, verkeer, internationalisme, door meerdere cultuur enz., na den achteruitgang ook door den nood, die de individuen isoleerde ² en dat de „schuld” niet kortzichtig aan de gezindheid van het volk geweten of op een schimmigen „geest der eeuw” mocht geladen worden.

Conservatieven stelden vaak het „leven zooals men wil” in Athene naast de toestanden in Sparta, een vergelijking, welke ook ons meer inzicht geeft in de beteekenis van de maatschappelijke vrijheid in Attica ³. Daar werden de meeste

1. Het heette dan bij gelegenheid een *ἀναρχία τῶν δούλων καὶ γυναικῶν καὶ παίδων*: Aristot. Pol. VIII 4, 1319 b 29. Vgl. Plato, Rep. 560 e. 562 e. — 2. Zie p. 233. Isocrates erkent dezen openlijk als factor: p. 234. — 3. Ik noem dezen staat alleen als type, zooals ook Athene als type kan gezien worden. Analoge, zij het meestal ook minder-streng doorgevoerde instellingen bestonden ook nog in andere staatjes. En spiegels voor de verhoudingen

krachten van den enkeling door den staat tot den dienst van den staat opgekweekt en er in benut; daar bestond voor de burgers geen vrije beroepskeuze, geen vrijheid van beweging, geen zoo vrije beschikking over bezit, geen vrijheid van onderwijs en sport of vrije keus in het al of niet deelnemen aan staatszaken, in huwelijk of caelibaat, geen vrijheid in eigen leven of voor slaven en vreemdelingen, gelijk in Athene; het onderling verkeer was zeer gebonden, de familieverbanden waren vast, kortom, de gewenschte gedragingen van den enkeling werden hoofdzakelijk naar de belangen van het geheel bepaald en door den staat voorgeschreven. De Atheensche conservatieven gingen niet na, of in Sparta zelf niet allerlei veranderingen plaats grepen, noch of in werkelijkheid de toestanden daar zoo ideaal en begeerlijk waren, als men ze in de talrijker verschijnende geschriften over dien staat schilderde en men voor eigen leven verkieslijk zou vinden: men had aan het concrete begrip Sparta houvast; de instellingen en geest van dien afgelegen staat leverden in geidealiseerden vorm stevig propaganda-materiaal voor eigen doeleinden. De ernstige, principieele oppositie chargeerde ook: zij had een actie te voeren, die van haar zijde in woorden en geschriften des te feller tot strijdvuur moest oplaaien, naarmate de kansen op herovering van den staat in de 4de eeuw, na de tyrannie van Critias en de verzwakking van den adelsstand, (oorlog!), voor haar hopeloozer stonden. Zij berustte evenmin bij de verzekering van den democraat Pericles 1, dat ook op het maatschappelijk gebied de vrijheid binnen gewenschte grenzen verwezenlijkt was. Maar.... zij overwoog de verhoudingen, had idealen en programma's, was *bewust* georiënteerd naar het verleden en naar Sparta 2. Dat nu

in het verleden en in conservatieve staten van het heden, waren vaak de beschrijvingen van ideale staten door Atheensche conservatieven. Om de zeldzaamheid van de gelegenheid heb ik in dit hoofdstuk de beelden in een dier spiegels den lezer uitvoerig beschreven. — 1. Thuc. II 37. Vgl. voor dit idee: Xen. Mem. III 5, 18. — 2. Zooals wel ten duidelijkste bleek uit Plato's critiek, die ik daarom ook

in de overdrijvende uitingen van haar critiek als zwakke punten naar voren komen het gebrek aan historische ontwikkeling en het ontbreken van systematische vergelijking der staatsvormen en staten, welke kunnen leeren, 1e, dat niet „eene deugd voor allen past” en 2e, dat de Atheensche toestanden een evolutie hadden doorgemaakt, die niet meer zou terugwentelen en ook in hun eigen leven en „ik” ongemerkt had ingegrepen, is niet speciaal aan deze conservatieven te verwijten. Voor zoover zij theoretici waren, treft hen dáárom geen bijzondere blaam, omdat liet navorschen van de geschiedenis in het algemeen een zwak punt van de Grieken was en de bestudeering van staatsvormen enz., in de 5de eeuw bescheiden begonnen, in de 4de eeuw voortgezet, pas door Aristoteles, voor zoover wij weten, systematisch en empirisch, dus wetenschappelijk werd beoefend, met dit gevolg, dat hij juist tot de overtuiging kwam van de relatieve geldigheid van elken staatsvorm! De mannen van de praktijk voerden den strijd in het heden met een beperkt stel ideeën en Schablonen. Al zouden zij het verleden beter hebben gekend of Athene scherper vergeleken met andere staten, ongewenschte waarnemingen en resultaten hadden zij toch intuïtief naar hun beteekenis verkleind of in hun bewustzijn teruggedrongen: kennis en wetenschap wekken twijfel aan zichzelf en eigen dogmata, ook bij een klasse; zij werken dus verzwakkend. Theoria wordt daarom in den partijstrijd steeds dienaars; zij mag de illustratie geven van de waarheid der politieke axioma's, de wapenen leveren tegen de dogmata der tegenstanders, de klinkende leuze ook en de daverende toasten, de geesten winnen voor de actie, maar.... haar diepst-wezenlijke, schijnbaar onbestemde en nuttelooze weifelzucht, werkt remmend op felle activiteit en daarom ook zou dieper inzicht in historie en staatkunde de houding van de conservatieve oppositie in Athene slechts in geringe mate hebben beïnvloed.

In Athene bestond bij de heerschende burgerij een sterk besef, vrij te zijn en in Griekenland gold Athene voor een

voor dit gebied citeerde.

staat met een ver-ontwikkelde vrijheid 1. Dit is natuurlijk van zeer relatieve beteekenis: ieder zag de toestanden in Attica, zoowel in binnen- als buitenland, door eigen bril 2. Maar we mogen, wanneer we niet geheel zouden willen afzien van het gebruik van het woord, na onze vergelijking met andere staten en met het verleden, als vaststaand feit aannemen, dat in de 5de en 4de eeuw in Attica voor een grooter percentage der bevolking in economisch, sociaal, politiek, juridisch, maatschappelijk en cultureel opzicht in sterkere mate de vrijheid bestond, om zich als enkeling of groep te doen gelden en zijn individualiteit te ontwikkelen, dan in de eeuwen vóór de Perzische oorlogen 3 en in vergelijking met de meeste Grieksche staten. En in het algemeen mag de beoordeelaar van de beschreven verhoudingen niet vergeten, dat de Grieksche vrije republieken — oligarchische en democratische — ontstaan waren en bloeiden naast en bijna op het gebied van een Oostersche despotie, in de onmiddellijke nabijheid vaak van ruwe stammen, soms van zwervende horden, als voorposten der beschaving in de wildernis.

1. Zie o. a. Plato, *Gorg.* 461 e. *Dem.* IX 3. XXIII 124. *Moschion*, fr. 4. *Plut.* v. *Themist.* XXVII. Vgl. v. *Sol.* XXII. — 2. De Athener *Lysias* achtte b.v. de vrijheid ook in Sparta verwezenlijkt: XXXIII 7. Zie over dit betrekkelijke van de naamgeving ook p. 96 vlg. — 3. Vgl. nog *Isocr.* *Archid.* 97.

HOOFDSTUK V.

DE MATE VAN VERWEZENLIJING DER VRIJHEID EN GELIJKHEID OP ONDERSCHIEDENE GEBIEDEN EN VOOR VERSCHILLENDE BEVOLKINGSGROEPEN.

Gelijkheid bestaat gedeeltelijk ten koste van vrijheid; toen dus de ontwikkeling van de Atheensche democratie de verwezenlijking van de gelijkheid nader bracht, verloor de vrijheid terrein: elke vermeerdering van de rechten der meerderheid onder de burgerij ging samen met vermindering van macht der minderheid en met sterker onderdrukking eener meerderheid van niet-burgers: de overheerschte groepen in het land zelf en de buitenlandsche onderdanen. De mate van vrijheid der eigen burgers omschreef de wil der meerderheid in de regerende en wetgevende lichamen, welke steeds bewuster op onderlinge nivelleering aanstuurden; de niet-burgers waren zonder meer onvrij, in meerdere of mindere mate afhankelijk van den willekeur dier meerderheid. Ter illustratie van deze beweringen en tot het verkrijgen van verder inzicht in de verwezenlijking van de vrijheid en de gelijkheid te Athene, gaan wij nu, voorzooverre wij deze in vroegere uiteenzettingen nog niet aanroerden ¹ verschillende gebieden na, waarop reële ongelijkheid of ook onvrijheid geconstateerd kan worden. Daarna, of er reeds mee vervlochten, bezien wij de toestanden en feiten nog van een andere zijde; wij geven dan een korte uiteenzetting van de positie, welke verschillende schichten van de bevolking op uiteenlopend gebied innamen. Tijdens de beschrijving, waarbij wij dus van twee zijden het probleem trachten te benaderen, of wil men, twee doorsneden geven, stellen wij ons als doel te onderzoeken, welke onvrijheden en ongelijkheden bestonden ondanks de radicale

¹ p. 107 vlg. p. 115 vlg.

democratie, of deze misschien opzettelijk geschapen en bestendig werden door de burgerij in eigen belang, of er besef van verongelijking onder verschillende groepen bestond juist door het gelijkheidsprincipe en zijn toepassing. Hoe de toestanden in de werkelijkheid waren en hoe zij beseft werden, zal juist door de verscheidenheid der levensgebieden en de bontheid van de te bespreken categorieën van bewoners, naast de beperktheid van het materiaal, moeilijk te beschrijven zijn. Ook hier zullen wij door de vervloeiing van de grenzen en de onzuiverheid van elke systematische onderscheiding een onjuiste, te schematische voorstelling onvermijdelijk wekken. De verhoudingen en gevoelens waren steeds wisselend en oneindig geschakeerd, omdat zij onmiddellijke vormen of reflexen van het nooit zich gelijk blijvende en nooit te formuleeren leven betee-kenden.

O n g e l i j k h e i d i n b e z i t. Nadrukkelijk zij er dan op gewezen, dat gelijkheid in bezit, of iets, wat er op lijkt, in het Athene van de 5de of 4de eeuw nooit is verwezenlijkt. In het maatschappelijke leven bestonden te Athene wel verhoudingen en toestanden, die een ver-ontwikkelde gelijkheid in leefwijze schijnen aan te toonen. De behuizingen van armen en rijken beiden waren uiterst eenvoudig; de verkeersmiddelen waren voor ieder primitief; de vaak funeste gevolgen van de bedenkelijke hygiënische toestanden ondervond iedereen in gelijke mate; de soorten spijzen, dranken en luxe-artikelen waren zeer beperkt; de kleeding der verschillende standen verschildte niet veel; alle burgers hadden gelijk recht op een plaats in het theater, zij stonden naast elkaar in de gelederen en vormden te zamen de bemanning van de oorlogsschepen; vele burgers hadden een tuin of akkers in Attica, wat de tegenstelling tusschen stedeling en plattelander temperde.

In Attica leefden in den bloeitijd ongeveer 35000 volwassen mannelijke burgers; rekenen we daar de plattelandsbewoners af en nemen wij het feit in aanmerking, dat de havenstad Piraeus gescheiden was van de stad zelf, dan blijft er een voor onze begrippen kleine stadsbevolking

voor de metropolis van het kleine land over, dat met onze stad en provincie Groningen is te vergelijken. De afgeslotenheid van de burgerklasse beperkte het aantal families; de leden daarvan zullen elkaar wel niet allen persoonlijk gekend hebben, maar hadden wellicht door de kleine verhoudingen en afstanden van elkaar gehoord 1; zeker waren eenigszins belangwekkende voorvallen daar spoedig algemeen bekend en was informatie gemakkelijk, omdat elks particulier leven voor nieuwsgierige aandacht bloot lag (comédie! redenaars!). Het publieke, zoowel als het particuliere leven verliep, mede tengevolge van het klimaat, veel sterker dan bij ons in het openbaar: men, d. w. z. de mannelijke burgers, was zelden binnenshuis, vaak op straat, op de markt, in de voor ieder waarschijnlijk openstaande werkplaatsen, onder de colonnaden, in de gymnasia, de worstelperken en op andere plaatsen van publieke of particuliere samenkomsten. Allen zagen elkaar in de Volksvergadering, in het theater, bij feesten en religieuze ceremoniën. In het vrije en openlijke verkeer daar en elders bestond zonder twijfel onder groote groepen van burgers een natuurlijke gelijkheid en heerschte een kameraadschappelijke omgangstoon; op het land, in de beroepen en aan de bouwwerken arbeidden burgers, vreemdelingen te zamen.

In sommen berekend — voor zoover het mogelijk is — is de tegenstelling tusschen rijk en arm in Attica en in het algemeen in Griekenland niet zoo groot geweest als in de moderne maatschappij 2. Maar dat is ook het eenige onderscheid: in de werkelijkheid en in het besef bestond

1. „L'Attique est assez petite pour que les campagnards puissent à certains jours venir à l'Agora et au Pnyx, comme nos paysans vont au marché de la ville voisine. On s'y connaît plus ou moins. On sait les parents, la fortune, „la reputation de chacun”: Croiset, *Les démocraties antiques*, p. 77. Vgl. Francotte, p. 186. 187. — 2. Vergelijk wat Francotte zegt: „Les fortunes sont modestes”: I p. 225. „Modest means, even poverty was the rule in Athens”: La Rue van Hook, *The Class. Journal*, XIV p. 487.

zij daar waarschijnlijk in even sterke mate. Wij zien als realiteit, dat de „rijken” de beste mogelijkheid hadden, om zich te verzekeren van de genietingen, welke het leven in zijn toenmalige ontwikkeling en de beschaving binnen de sferen van Grieksch leven en verkeer op materieel en geestelijk gebied bood; zij immers bezaten de middelen en daardoor o.a. den vrijen tijd, de σχολή, welke de steeds gestelde voorwaarde is voor de vorming van lichaam en geest. De welgestelden vooral konden aan de fijnere soorten sport doen — jacht, paardrijden, wapenhandel — en het betere onderwijs ontvangen, wat juist de kloof tusschen de groepen weer wijder moest maken en aan de lagere klassen blijkbaar soms grond gaf om vermogenden en ontwikkelden te vereenzelvigen 1. Het werd voor een radicalen hervormer in de 5de eeuw ook aanleiding, om aan den eisch van gelijkmaking van bezit, die van gelijkheid in opvoeding te verbinden 2, terwijl in het aristocratische kamp een Plato het recht op heerschen grondde op opvoeding. Ontwikkeling en verfining was in het algemeen een privilege voor de rijken: teeknend is, dat de denkbeelden der Sophisten en filosofen vooral onder de hoogere klassen ingang vonden; de heerschende meerderheid had weinig ontwikkeling genoten en stond als geheel in de 5de eeuw wantrouwend of vijandig tegenover nieuwe denkbeelden of methoden op de terreinen van godsdienst en natuuronderzoek 3.

De meer vermogende burgers konden zich, hun vrouwen en kinderen ook beter kleeden en tooien, weelderiger tafels bij extra-gelegenheden aanrichten 4; zij bezaten slaven, die hun het werk uit handen namen. Zij waren

1. Vgl. p. 163 vlg. — 2. Phaleas volgens Aristot. Pol. II 7, 1266 b 32. — 3. p. 115—117. — 4. Niet exorbitant is de weelde, die binnen het bereik van een „rijke” ligt volgens een comediedichter: een rustbed, tapijten, geurige zalfjes en bonte kleeven. Vgl. Arist. Plut. 527 vlg. Maar hoe verschil van stand en bezit ook in de 5de eeuw beseft werd, leert alleen al de lezing van Plut. v. Nic. III en IV.

meestal de officieren in het veldleger en commandeerden op de schepen hun roeiende medeburgers; zij gaven de feesten en maaltijden in de phylen, zij genoten, ondanks de vaak drukkende lasten, toch de eer, een triere uit te rusten, voor het koor in de tragedie zorg te dragen; zij konden pralen boven de massa. Zij alleen konden ook aan de duurste sport doen en uitblinken bij alle „manneneerende” wedstrijden in eigen stad, in Olympia en elders; de roem van hun overwinningen met het vierspan vermeldde de schrijvers aan latere geslachten. Hun jongelingen werden vereeuwigd op de vazen, die waren ook de ruiters in de processie, welke jaarlijks aan de stadsgodin op den burcht haar gewaad bracht. En de voor allen gelijke dood vereffende ook in Athene niet de ongelijkheid der standen bij hun leven: slechts de beter-gesitueerden konden aan hun neiging gevolg geven om met soliede en sierlijke grafsteen en aan hun eigen bestaan het verlengstuk der herinnering te geven.

Ongetwijfeld werden bovendien in die kleine, onderling-eigene-en-opene samenleving de verschillende schakeeringen in bezit, bij een beperkt aantal mogelijkheden van genot, sneller en gevoeliger merkbaar. De verhoudingen in Athene geleken hierin op toestanden, welke wij hier en daar op het platteland, vooral van de zandgronden, nog constateeren 1. Een boer met dertig koeien op eigen erf, „de rijke boer”, leeft daar in de verbeelding van keuterboeren en daggelders als een man, in wiens bereik alles ligt, wat redelijkerwijze in die omgeving kan verlangd worden; ongelimiteerde mogelijkheden knoopt men vast aan de financieele draagkracht van den heer op het „Huis”, zonder dat in de koppen de vergelijking kan opkomen met de duizelingwekkende kapitalen, welke buiten die agrarische samenleving worden opgehoopt. Onder elkaar bestaan er in haar fijne onderscheidingen evenveel standen als families, twintig-maal meer gevoeligheden dan ge-

1. De boerenbedrijven daar waren in het algemeen ook klein. Kleinbedrijf was ook de regel in de nijverheid. Francotte passim. Zie ook p. 20.

zinnen, voortgekomen uit de gewoon-menschelijke antipathieën en conflicten, gevoed door ergernissen over het bezit van een beter stuk vee, mooier voertuig, meubel of kledingstuk, over een uitgaansdag, een plaats in de kerk, een chic familielid of vermogende connectie, de huur van een stuk land, een baantje in kerk-, polder- of gemeentebestuur. Men vergelijkt in zoo'n sfeer niet, men weegt niet. noch meet of telt, men *voelt*. En al was de Atheensche omgeving niet zoo klein, het verschil in bezit tusschen den rijksten burger en den armsten was daartegenover ook volgens de matigste schattingen aanzienlijk grooter, dan tusschen den armen daggelder en den notabelen dorpsbewoner. Bovendien was ook, zooals wij aanduiden, het aantal objecten, waarop de wenschen zich konden richten, zeer bescheiden, ja, vervalt in het niet bij datgene, wat nu de arme dorpeling nog kan verkrijgen en onwillekeurig geniet. En d a t deed de verschillen in bezit juist sterker uitkomen 1. De meerdere of mindere mate daarvan bood de mogelijkheid om gerust te leven en „weelde” te genieten of drong tot zorgen en ontbering. Een bezitlooze of kleine bezitter kon zich daar even arm of achteruitgesteld gevoelen tegenover een in goederen bevoorrecht medeburger, als in onze maatschappij; dit besef en de aanstoot over andermans bezit leefde ook in Athene sterk en juist dit *gevoelen* was het gewichtigste. Of de reële verhouding tusschen uiterst-gering en zeer-groot bezit in Athene b.v. uitgedrukt werd door 1 : 50 (zoo men wil door 0 : 50) en nu door 1 (0) : 500000, doet niets ter zake bij een vergelijking van een mogelijk onderscheid in het bewustzijn, waarmede deze verschillen werden beleefd. De waarheid der cijfers valt in belang weg tegenover de

1. Niet zonder reden deden de meeste wetgevers in de 7de en 6de eeuw pogingen tot beperking van weelde: Zimmern, l.c. p. 129. Solon begreep den invloed, welken uiterlijke teekenen van welvaart konden hebben op de stemming van de bevolking in de toen nog kleine gemeenschap; hij ordeneerde matiging van den uitzet der meisjes en verbood praal bij begrafenissen.

psychische realiteit, vooral wanneer wij de nul in de vergelijking wenschen te handhaven.

De feiten spreken. Πλούτος, een behoorlijk of ruim bezit, werd ook in Athene algemeen begeerenswaard geacht, niet enkel om de materieele voordeelen, het behagelijke leven, de onafhankelijkheid en bestaanszekerheid, die men hem dankte maar ook om de macht en het aanzien, die hij gaf 1 en om de ontwikkeling, welke door hem beter bereikbaar was. Vóórrechten werden dus van bezit verwacht, d. w. z. belangrijke of minder gewichtige tegenstelling tot anderen, onderscheiding onder medeburgers. In bijzonderheden behoeven wij niet in te gaan op de vormen, waarin de hebzucht ook in Athene optrad; de critiek echter op bezit en bezitters, welke den rijkdom en zijn dragers als hun schaduw in de geschiedenis van Griekenland volgt, bewijst naar inhoud en toon, hoezeer de gedachten van bezit en van de middelen tot het winnen daarvan, vervuld waren 2. Omdat zijn uitingen het verfstrekkend zijn, kies ik, met onvermijdelijk voorbijgaan van vele even sterke gegevens der overlevering over de toestanden in de 5de en 4de eeuw, als typischen censor van den rijkdom, Plato: zijn woorden drukken niet maar een persoonlijke meening uit en kan men niet enkel beschouwen als protest van een mokkend edelman tegen veranderde maatschappij-verhoudingen, zij vertolken ongetwijfeld algemeene gevoelens; het verarmde volk van Athene zal in zijn critiek op den rijkdom menigmaal den aristocraat zijn bijgevallen, al trof ook menige striem van zijn geesel eigen begeerte naar goederen, eer en macht 3.

Als algemeene drijfveeren in het leven der meeste

1. Daarom toch mede zochten vele vermogenden, ook in de 4de eeuw (p. 234) een officieel ambt te krijgen. — 2. Klachten over rijken en rijkdom; v. Poehlmann, II p. 186 vlg. Busolt, *Griechische Staatskunde*, I p. 213. Hemelrijk, Πενία en Πλούτος, diss. Utrecht (1925), p. 96 vlg. Loenen, diss. Amsterdam (1923), p. 62. — 3. Het volgende is aanhaling of paraphrase; de plaatsen vindt men, voor zooverre ze niet vermeld zijn: diss. p. 62 vlg.

menschen ziet Plato de begeerten en het egoïsme. Het diepst ingewortelde kwaad, zegt hij, is, dat ieder van nature zich zelf dierbaar is en in den waan leeft, dat dit zoo behóórt te zijn. Het aantal dergenen, die zoo goed mogelijk begeeren te worden, is daartegenover klein; het is ook niet zoo gemakkelijk. „De weg naar het kwaad,” zegt de wijsgeer den dichter Hesiodus na, „ligt geëffend, kost weinig zweet, is kort, maar voor de deugd eischen de onsterfelijken zweet, tot haar is het pad lang, steil en hobbelig.” Ieder jaagt van nature het meer-hebben na als een goed, dat is de meest op den voorgrond tredende en sterkste factor in het leven der groote massa. „Mijn waarde Clinias,” zoo spreekt de Athener tot zijn genoot in Plato's dialoog der „Wetten”, „zelden komen de menschen voor en van nature zijn zij gering in aantal en door de zorgvuldigste opvoeding gekweekt, welke, wanneer behoeften aan iets en begeerten er naar hen overvallen, sterk zijn, om zich in beheersching te matigen en die, wanneer zij veel geld kunnen grijpen, sober blijven en boven het vele verkiezen de bescheiden maat; doch de groote massa der menschen is juist tegenovergesteld: wanneer zij behoeften hebben, voelen zij een buitensporig gemis, en wanneer het hun ook mogelijk is, in het fatsoenlijke winst te behalen, kiezen zij liever winst in het ongehoorde 1.” Naar meer jaagt de mensch 2. Vooral op dit gebied blijkt het, dat het vat der begeerten 3 niet te vullen is. Want het eenmaal verworven vermogen heeft een wonderlijke kracht, het dringt naar eindelooze vergrooting, neemt alle gedachten in beslag en verstikt de ontwikkeling van geest en karakter in het individu en bloei van kunst en wetenschap in den staat. De z.g. theoretici zijn onnut 4; de menigte immers verlangt voordeel van de wetenschappen 5. Welke van deze of welk vak maar dáártoe (n.l. naar bezit) voert, die is ieder ten volle bereid voor zich zelf te leeren en ook in de practijk te brengen, maar om de andere lacht

1. Leg. 918 c. d. — 2. Leg. 875 b. Vgl. Rep. 359 c. — 3. Gorg. 493 a. — 4. p. 245. — 5. Rep. 525 c. d. 527 a. d. — 6. Leg. 831 c.

hij 6. Sprekende over het verval van edele sport e.a. in zijn dagen, noemt Plato als één oorzaak er van, dat een staat noch deze, noch eenige andere edele vaardigheid ernstig wil beoefenen, maar dat door onverzadelijkheid aan goud en zilver iedereen aan elk vak en vaardigheid zich wil wijden, als hij er maar rijk door wordt en zonder bezwaar geoorloofde en ongeoorloofde, ja door en door schandelijke daden bereid is te doen, zoo die maar in staat zijn, hem, als een dier, allerlei dingen voor zijn eet- en drinklust te verschaffen, met absoluut volkomen verza-diging in het sexueele 1." In de ziel van zulke menschen zitten de Rede en de edele Drift neergehurkt op den grond als slaven van de Begeerte, welke ze dwingt, enkel en alleen hierop te zinnen, hoe men uit minder bezit meer kan maken, slechts rijkdom en rijke menschen te bewonderen en te achten, en enkele een eer te stellen in het verwerven van vermogen en in alles, wat dáártoe leidt 2. Doch voor den staat, waarin zulke principes heerschen, is het einde noodlottig. „Die schatkamer, welke voor elk steeds voller wordt met goud, brengt in een plutocratie den staat ten gronde. Want eerst denken (de burgers) uitgaven voor zichzelf uit en verdraaien met het oog daarop hun wetten, zonder dat ze aan deze gehoorzamen, noch hun vrouwen.... Verder ziet de een naar den ander en wedijveren ze met elkaar en maken ze, dat de meesten net zoo doen. En dan, bij het verder gaan op den weg om geld te maken, achten zij verdiensten — ἀρετή — des te minder waard, naarmate zij geld hooger schatten. Of staan niet deugd en rijkdom zóó ver uiteen, als waren ze in een weegschaal gelegd en trokken ze de schalen naar tegengestelde richtingen? Wanneer πλούτος en de πλούσιοι in eere zijn, worden de deugd en de goeden niet geteld 3."

Voor Plato staat de ziel boven het lichaam, de deugd

1. Leg. 831 c vlg. Vgl. Rep. 555 c. Niet geheel juist is mede op grond hiervan de conclusie bij Hemelrijk, l.c. p. 111: „onder de drijfveeren tot het verwerven van πλούτος wordt zucht naar genot nooit genoemd." — 2. Rep. 553 d. — 3. Rep. 550 e vlg.

boven het bezit, rijkdom komt pas allerlaatst in aanmerking als een „goed”. De rangorde der aardsche waarden is: ziel, lichaam, materieele goederen 1. De practijk van het egoïsme is het leven van een roover 2. Het virtus post nummos, de duiten gaan voor, is verachtelijk 3; al het goud onder of boven de aarde weegt niet op tegen de deugd 4. Dat was ook de geest van Socrates’ vermaning: „Schaamt gij u niet,” riep hij ieder burger van het om wijsheid en macht groote en beroemde Athene toe, „dat gij er u voor beijvert, zooveel mogelijk schatten te verzamelen en eer en roem, doch voor bezinning en waarheid en dat uw ziel zoo goed mogelijk zij, beijvert gij u niet, nog maalt gij er zelfs om 5?” „Ik ga de stad rond, zonder iets anders te doen, dan jong en oud onder u er toe te brengen, niet eerst zorg te dragen voor hun lichaam, noch voor hun bezit en ook niet zóó vurig, als voor hun ziel, zeggende, dat niet uit bezit deugd voortkomt, maar uit deugd bezit en het verdere goed voor de menschen, álles, zoowel voor hen als particulieren, als in hun gemeenschap 6.” Een goed mensch leeft gelukkig en het doet er dan niet toe, of hij groot of klein, sterk of zwak is, rijk of arm; doch een onrechtvaardige leeft een leven vol plagen, ook al is hij rijker dan Midas. Slechts voor den edele zijn gezondheid, schoonheid en rijkdom de beste goederen, maar voor den slechte zijn zij de grootste ellende 7. Rijkdom brengt weelde en luiheid voort 8, bederft daardoor de ziel der menschen, laat haar arm en hongerig 9. Het streven er naar schaadt van aanleg goede karakters. Zij, die goud, weelde en genot najagen — en dat doen „de velen” — kennen geen verheffing, doch als grazend vee kijken zij altijd naar den grond en loopen gebukt 10. De zeer rijken zijn niet goed 11; het is onmogelijk, een rijkaard te zijn

1. o.a. Leg. 697 b. 726. 734 e. 743 d. 870 b. Vgl. nog Menex. 247 b en Leg. 631 c, waar rijkdom alleen aannemelijk is *ὁξὺ βλέπων ἂν περ ἅμ’ ἐπιταί φρονήσει*. — 2. Gorg. 507 e. — 3. Leg. 807 a.c. Vgl. Gorg. 504 a. — 4. Leg. 728 a. — 5. Apol. 29 d.e. — 6. *ibid.* 30 b. — 7. Leg. 660 e vlg. — 8. *ibid.* 919 b.c. — 9. Vgl. Leg. 832 a. — 10. Rep. 586 a.b. — 11. Leg. 743 c.

en een bijzonder goed mensch tegelijk 1; een niet gering voordeel is het daarom voor iemands karakter, niet in de gelegenheid te zijn, overmatig rijk te worden 2. Dit zijn echter bakerpraatjes voor degenen, die naar rijkdom hunkeren: voor hen is goud en zilver alles 3. En al mag rijkdom op zichzelf op eer geen aanspraak maken, wij zien het voor onze oogen: in de staten, waar de zucht naar bezit overheerschend is, wordt hij geeerd, daar prijst men de rijken en bewondert ze en geeft hun de posten, maar de deugd in armoede is niet in tel. Daar maken de centen den man, doch eenheid is er niet: er liggen twee kampen, het eene van de rijken, het andere van de armen, welke elkaar voortdurend belagen. Daar bederft de rijkdom de ziel van zijn bezitter door weelde en drijft de armoede den arme door zijn misère tot schaamteloosheid. Daar sleept ieder naar zijn eigen huis, wat hij meer dan een ander te pakken kan krijgen, daar verstoort het mijn en dijn de eendracht.

Dit zijn woorden van een profeet; is liet niet te midden van het kleine Israël, dat een Zefanja en een Jacobus de vlammendste woorden hebben geuit tegen de rijken? Plato kwam op tegen de begeerigheid der lagere klassen, nog sterker echter tegen eer- en winzucht van den rijke; hij zwaaide zijn nimmer-moeden geesel over de even onvermoeibare Hebzucht en Onverzadelijkheid en werd een prediker van offervaardigheid en zelfbeheersching. Zoo'n machtige stem kon alleen oprijzen in een maatschappij, waar een felle strijd gestreden werd en onoverbrugbare tegenstellingen bestonden tusschen klassen. Zij rees op in Athene, waar volgens Isocrates de demagogen den sterksten invloed hadden bij de armen, welke dankbaar waren voor een aanklacht tegen een rijke bij de volksrechtbanken, omdat er dan wat te verdienen viel en men misschien een medeburger kon uitplunderen; die leiders, zoo zegt de publicist verder, zouden liet liefst alle burgers in de misère zien, omdat daardoor hun machtspositie wordt versterkt. „Want zij zien niet naar middelen uit, om aan de gebrek-

1. Leg. 743 a. — 2. ibid. 836 a. — 3. ibid. 698 a.

lijdenden levensonderhoud te bezorgen, maar hoe ze degenen, waarvan ze denken, dat ze wat bezitten, totaal aan de armen gelijk kunnen maken 1." Is het niet een teekenend reactie-verschijnsel, wanneer reeds van het midden der 5de eeuw af tot aan den val van Athene toe, de schrijvers van alle richtingen steeds dringender manen tot maathouden in bezit, immer angst toonen voor revolutie, veelvuldiger en in steeds varieerenden vorm *δμόνοια* eischen en steeds ernstiger zoeken naar een vorm van samenleving, waarin de kloven worden overbrugd, de tegenstellingen vereffend, de *στάσις* gebannen, de burgers *φίλοι* zijn en *ἀρμονία* heerscht? En had Isocrates de toestanden in zijn vaderstad niet voor oogen, toen hij neerschreef: „Zóó wantrouwend en verbitterd staan de burgers tegenover elkaar, dat ze meer hun medeburgers dan de vijanden van buiten vreezen. En in tegenstelling met de vroegere eendracht en het vlotte onderlinge verkeer is er zoo'n afstand gekomen tusschen hen, dat de bezittenden liever al het hunne in de zee zouden willen werpen, dan het aan de niet-bezittenden geven en de armen zouden liever nog de rijken van het hunne berooven, dan het op straat vinden 2." Hoe burgerhaat tot uiting kon komen bleek onder de Dertig; op het bezit der rijken werd steeds geaasd 3 en de sterken in Athene zochten naar heerschappij 4. Dit alles vormt, in het kort aangeduid, met den roep om vereffening der sociale ongelijkheden het bewijsmateriaal voor de verscherping der tegenstellingen in bezit en maakt het m.i. onweerlegbaar, dat deze ongelijkheid schrijnend werd gevoeld en als een maatschappelijke kanker bij gelegenheid aan de kaak gesteld 5.

Standsvoorrechten en standsg gevoel.

1. de Pace, 129—133. — 2. Arch. 67. — 3. p. 178 vlg.—
4. p. 259—280. — 5. Iets te genoeglijk stelt Zimmern l.c.
p. 62—63 de verhoudingen voor: „....Really it was not
worth while trying to get rich, when public opinion controlled
the use one made of one money. In such a society men, even,
as Pericles says, old men count honour better than riches.”

De macht van den ouden grondadel als eersten maatschappelijken stand was wèl gebroken in de 6de eeuw, maar uit zijn geslachten kwamen in de 5de eeuw nog vele leiders voort: om de figuren Miltiades, Themistocles 1, Aristides, Cimon, Pericles, Nicias en Alcibiades verhalen wij nog vaak de geschiedenis van de Atheensche grootheid in haar opkomst, bloei en val; hun streven, positie en daden te kennen beteekent inzicht in het wezen van de radicale democratie. Formeel waren met de verzwakking van het archontaat en den val van den Areopagus 2 ook in de 5de eeuw sterk-aristocratische elementen uit de staats-huishouding verdwenen, maar er bleef o.a. één zeer belangrijke bevoorrechtiging van den adel bestaan: de 10 strategen werden door de Volksvergadering 3 telkens voor een jaar g e k o z e n uit burgers, die een door de wet vastgesteld grondbezit hadden, een familiecultus en kinderen uit een wettig huwelijk; zij moesten van echte afstamming zijn en aan hun burgerplichten hebben voldaan. Bezoldiging genoten zij niet, dus onbemiddelden waren van dat ambt uitgesloten. Het staat wel vast, dat tot in den Peloponnesischen oorlog bijna uitsluitend adellijken tot deze militaire posten gekozen zijn 4, nadien werden zij ook bijna altijd door leden van de voornaamste families bekleed 5.

De strategen vervulden in den oorlog de hoofdcommando's, maar al wat in enger of meer verwijderd ver-

1. Deze behoorde niet tot de allerhoogste families. Naast de bovengenoemden staan nog: Ephialtes, Xantippus en Thucydides. Adellijken als de leiders der partijen en in de politiek: Ehrenberg, *Neugründer des Staates*, p. 100. — 3. p. 33. — 3. Literatuur over de strategen o. a. bij Kalinka, l.c. I. 3. Vgl. *Festschrift für Gompertz*, p. 103. vlg. Hermann—Thumser, I p. 637 vlg. — 4. ps.-Xen. Rep. Ath. I 2. Eupolis, fr. 117. Aristot. Rep. Ath. XXVI. — 5. Dit bewijst Sundwall voor Demosthenes' tijd: *Epigraphische Beiträge zur sozial-politischen Geschichte Athens im Zeitalter der Demosthenes*. Zie zijn conclusie: p. 30—31.

band met den oorlog en zijn behoeften stond, behoorde eveneens tot de competentie van deze militaire autoriteiten. Daar nu Athene sinds de Perzische oorlogen een expansieve politiek voerde en na een lange periode van betrekkelijke rust onder de in radicale richting groeiende democratie een tijdperk van oorlog of oorlogsgevaar beleefde, verkregen de dragers van deze ambten uiterst belangrijke bevoegdheden en oefenden steeds meer invloed uit op het politieke leven. Zij bezaten of verwierven in den loop van de 5de en 4de eeuw naast hun militaire functies in engeren zin, het toezicht op de militaire training der jonge mannen van 18 tot 20 jaar en op de lichamelijke ontwikkeling der jongens; de zorg voor de veiligheid van Attica, van de grenzen, van de havens en van de buitenlandsche bezittingen; oppertoezicht op de directe oorlogsbelasting, de *εἰσφορά*, op de liturgieën van burgers en metoiken, voorzoover deze den oorlog dienden (trierarchie en gymnasiarchie!); het voorzitterschap van de rechtbanken, niet alleen voor militaire vergrijpen, maar bij alle civiele processen, waar het ging over de verplichte liturgieën; de opperleiding bij de voorbereiding en uitvoering van kolonisatie; aandeel in het convooi der koreneskaders (levensbelang van Athene); vertegenwoordiging (met den Raad) van den staat bij het afsluiten van bondgenootschappen 1; recht van initiatief in de Volksvergadering en in den Raad met het voorrecht, alleen of collectief direct de behandeling van hun voorstellen te eischen, met achterstelling van andere onderwerpen. Ten slotte kon aan een veldheer boven zijn collega's uitgebreide bevoegdheid toegekend worden voor een bepaalde onderneming en soms kon hij een volmacht krijgen, die hem min of meer onafhankelijk maakte van de Volksvergadering 2. Staatsrechtelijk stonden alle magistraten als gelijken naast elkaar; er

1. Het belang hiervan springt in het oog, wanneer men bedenkt, dat de natuurlijke toestand in de Grieksche wereld oorlog was. Zie: Thiel, *Oud-Grieksch oorlogsrecht*, passim. — 2. Nooit echter werd de strategie tot een vaste post.

bestond geen gradus honorum, zooals bij de Romeinen 1, maar uit de wijze van verkiezing tot het ambt van strateeg reeds 2 en uit diens bevoegdheden blijkt ten duidelijkste, dat men in Athene wel van zeer hooge ambten kon spreken. De militaire stonden, wat beteekenis aangaat, aan de spits en onder deze was het ambt van strateeg het gewichtigste en aanzienlijkste 3. Het is wel gezegd — en niet ten onrechte, blijkens het kort overzicht over hun ambtsgezag — dat zij niet in de allereerste plaats belangrijk waren als aanvoerders in het leger, maar om hun politiek gewicht 4. Het was geen wonder, dat het στρατηγεῖν met het ἱππαρχεῖν en πρεσβεύειν als hoogste τιμὴ werd beschouwd 5, evenmin, dat deze functies objecten waren van zulk een eerezucht 6, dat men daarbij toch herinnerd wordt aan verhoudingen in Rome 7: men moest er toe gekozen worden en er voor gekeurd, dus behoefde de volksgunst. De beteekenis van het ambt werd ongetwijfeld beperkt door den korten tijd, waarvoor men gekozen werd, door de afzetbaarheid en de plicht der verantwoording, formeel paste het dus in vele opzichten in een democratische staatsregeling, maar werd het bekleed door een machtig volksredenaar, wien tegelijk ook telkenjare het financieele beheer werd opgedragen 8, dan kreeg deze ambtenaar, zooals

1. Hermann—Thumser, II p. 137. — 2. Om van andere ambten voorloopig te zwijgen. Zie p. 155. — 3. Vgl. o. a. Swoboda, *Rhein. Mus.* XLV, p. 289 vlg. Hermann—Thumser, I p. 637. Niese, *Hist. Ztschr., Neue Folge*, II (1907), p. 265. — 4. „In demselben Maasse als wie der politische Einfluss und die einheimische Autorität der Strategen stieg, wurden sie ihrer ursprünglichen Bestimmung immer mehr entfremdet.” Hermann—Thumser, I p. 649. Vgl. Kalinka, l.c. bij I 18. v. Wilamowitz, *Philologische Untersuchungen*, I p. 57. — 5. Lys. XXVI 20. — 6. Vgl. Xen. Conv. I 4. Lys. XXVI 20 vgl. XVI 8. Arist. Pax, 444. Aves, 799. Athen. X 415 e. Hermann, *de Equit. Ath.*, p. 40. Ook blijkens Aesch. I 27 en ps.-Dem. XXXIV 50 waren zij zeer in aanzien. — 7. Hermann—Thumser, I p. 647. — 8. De kassen in den staat, in het bijzonder die van de stads-

van Pericles gezegd werd, een macht, „welke boven die van vele koningen en tyrannen uitging 1.” Het was dan een bewind van één man 2. Zonder nu het klassekarakter van de Atheensche democratie zelve in aanmerking te nemen, wat evenzeer ons verhindert, tot een dergelijke conclusie te komen 3, mag men ook uit het feit van Pericles' verheffing door het volk krachtens zijn geestesgaven en karaktereigenschappen, niet concludeeren, dat daarmede het ideaal der democratie in Athene was verwezenlijkt: het is geen voorbeeld hiervan, dat de beste krachten uit de heele burgerij hebben gewedijverd met gelijke kansen en de burgerij zelve den winnaar vrijwillig als haar leider volgt. De glans van de gouden eeuw verleent aan Pericles' positie een te schoonen schijn; zooals wij zagen, waren de kansen er op niet gelijk voor ieder volwassen Atheensch burger. Zij was in Pericles' dagen slechts een mogelijkheid voor de bemiddelde leden van de twee hoogste klassen, d. w. z. voor een kleine minderheid, waaruit krachtens haar traditioneele taak — de defensie — in dien tijd van ongekende militaire activiteit als vanzelf voorloopig nog de geschikte legeraanvoerders voortkwamen. De geestelijke krachten van de overgroote meerderheid der burgerij vonden in de militaire leiding geen terrein voor hun ontplooiing; het groote leiderschap in den staat bleef langen tijd dus nog een ambt met een sterk aristocratisch karakter. Ook al was een strateeg persoonlijk geen buitengewoon veldheer, hij kon toch de drijvende kracht worden, doordat zijn werkzaamheid zich in oorlogstijd ver buiten de actie op het oorlogsterrein uitstreckte: oorlogstactiek enz. werden in de Volksvergadering 4, mede onder invloed van de bekwaamste redenaars, vast-

godin en van de andere godheden, werden alleen door leden van de hoogste burgerklasse beheerd: Isaeus, c. Apollod. XXXIX. Pollux, VIII 67.—1. Plut. v. Per. XV. Alcibiades werd als strateeg na zijn terugkeer in Athene bekleed met dictatoriale macht te land en ter zee: Plut. v. Alc. XXXIII. Diod. Sic. XIII 69. Xen. Mem. I 4, 20. — 2. Thuc. II 65. — 3. Vgl. o. a. p. 169 vlg. — 4. Zie ook boven.

gesteld. Na Pericles' dood reeds, maar vooral na den Peloponnesischen oorlog kwamen de politieke en militaire functies meer en meer geïsoleerd van elkaar te staan, maar het zelfstandig en autocratisch stempel behielden de dragers van beide; in de politiek overheerschten de volksleiders, die men in de 4de eeuw wel een *δυναστεία* dorst noemen 1, in krijgskaken traden de strategen steeds sterker op als onafhankelijke bewindhebbers met weinig of geen voeling met den staat 2.

De geschiedenis van de „strategie” laat zien, hoe onder de radicale democratie, als consequentie van haar expansieve neigingen, een militair ambt het gewichtigste werd, hoe de burgerklasse, angstvallig in de gelijke bedee-ling der kansen voor ieder, den ambtstijd besnoeide, iteratie verbood, de leeftijdsgrens laag stelde, bezoldiging toestond voor de meeste overige ambten en deze voor allen bereikbaar stelde, maar voor dezen post uitzonderingen maakte en voor het bekleeden er van voorloopig de mannen bleef recruteeren uit de politiek teruggedrongen adelsklasse 3. Het gold haar behoud en haar vrijheid, in den

1. Isocr. de Pace, 121. — 2. p. 235 vlg. — 3. Sprekende over het verschijnsel, dat tijdens de 5de eeuw (en het geldt ook ten deele voor de *γνώριμοι* in de 4de eeuw: p. 000. D. L.) de adel een groot overwicht op militair en politiek gebied behield, zegt Kautsky, *Materialistische Geschichtsauffassung*, II p. 340: „Es zeigte sich damals, dass zwischen einer herrschenden und einer regierenden Klasse ein grosser Unterschied bestehen kann. Eine herrschende Klasse kann unfähig sein, selbst zu regieren, den Staat zu verwalten. Sie kann trotzdem an der Herrschaft bleiben. Sie übt diese dann dadurch aus, dass sie die regierenden Personen auswählt.... Die Regierung ist dann nicht identisch mit den Herrschern. Sie wird deren Kommiss. So hat auch in den Stadtstaaten die Demokratie den Adel nicht einfach aus dem Wege geräumt, sondern ihm mit Vorliebe die leitenden Ämter übertragen. Ja, die Führer der demokratischen Bewegung stammten überwiegend aus dem Adel, waren Adelige, die entweder persönliche Gründe mit ihren

ruimsten zingenomen; daarvoor b o n d zij zich onder offers aan vrijheid met harde militaire plichten 1, daarvoor deed zij ook concessies aan een ander beginsel, dan zij zelf voorstond. In haar wil tot leven, genieten en heerschen maakte zij een eerbiedige *révérance* voor het Lot, dat de menschen ongelijk van karakter en aanleg schept, voor de Geschiedenis en de Traditie, welke enkelingen en volken voor feiten en verhoudingen stellen, die alleen de Tijd kan uitwisschen of doen verkeerren. De ἄριστοι van Athene hadden als leidende stand hun positie verloren; omdat hun macht niet gebroken was door eigen degeneratie, bleven zij krachtens persoonlijke kwaliteiten en om hun zorgvuldiger ontwikkeling nog langen tijd de dragers van uitgebreid gezag 2 en bleef deze voorrang ten deele door de democratische constitutie gesanctionneerd.

Naast de στρατηγοί stonden de hipparchen, uit de beide hoogste standen gekozen, in het algemeen ook de stand der ἵππεῖς, waaruit de ruiters voortkwamen. Deze moesten welwarend zijn, want hun paard en uitrusting bekostigden zij zelf 3 en paarden houden of aan paardensport doen was een dure liefhebberij 4. Zij waren aristocratisch gezind,

Standesgenossen entzweit hatten, oder die weitsichtig genug waren, die Unvermeidlichkeit des Fortschreitens der Demokratie zu erkennen und es für klug oder im Staatsinteresse gelegen hielten, die Leitung der siegreich fortschreitenden Demokratie selbst in die Hand zu nehmen." Vgl. Aristot. Rep. Ath. XXVIII. — 1. p. 107 vlg. — 2. In de 4de eeuw komen onder de volksleiders bijna geen leden van den ouden adel meer voor; een uitzondering maakt Lycurgus. Maar de bezittende klassen van toen behielden in den Raad en in de hogere posten het overwicht. Beide eischten veel arbeid; voor het lidmaatschap van den Raad werd minder vergoed, dan een matige levensstandaard eischte, de hoogste posten bleven eereambten. Busolt, *Gr. Staatsk.*, I p. 923, n. 3. De ambtenaren konden ook hierom macht krijgen, omdat zij het mechanisme van den staat en ook de wetten kenden. — 3. Vgl. p. 18. — 4. Zie mijn diss. p. 36. Vgl. nog naast de daar opge-

droegen later ostentatief, naar Spartaansche zede, langhaar 1. waren zeer op de hand van de dertig tyrannen 2. Ook de archonten 3 en de leden van den Areopagus 4 behielden, ondanks hun politieke machteloosheid, aanzien en gezag; zij waren voornamelijk burgers, omdat hun ambten de traditie vertegenwoordigden en de oude adelsidealen.

In de kleine samenleving, die Attica heette, waren vele ongelijkheden en vele standen, in de werkelijkheid, in het besef en in de waardeering, op economisch, politiek en maatschappelijk terrein. De constitutie berustte, ondanks de inconsequenties, op het principe van gelijkheid, in het volk had zij in de tijden van druk als wensch geleefd en de democratisch-georganiseerde burgerij hield in theorie aan het ideaal vast. Maar het keurslijf was te eng: stilzwijgend of in eigen belang zag men van volkomen verwezenlijking in de staatsregeling af en bestendigde daar-

geven plaatsen: ps.-Xen. Rep. Ath. IV 7. Herod. VI 125. Thuc. VI 15. Vgl. 12. 16. Xen. Ages. I 23. Isocr. Areop. 45. de Bigis, 33. Plato, Apol. 36 e. Laches, 182 a. Lys. 205 c. Vgl. Alc. I 122 e. Aristot. Pol. VIII 7, 1321 a 11. VII 3, 1289 b 35. Vgl. nog Plut. v. Alc. XI. v. Ages. XX. de Adul. et Amicitia 16 (Carneades' meening); als ruitery hadden volgens Aristoteles oligarchen macht: Pol. VII 13, 1297 b 16. Vgl. VIII 7, 1321 a 11. „Het aantal ruiterspaarden was gering en deelnemen aan de Olympische spelen konden alleen de zeer vermogenden”: Bolkestein, p. 36. Newman, IV p. 153. De dandy's trof men blijkbaar onder de ἵππεῖς: Arist. Nub. 14. Lys. XVI 18. Zie La Rue van Hook, *The Class. Journal*, XIV p. 479. Ik citeerde uitvoerig, om reeds hier nadrukkelijk op het bestaan van een voornamelijk coterie in Athene te wijzen. Zie p. 158. — 1. Arist. Eq. 579 vlg. Nubes, 14. Lysistr. 561. Lys. XVI 18. — 2. Lys. XII 44. 52. Xen. Hell. III 1, 4. — 3. Vgl. Keil, l.c. p. 371. Fustel de Coulanges, *La cité antique*, p. 378. Voor later tijden nog: Lyc. c. Leocr. 2. Isocr. Areop. 37. Vgl. 20. — 4. Lys. in Eratosth. 69. Lyc. in Leocr. 13. 52. Aesch. in Ctesiph. 252. Aristot. Rep. Ath. XXXV. Dat de Areopagus in de 4e eeuw weer een wijder taak kreeg, bewijst wel, dat het een eerwaardig lichaam was gebleven.

mede onvrijheid en ongelijkheid van onmondige of deelsmondige groepen, terwijl zij het overwicht verdroeg van groote of eierzuchtige persoonlijkheden. Zij voelde zich als klasse de meerdere boven velen 1 en duldde in het maatschappelijke leven de ongelijkheid in allerlei vormen, op velerlei gebieden. Om hun geboorte waren velen in aanzien; terloops of opzettelijk werd in de redevoeringen voor de zoo democratisch samengestelde rechtbanken adellijke afkomst wel in het geding gebracht, om de rechters te imponeren 2. Rijken werden geerd 3, armen, zoo blijkt uit menige plaats, waren vaak in verachting 4, de macht van den rijkdom kon zelfs den glans van geboorte overschaduwen: een arm edelman kon ook te Athene in zijn levenswijze niet concurreeren met een vermogend koopman; men zag dus bij gelegenheid tegen bezit op, als gaf dat het adelsmerk; historisch beschouwde men rijkdom wel als grond voor adeldom 5. Naast de vereering van rijkdom bleef toch ook bestaan de schroom voor edele afkomst; in de 5de eeuw althans waren kooplieden en bezitters van groote of kleine werkplaatsen niet zoo hoog in aanzien als de landadel, wiens gentes lang bleven bestaan 6. Met bevelhebbers van lage

1. p. 90 vlg. — 2. Lys. XVIII 6. XXXIV 3. Vgl. XIV 18. Aesch. de m.g. Leg. 147. Bij Lysias (XVIII 11) wordt gezegd, dat de dertig tyrannen niet de *πονηροτάτοι* doodden, maar hen *οἷς μάλιστα προσῆκον καὶ διὰ γένος καὶ διὰ πλοῦτον καὶ διὰ τὴν ἄλλην ἀρετὴν τιμᾶσθαι*. Het vooronderstelt, dat geboorte, rijkdom en verdienste in de Ath. democratie van het begin der 4de eeuw evenzeer als elders golden als gronden voor aanzien of positie. — 3. Vgl. p. 144 vlg. Zie ook: Hemelrijk, l.c. p. 106—111. Vgl. nog Lys. XVIII 6. 11. XXXIV 3. — 4. Vgl. Hemelrijk, l.c. p. 65—74. Zie o.a. Eur. fr. 328. 329. 364. — 5. Eur. fr. 96. Phoen. 404. 405; fr. 22. Aristot. fr. 82. 85. Pol. VI 8, 1294 a 21. Eur. Andr. 768—772. Plato, Theaet. 174 e. — 6. Thuc. III 16. Vgl. 87. Sommigen nemen zelfs aan, dat de 4 vermogensklassen in de 4de eeuw nog werden onderscheiden: Gilbert, *Gr. Alt.*, I² 1, p. 408. Martin, *Les Chevaliers athéniens*, p. 313. Sundwall, *Epigr. Beitr. u.s.w.*, p. 2: Dat zij tot ver

afkomst mocht men gerust in de comédie spotten 1, machtige heeren zag men wel naar de oogen 2. Van een voornamen coterie, waartoe bijna uitsluitend leden van den adel en den aanzienlijken koopmansstand behoorden, geeft ons de omlijsting van Plato's dialogen een aanschouwelijk beeld.

Buiten Plato 3, die een afstammeling heette van het Atheensche koningsgeslacht en trots toont op zijn edele afkomst in het algemeen en op zijn voorvader Solon in het bijzonder 4, nemen aan de gesprekken zijn broers deel, verder Critias, Charmides, Alcibiades, Lysis, Criton en zoovele anderen uit de aristocratie of uit den rijken koopmansstand. De personen komen voor de gesprekken soms van hun landgoederen, er zijn dikwijls vreemdelingen aanwezig, die tijd en geld hebben om te reizen, gastheeren onthalen of herbergen zonder moeite een kring van philosopheerenden of een reiziger van verre; Socrates heeft, als hij maar wil, rijke beschermers en kan invloedrijke connecties krijgen in het buitenland. Aan een „drinkgelag” ten huize van een gevierden dichter vereenigt zich een uitgelezen gezelschap van Atheensche „Schöngeistler” en spreekt over den Eroos, de „Republiek” wordt opgebouwd in het gastvrije huis van Cephalus, den oude met zijn schaapjes op liet droge. Het zijn bekenden onder elkaar; na een langere afwezigheid valt misschien een vreemd gezicht op, is een vlasbaard tot een man opgegroeid en in den kring opgenomen, gemakkelijk wordt men aan den nieuweling voorgesteld en heeft de kennismaking eenmaal

in de 5de eeuw nog zich deden gelden bij kolonisatie en tot in den Peloponnesischen oorlog bij de keuze van de vlootmanschap, bewijst Ehrenberg, *Neugr. des Staates*, p. 74. — 1. Eupolis, fr. 117. — 2. o. a. blijkens Eur. Orest. 891 vlg. 906. 931. fr. 57. 297. 786. — 3. Ik ben geneigd „Socrates” in de meeste dialogen met Plato te vereenzelvigen, al geeft deze aan zijn masker enkele trekken van den meester. Francotte, I p. 241 beschrijft ook een coterie, de Atheensche voornamen jongelingschap, en kent haar veel invloed toe op de stemming over den arbeid. — 4. Rep. 367 e vlg. Charm. 154 e vlg. 157 d vlg.

plaats gehad, dan spreekt men zich tegenover de nieuwe of vreemde elementen even vrij en vertrouwd uit als met de oude vrienden. Men treft zijn menschen overal, toevallig, ook wel volgens afspraak of krachtens gewoonte. De jongeren van den kring verkeerengeregeld in het worstelperk, na den wedloop gebeurt het, dat zij, gezalfd en wel, aan het redeneeren gaan over wijsgeerige thema's 1 en wanneer Plato ergens zegt, dat een welopgevoed man zijn mantel als een gentleman over zijn rechterschouder weet te dragen 2, dan geeft dit iets aan over het aspect van zijn leerhof, dien ook na den dood van den grooten leermeester de chique Atheensche jongelui met hun gewichtig bezoek schenen te vereeren.

Tegenstelling tusschen boeren en burgers bestond niet alleen in belangen, maar ook in onderlinge waardeering. Handwerk bleef bij velen in verachting, dus ook de handwerkslieden; de vol-berechtigde burger stond tegenover den deels-berechtigde; de *ποῖοι*, in verschillende soorten 3, de vrouwen 4, de metoiken — ook deze met uiteenlopende voorrechten 5 — vrijgelatenen en slaven leefden te midden van de burgers als mindere categorieën en standen in verschillende graden of als rechtelooze groepen. Huwelijken

1. Theaet. 144 c. d. — 2. *ibid.* 175 e. — 3. De tijdens Pericles bij decreet uitgestooten burgers (5000) vormden alleen al een belangrijke teruggezette groep. Over de verschillende soorten *ποῖοι*: Newman, III p. 179. — 4. Onder de vrouwen zelf zijn evenzeer weer vele standen te vooronderstellen, naar de positie en het aanzien van hun mannen. Vrouwen van vrijgelatenen waren niet erg in tel; over slavinnen, hetaeren e.a. behoeven we niet te spreken. Vrouwen en dochters van metoiken moesten bij groote processies de zonneschermen houden boven de vrouwen van echte burgers (Ael. Var. Hist. VI 1) en het ambt van priesteres werd angstvallig gereserveerd voor de laatste categorie (Isaeus, VI 50. VIII 19). Schmidt, *Ethik der Griechen*, I p. 171. — 5. p. 194 vlg. Wat Francotte doet zeggen: „Même parmi les métèques il y avait une certaine hiérarchie”: I p. 221 vlg.

beneden stand werden ook in Athene afgeraden; die met niet-burgeressen werden met weinig praal gevierd 1, eerbewijzen (b.v. lijkredenen voor de gevallenen; uitzonderingspositie van de weezen der gesneuvelde; spijziging in het Prytaneum; kransen; vereering van de sportlui enz.), welke in de kleine maatschappij alle krachten tot activiteit moesten prikkelen, accentueerden daarnaast in datzelfde beperkte milieu nieuwe verschillen. Niet alleen in de 4de eeuw hooren wij de klacht van een democraat, dat de veldheeren geëerd werden met standbeelden en de veldslagen met hun namen werden aangeduid, als waren het geen daden van het gansche volk 2, in de 5de eeuw werd het reeds in het theater uitgesproken, dat de aanvoerders met de eer gaan strijken en *σέμνοι* zijn in de samenleving b o v e n de anderen, maar niemand hoort van de gewone soldaten, die toch hetzelfde hebben gedaan 3. In den militairen dienst moest de ongelijkheid in positie gevoeld worden, omdat deze vaak tijdelijk de levensomstandigheden nivelleerde en ieders persoonlijke kwaliteiten in het veld en tegenover den vijand deed uitkomen. Maar het ging daar vaak op de wijze, als Euripides beschreef: den hopliet Socrates, die bij Potidaea even dapper had gestreden als Alcibiades, ontging bij het volk de eerekrans; zij omsloot de schoone slapen van den ruiter Alcibiades, want men had *égards* voor zijn aanzien 4 en die onderscheiding versterkte zijn kansen op een goede carrière 5. Officieel werd gezegd 6, dat de verdienstelijke — de *σοφός* en *ἀγαθός* — zijn plaats kreeg in Athene, in tegenstelling met de verhoudingen in andere staten, volgens de t h e o r i e waren mindere welstand of onedele geboorte geen belemmerende factoren — en dit was voor het politieke leven ook ten deele waar — maar, zooals wij zagen, bleef dit voor het maatschappelijke leven vaak een vrome wensch. Een Alcibiades, die minachting toonde voor

1. Schmidt, l.c. II p. 167. 173. — 2. Dem. XXIII 196—198. Vgl. ps.-Dem. XIII 21. 22. — 3. Eur. Androm. 693. — 4. Plut. v. Alc. VII. — 5. ibid. X. XVI. — 6. Pericles bij Thuc. II 37. Plato, Menex. 238 d. 239a. Isocr. Paneg. 105.

magistraten, wetten en medeburgers, zich niet stoorde aan het principe van gelijkheid: „hij sprak woorden van een volksleider, daden deed hij van een tyran”, werd langen tijd met rust gelaten 1: terecht zei een redenaar, zij het dan ook met overdrijving in tendentieuze passages, dat bij zoo’n gedrag democratie en vrijheid geen zin of nut hadden 2. De jolige edelman kon geen kwaad doen bij de overigens zoo streng-metende democratie. Maar met spot over den kleinburger Hyperbolus mocht de comédie-dichter rustig het theater-publiek amuseeren 3, met diens verbanning Alcibiades zelfs de heele stad 4, een redenaar mocht kleineerend over den man zeggen, dat zijn vader als ge-teekende slaaf werkte in de staatsankersmederij en dat hij zelf, niet-Athener en niet-Griek, lampen maakte 5; even ongestraft stak de comédie steeds weer den draak met „homines novi” en lui zonder „Ahnens”. Van den veldheer Lamachus, die toch met Nicias en Alcibiades de grootsche onderneming naar Sicilië leidde, wordt gezegd, dat hij geen aanzien had en niet imponeerde door zijn schamele levensomstandigheden 6, over Theramenes zou schamper zijn gesproken om zijn lage kom-af 7. Met Euripides, den tragedie-dichter, werd gespot, omdat zijn moeder een groentenvrouw was en Aristophanes, de blijspel-dichter, schijnt eens om zijn half-buitenlandsche afkomst moeilijkheden met de opvoering van een comédie te hebben gehad. De filosoof Antisthenes moest als *νόθος* den hoon

1. ps.-Andoc. c. Alc. 14. 27. 39. *ibid.* 14—18. Vgl. p. 279 vlg. — 2. *ibid.* 18. 23. 24. Vgl. ook 30. 32. Demosthenes heeft later zijn redenen als orator, om het zóó voor te stellen, alsof juist in het geval Alcibiades de burgers toonden, onafhankelijk te staan tegenover geboorte, bezit en invloed: XXI 143 vlg. — 3. Arist. Vespae, 1007. Andocides achtte volgens den Scholiast het lampenmaken werk van een metoik of *βάρβαρος* — 4. Plut. v. Alc. XIII. — 5. Andoc. fr. 6. — 6. Plut. v. Alc. XXI. — 7. Plut. v. Nic. II. De eerste hoofdstukken van de biographie van Nicias bevatten vrij wat gegevens om te bewijzen, dat er in Athene zeer op stand, positie, bezit en ontwikkeling werd gelet.

verduren van aristocraten en den waarschijnlijk zeer be-
gaafden redenaar Demades, een schipperszoon, kon men
blijkbaar zijn afkomst niet vergeven 1. Er waren beroepen,
die „men” niet kon uitoefenen, fatsoenlijk handwerk was
er en niet-fatsoenlijk en tegenover de door burgers uit-
geoeffende vakken bestonden allerlei schakeeringen van
waardeering. Zooals wijnkooper en boekhandelaar langen
tijd onder de handelaars en den winkelstand een afzonder-
lijke, nette plaats innamen en deels nog behouden, maar tot
voor kort diamantslijpers en glasblazers tot het schuim
van de natie werden gerekend, onderscheidde de Atheners
hun ambachts- en kooplieden: zonder ook maar globaal
de grenzen te kunnen trekken, mogen we waarschijnlijk
wel als doorslaande factoren bij hun houding noemen de
overwegingen of in het algemeen een bepaalde arbeid door
slaven werd verricht en of hij een goed bestaan opleverde 2.

Zoo toonde het bonte leven in Athene vele schakeeringen
in stand en personen, zonder dat enkel en alleen de toets-
steen voor geestelijke kwaliteiten bij de waardeering werd
gebruikt. Men mocht zich terecht tegenover anderen be-
roemen op meerdere mate van gelijkheid, maar de feiten
en de te constateeren gevoelens werpen ook eenig licht
op het b e t r e k k e l i j k recht van dezen trots. En omdat
men niet bleef bij een vergelijking met anderen, maar
vaak meer dan een relatieve *ισότης* geloofde te verwezen-
lijken, mag men zeggen, dat de dogmata in dat laatste
geval werden gebruikt, om de aandacht af te leiden van de

1. Newman bij Aristot. Pol. VI 4, 1291 b 20. — 2. Fran-
cotte, I p. 220, spreekt over „les degrés inférieurs de la
hiérarchie des professions.” Op p. 256—257 ook over de
verschillende standen en over de vooroordeelen tegen
bepaalde beroepen op p. 258. Dat een redenaar bij de recht-
banken succes kon hebben, wanneer hij smaalde op de lage
afkomst van zijn tegenstander, bewijst wel de hoon van
Demosthenes op Aeschines: XVIII 129. Daar blijkt althans
zeker niet, dat de algemeene geest onder het volk een man
naar eigen waarde alleen wilde schatten, zonder te letten
op stand of afkomst.

waarheid der natuurlijke, historische, maatschappelijke en economische ongelijkheden of die waarheid in eigen belang te verdoezelen; de fictie van de absolute gelijkheid had, evenals die van de vrijheid, een sociale taak voor de heerschende klasse. En in zooverre deze ernstig trachtte, de eigen beginselen te verwezenlijken, bleek zij onmachtig, met regelen en voorschriften de werking van het verleden uit te wisschen en psychologische feiten op te heffen.

N i j d e n h a a t t e g e n b e s c h a v i n g o f b e z i t . De bestaande tegenstellingen, de ongelijkheid in goederen, stand, waardeering en beschaving, wekten schroom en bewondering bij de minder daarmee bedeelden, maar fel ook beet de afgunst en gloeide de haat. De literatuur geeft ons daarvan de bewijzen: denkers, dichters en publicisten merkten het op in hun samenleving. Bezit werd bewonderd, maar ook benijd 1; „het geringere stelt zich altijd vijandig tegenover het meerdere, ongelijkheid is grond tot vijandschap,” zei Euripides 2; de mensch is licht jaloersch op al wat uitsteekt, was misschien Thucydides' ervaring 3. Wangunst werd in het algemeen blijkbaar wel gevoeld tegen meerdere ontwikkeling: Heraclitus vervloekt de Ephesiërs er om 4, bij Atheensche schrijvers merken we telkens weer, dat er vaak een onbehagelijke stemming leefde onder breede lagen der burgerij tegenover niet-begrepen, maar wèl als meerwaardig gevoelde beschaving 5. Bijzondere ontwikkeling of verdienste werd licht een voorwerp van argwaan, maar vooral van wrevel 6. Het was, zooals wij zagen, voor succes in het staatsleven bij sommige kringen geen aanbeveling, ontwikkeld te zijn en het theoretiseeren, de hoogere ontwikkeling, vond blijkbaar geen

1. Eur. Suppl. 240 vlg. Isocr. Areop. 31. de Pace, 83. —
 2. Eur. Phoen. 539. 545. Vgl. Ion, 585 vlg. fr. 297. — 3.
 Thuc. II 35. — 4. fr. 121. — 5. Thuc. III 70. — 6. ps. Xen.
 Rep. Ath. II 19. Eur. Ion, 594 vlg. Vgl. Med. 597. Suppl.
 420 vlg. Hipp. 988. Med. 293 vlg. Plut. v. Nic. VI. Vgl.
 XI. Thuc. II 35. III 37. Xen. Mem. IV 2, 4. Dat tegenover
 gelukkige aanvoerders ook wel nijd gevoeld werd, blijkt
 uit Eur. Androm. 693 vlg.

algemeene waardeering, vaak spot en hatelijkheid 1, al moet gezegd worden, dat hierin Athene geen uitzondering maakte 2. Ontwikkeling treft nijd, zei ook Aristoteles 3, het was geen wonder in een staat, waar de hoogere beschaving gereserveerd bleef voor de hoogere standen en uit deze juist de reactie tegen de democratie voortkwam. Het was ook niet aangenaam, Socrates' harde waarheden te moeten hooren of wanneer Plato en met hem vele anderen, telkens en telkens weer zeiden, dat hun werkzaamheid toch eigenlijk de schoonste was en eerst het ware leven, dan lag daarin een aanklacht tegen het leven van de velen en moest menigmaal het optreden van een *φιλόσοφος* ergernis wekken.

Nijd en wantrouwen tegen een verdienstelijk burger was ook in Athene niet ongewoon. We behoeven niet eens geloof te hechten aan de overlevering, dat men zich ergerde over Aristides' eerenaam „de rechtvaardige”, die hem door de bondgenooten was gegeven 4, noch aan het verhaal over den jongen Pericles, dat hij bang zou geweest zijn voor verbanning om zijn kwaliteiten, vermogen en afkomst en voor de verdenking, het op de tyrannie toe te leggen 5. Naast de reeds genoemde uitingen in de literatuur moeten we echter wel wijzen op het ostracisme, dat tot in den Peloponnesischen oorlog ieder bijzonder man kon treffen. Het was weer geen speciaal verschijnsel voor Athene, zelfs niet eens voor de democratie, het was in alle staatsvormen een middel, om zich van een dreigenden tegenstander te ontdoen 6 en werd toegepast tegen ieder, die door aanzien en geboorte of gaven (speciaal blijkbaar van het woord) uitblonken 7; een later schrijver noemt het een troost voor den nijd 8. Deels vervulde het ook deze functie in Athene. In het algemeen laat zich de felheid van verschillende uitingen van wangunst juist tegen

° 1. p. 244 vlg. — 2. Isocr. de Permut. 304. Vgl. 312. — 3. Rhet. II 23, 14. — 4. Plut. v. Arist. VII. — 5. Plut. v. Per. VII. — 6. Aristot. Pol. III 13, 1284 a 15 vlg. — 7. Plut. v. Arist. I. Vgl. v. Nic. XI. — 8. Plut. v. Arist. VII. Vgl. v. Themist. XXII. v. Alc. XIII. Hirzel, p. 299.

de natuurlijke ongelijkheid, d. w. z. het overwicht in aanleg en karakter van een minderheid tegenover de meerderheid, verklaren uit het gevoel van onmacht tegen een noodlotsbeschikking: de middelmatigen of die daar beneden, welke in staatsaangelegenheden gelijk berechtigd waren met anderen, hadden een neiging, dáár te nivelleeren, waar zij niet evenaren konden of anders die elementen neer te halen of uit te bannen, welke maar gevaar dreigden op te leveren voor eigen gelijk-op-deelen. Maar, zooals reeds is gezegd, deze gevoelens waren niet speciaal Atheensch: ook zij moesten in dit verband echter naar voren gebracht worden, omdat zij nieuwe kloven en verschillen beteekenden tusschen de burgers in die gemeenschap, waar de gelijkheid als ideaal op politiek gebied en in het maatschappelijke leven ijverig werd nagestreefd.

Bespraken wij tot nu toe in hoofdzaak *ongelijkheden*, welke *ondanks* den radicaal-democratischen geest der constitutie bestonden of werden beseft, evenzeer eischen in dit verband aandacht de concrete *vrijheidsbeperkingen*, die *krachtens* diezelfde constitutie en haar aard aan anderen werden opgelegd of door een minderheid als zoodanig werden gevoeld, dus *ongelijkheden* insloten en sanctionneerden. Het zijn de politieke dwang der meerderheid over een minderheid van volberechtigde burgers en de onderdrukking of althans onmondigheid van verschillende groepen onder de bevolking van Attica.

De politieke dwang der meerderheid. De machtsverhoudingen tusschen de klassen in een staat worden bij een geregelde gang van zaken ten naaste bij door de staatsinstellingen en de wetten uitgedrukt; verschuiven de verhoudingen, dan kan men een verandering van die instellingen vroeger of later verwachten. In Athene kwam in de geschreven wetten, de rechtspleging en het regeeringsorganisme de machtspositie van de naar vrijheid en gelijkheid strevende burgerij tot uiting. De meerderheid van stemgerechtigde burgers schiep en bestendigde in laatste instantie de vormen van wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht, dus waren wetten,

regeeringslichamen, ambten en rechtbanken de instrumenten van machtsuitoefening dier meerderheid, in casu van die in de Volksvergadering, zij het ook, dat de besluiten van die souvereine ἐκκλησία getemperd werden door enkele conservatieve elementen in de staatsregeling, door oppositie-voerende minderheden en door het onwillekeurig rekening houden met den invloed van andersgezinde groepen. De heerschende klasse was een democratisch georganiseerde heerschersklasse, maar in het beginsel van de meerderheid van stemmen lag onvrijheid voor de minderheden in die klasse opgesloten. Er bestond politieke gelijkheid, maar actieve tegenstand van de onderdrukte groepen der minderheid en van de onmondige bewoners van Attica kon niet worden geduld: het nut of het vermeende nut van de stemmende meerderheid, was het goede voor allen, h e t g o e d e.

In de burgerij leefde bij de conservatieven een sterk besef van gebondenheid en ook sommige democraten erkenden de heerschezucht van de volksmassa. Herodotus reeds heeft het over den willekeur van een onontwikkelde menigte 1. Aristophanes spot met den souvereinen Demos om zijn heerlijke heerschappij, want alle menschen vreezen hem als een tyran 2. Over Socrates bestaat een overlevering, dat hij de democratie als een tyrannieke, monarchale heerschappij beschouwd zou hebben 3. En dat men met democratie niet steeds vrijheidsliefde verbond, bewijst Xenophon 4, die bij gelegenheid de heerschappij van Corinthische democraten τυραννεύειν noemt 5. „Het is gevaarlijk, dat weet ik,” zegt Isocrates 6, „in te gaan tegen uw meeningen, en ook, dat er ondanks de democratie geen vrijheid van spreken bestaat.” Hij beweert dan verder, dat de Atheners vijandig staan tegen ieder, die hen kastijdt en maant. En ook elders wijst hij op het lichtgeraakte gemoed van het volk, wat doet aarzelen, om de waarheid

1. III 81. — 2. Equit. IIII vlg. Vgl. 1330. — 3. Aelian. Var. Hist. III 17. — 4. Conv. IV 32. — 5. Hell. IV 4, 6. Ironisch over de ἰσχυορία ook: Cyrop. I 3, 10. — 6. de Pace, 14.

uit te spreken; ook hij ziet den onzichtbaren despoot, de massa, welke Socrates beseftte als de eigenlijk door hem gegriefde partij 1. Het volk hoorde graag prettige dingen, moest geveleid worden om zijn gunst: dan kon de redenaar zijn hart winnen 2. Een Demosthenes — en het is op de betrokken plaats zeker geen comédie — houdt, om de gevoeligheid van zijn publiek een voorzichtige, excuseerende inleiding, voor hij met een onaangename waarheid aankomt en deze zelf verguldt hij nog door een handige, oratorische truc 3; elders 4 spoort hij de Atheners aan, tegenstanders den mond te snoeren 5, ze ἄτιμοι te maken en het begin van dezelfde oratie schijnt in te houden, dat men hun niet alles kon zeggen. Plato noemt het volk ergens een despoot 6, een radicale democratie wordt volgens hem een despotie, de uiterste vrijheid slaat licht over in slavernij en die is dan ook uiterst hard 7. Aristoteles zegt ook, dat een radicale democratie op één lijn staat met een enge oligarchie of een tyrannieke monarchie 8. „Het volk wil in een radicale democratie alleenheerscher zijn en alles gaat daar als in een tyrannie 9.” „In een radicale democratie verliezen de wetten hun kracht en worden de demagogogen heer en meester door de volksbesluiten, die zij door-drijven en waarmee zij het volk kunnen winnen. Een zoo bestuurd volk nu zoekt in zijn besef, monarch te zijn, de alleenheerschappij in het niet-staan-onder-een-wet en wordt despotisch; zijn karakter wordt ook gelijk aan dat van een tyran, want beiden usurpeeren het gezag over beteren; de

1. de Pace, 3. 26. 38. de Permut. 21. 22. Vgl. Plato, Apol. passim. — 2. Talrijke plaatsen bij de schrijvers wijzen op een dergelijke gesteldheid. — 3. IX 3—5. Vgl. III 3. — 4. XV 33. — 5. Aesch. de falsa Leg. 76: Cleophon zou in de Volksvergadering eens tijdens den Pelop. oorlog gedreigd hebben, allen den hals af te snijden, die over vrede durfden reppen. — 6. Theaet. 173 a. — 7. Rep. 563 e vlg. Vgl. ook Rep. 569 c en zijn twijfel in Rep. 557 b. Leg. 962 e. Zie ook Aristot. Pol. VII 11, 1296 a 3 vlg. — 8. Pol. VII 14, 1298 a 32 vlg. Vgl. VIII 10, 1312 b 5 vlg. — 9. Pol. VIII 11, 1313 b 32 vlg.

volksbesluiten in een democratie staan gelijk met de decreten in een tyrannie, de demagoog beantwoordt aan den vleier van den tyran en deze beiden hebben juist zeer veel invloed." Op deze wijze belicht ons Aristoteles het karakter van de radicale democratie 1. Menander liet ergens de tyrannie van een democratie onverdragelijker noemen dan die van een oligarchie 2.

Men kan tegen verschillende van deze plaatsen aanvoeren, dat zij de ergernis verraden van een minderheid, welke haar bevoorrechte positie verloren had, omdat zij voor een groot deel stemmen zijn uit de aristocratische kringen of althans uit de beschaafde standen. Volkomen terecht. Maar dit besef van onvrijheid bestond dan toch even reëel als het gevoel van gebondenheid der bewoners onder de adelsheerschappij en bij de bespreking van de vrijheid en de gelijkheid in Athene moet ook in haar scherpste formuleering de houding van deze uiterste rechterzijde worden beschreven, zonder daarmee die uitingen als objectieve waarheid te beschouwen. Het ging bij alle klassen om *gevoelde* werkelijkheden en naar het gevoelen van velen was hun politieke vrijheid in Athene niet verwezenlijkt; Pericles liet den Atheners in de bekende rede hun vrijheid en gelijkheid voelen tegenover de verhoudingen in Sparta: de conservatieven voelden het verschil met vroeger en met de verhoudingen in oligarchieën. De schrijvers behoorden trouwens niet allen tot de tegenpartij: Isocrates was gematigd democraat, Menander waarschijnlijk ook, Demosthenes een gevierd volksleider. Plato werd ongetwijfeld beïnvloed door zijn afkomst en stand, maar spaarde in zijn critiek geen enkelen bestaanden staatsvorm, zonder daarbij ooit van Jan-Rap motieven uit te gaan. Aristoteles is geen zeer verdacht getuige. Volgens hem toch hangt de staatsvorm voor een natie af van haar bijzondere omstandigheden en hij waardeert verschillende vormen van

1. Pol. VI 4, 1292 a 15 vlg. Ook elders sneert Aristoteles nog lichtelijk op de democratische vrijheid en gelijkheid: Pol. III 13, 1284 a 19 vlg. VI 4, 1291 b 30 vlg. — 2. *Fr. Com. Gr.* IV 253.

democratie. Wij begrijpen de beteekenis van de aangehaalde critiek beter, wanneer wij bedenken, dat zij in haar scherpste vormen pas in de 4de eeuw voorkwam, toen de nadeelen van de radicale volksregeering sterker op den voorgrond kwamen 1, toen ook de demagogie nog meer vat op de vaak hongerige massa kreeg. De feiten zijn m. i. niet te weerspreken — daarvoor zijn de getuigenissen te algemeen en de overgebleven officieele redevoeringen voor het volk wemelen van de verschoonende onwaarheden — dat men in de groote regeerende en rechterlijke lichamen en in de volksbijeenkomsten de waarheid niet altijd kon zeggen zonder eenig gevaar of hoon 2. Dateert het niet uit de 5de eeuw, dat van de volkshelden Harmodius en Aristogiton geen kwaad mocht gesproken worden, dat men voorstellen betreffende een algemeene belasting voor de burgerij verbood en den eventueelen voorsteller met den dood bedreigde? En was het niet tegen het eind van die eeuw voor Antiphon, een van de merkwaardigste figuren uit den bloeitijd, onmogelijk, in het publiek op te treden 3? Het principe der gelijkheid sloot vrijheidsbeperking in voor een minderheid van de burgerij; de onderwerping aan den wil der meerderheid beteekende voor háár ongelijkheid.

Onvrijheid op sociaal gebied. Het dogma vrijheid, waar de radicale democratie op gebaseerd was en dat voor zijn belijders des te meer inhoud kreeg, naarmate het aantal onvrijen grooter was, toonde vooral voor het sociale leven zijn betrekkelijk karakter. De formeele politieke vrijheid en gelijkheid boden ook in Athene geen waarborg tegen sociale onvrijheid en ongelijkheid, welke vooral in de 4e eeuw pijnlijk werden gevoeld. Door de onthouding van den staat, het vrij-laten dus van zijn burgers in hun onderlingen strijd om het bestaan, werd vooral in de tijden van verval de werkelijkheid deze, dat alleen de economisch-sterken sociaal vrij waren.

1. p. 211 vlg. — 2. Zie nog: Xen. Mem. III 7, 7 en 8. — 3. Thuc. VIII 68. Werd er bij de keuring voor de ambten, de *δοξιασσία*, wel op politieke overtuiging gelet? (Dem.) XXV 30.

De wetten erkenden en beschermden de ongelijkheid in het privaatbezit of zwegen er over en lieten de exploitatie van goederen en menschenlijke arbeidskrachten zoo goed als ongemoeid; dit was een beletsel voor de meerderheid, om in vrijen wedijver eigen lichamenlijke en geestelijke krachten naar eigen wil en natuur, in zelfgekozen vorm te benutten: er bestond geen gelijkheid van levensvoorwaarden en levenskansen, voor zoover de oneindige ongelijkheid der individuen deze toelaat 1. Om de allernoodzakelijkste levensbehoefden te winnen, zagen ook in Athene, waar alleen de stemsteen eenige zwakke bescherming bood aan de zwakken in de socialen strijd, de meesten zich vaak gedwongen, de krachten of producten van hun lichaam en geest te verkoopen voor andere doeleinden en in anderen vorm, dan waartoe hun aanleg ze misschien bestemd had en tegen een prijs, welke de sterkeren in hoofdzak bepaalden. De eigen wenschen van die burgers moesten wijken voor den wil van hen, in wier allernoodzakelijkste levensbehoefden was voorzien en aan wie zij mede de middelen verschaften, om begeerten naar andere en meerdere objecten te bevredigen. De activiteit van die „vrije” burgers stond geheel of gedeeltelijk in dienst van de economischsterkeren en in den strijd om de middelen ter bevrediging van behoeften en begeerten, waaraan alle burgers onderworpen waren, beteekende de door den staat gesanctioneerde economische vrijheid een bestendiging van dien toestand der gebondenheid. In het patriarchale verleden, waarin de knechten in een andere, persoonlijker vorm aan hun heeren waren gebonden, hadden de meesters beter het oog op de nooden hunner onderhoorigen en — wil men uit eigen belang — daarin vaak voorzien. De vrijheid van de enkelingen buiten de familie liet de enkelingen ook alleen en onbeschermd staan in den strijd om bestaan en overvloed, zij gaf het aanzijn aan een nieuwen vorm van gebonden-

1. Hiervan zegt o. a. Kaerst, I p. 68: „So machte sich immer schärfer der Kontrast zwischen der politischen Freiheit und Gleichheit einerseits und der wirtschaftlichen Abhängigkeit und Ungleichheit anderseits geltend.”

heid van den zwakkere aan den sterkere en tevens een meedoogenloozer karakter aan den strijd tusschen die twee. De tegenstellingen verscherpten zich in den nood, het gevoel van saamhoorigheid verzwakte, vergeleken met de toestanden onder de agrarische adelsheerschappij, de waarheid van het *homo homini lupus* trad sterker aan den dag 1.

Daar aldus het dagelijksch leven en de bestaanszekerheid voor de Atheensche burgers zeer uiteenliep en de strijd voor de vrijheid aan de meerderheid van de burgers slechts een vrijwel volkomen gelijkheid op politiek- en rechtsgebied had gebracht, groeide bij velen het besef, dat de verworven vrijheid van betrekkelijke beteekenis was, zoolang de ongelijkheid in bezit bleef bestaan. Het gelijke bezit immers kon pas gelijke vrijheid geven, armoede bleef een boei waarmee de bezitlooze gebonden bleef aan den bezittende, ondanks zijn politieke rechten; in zoverre hadden latere demagogen gelijk, wanneer zij hun eisch van algemeene akkerverdeeling motiveerden met de bewering, dat voor de bezitloozen het fundament van vrijheid de gelijkheid in bezit was, maar de armoede de grond van hun slavernij 2. In verschillende staten schijnt de beweging voor de sociale gelijkheid, welke vaak weer, als partijleuze, egoistische bedoelingen moest omsluiëren en afgedaan had, zoodra de onderliggende partij de bovenhand had gekregen, geleid te hebben tot een radicale schulddelging en landverdeeling; voor Attica spreken de

1. Croiset, *Les democraties antiques*, p. 77, gaat zelfs verder: „*Toutes les querelles de la politique intérieure, à Athènes, reposent essentiellement sur l'opposition des riches et des pauvres. Les conflits politiques sont des véritables luttes de classes....*” M. i. moet echter het verschil tusschen de verhoudingen van de 5de en 4de eeuw (globaal genomen) meer geaccentueerd worden. Een sterke tempering van de tegenstellingen tengevolge van de gemeenschappelijke belangen tegenover groote onderdrukte groepen is voor de 5de eeuw niet te loochenen (p. 87 vlg.). —
 2. Plut. v. Dion. XXXVII.

schrijvers nooit van dezen eisch als punt van een partij-program, al weten wij, dat ook dáár de roep om gelijkheid van bezit werd gehoord 1. De individueele begeerten naar het bezit van de welgestelden zijn er zeker even sterk geweest als elders, maar zij kwamen niet tot uitdrukking in een maatschappelijke beweging voor gelijkheid in bezit. In de 5de eeuw genoten alle burgers zóóveel ten koste van de onderdrukte groepen in binnen- en buitenland, dat ook voor de vrije arbeiders in den tijd van Pericles de loonen naar verhouding hoog waren en de arbeidsgelegenheid gunstig. Om eigen zekerheid en gemakkelijheid van bestaan was deze groep geïnteresseerd bij de uitbuiting der slaven, welke hen toen nog geen concurrentie aandeden, bij de achteruitzetting van de vrouwen en andere groepen 2 en het knevelen van de bondgenooten. Zij ook kreeg haar deel aan de voordeelen, verbonden aan deze vormen van onderdrukking: de reeds genoemde geregelde en goed-betaalde arbeidsgelegenheid, de mogelijkheid, om als bezoldigd magistraat of rechter van de staatskas te trekken — vooral voor de ouderen een tastbaar voordeel — de kans, buiten Attica bezit of een post te verwerven, het voordeel, dat de rijken de lasten droegen, e. a. 3. De gemeenschap van belangen tegenover de vele onderdrukten temperde den strijd tusschen de burgers onderling 4 en is waarschijnlijk één van de oorzaken, waardoor de eischen van algemeene schulddelging en landverdeeling in Attica gedurende den bloeitijd waarschijnlijk in het geheel niet, maar zeker niet zóó dringend als elders gesteld zijn. Wij moeten trouwens bedenken, dat deze eischen een agrarisch karakter dragen, terwijl in Attica na Solon's hervorming en door de opkomst van handel, scheepvaart en nijverheid en door het uitbreiden van buitenlandsch bezit, landgebrek en financieele afhankelijkheid van de boeren niet de grootste maatschappelijke

1. p. 141. — 2. p. 180 vlg. — 3. p. 174 vlg. — 4. Ehrenberg, *Neugr. des Staates*, p. 101, zegt zelfs: „...eine soziale Frage in modernem Sinne hat für das Athen des 5 Jahrhunderts tatsächlich nicht bestanden.”

kwalen van de 5de eeuw in Attica waren. In de 4de eeuw, toen de tegenstellingen zich verscherpten, is zeker aangedrongen op gelijkmaking; misschien ook in den traditioneelen vorm van schulddelging en landverdeeling, die toen ook voor Attica weer eenigen zin kregen, maar daarnaast heeft men, in overeenstemming met het feit, dat zich de tegenstelling *bezittenden* — *bezitloozen* vooral deed voelen 1, in sommige kringen uitkomst verwacht van de verdeeling van alle goederen; de toen talrijker voorkomende confiscaties met de daaraan verbonden uitdeelingen onder het volk, waarbij soms niets van de belangrijkste baten in de berooide staatskas kwam, maken het niet onaannemelijk, dat in de burgerij een dergelijke politiek aanhangers vond. In politieken zin stonden dezulken naast de heerschende democratie; zij eischten de toepassing van de democratische beginselen ook op het sociale gebied, door de gelijkheid in bezit de verwezenlijking van de ware vrijheid. Die eisch werd echter een bedreiging, omdat de meerderheid der burgers een klasse was van heerschers, welke concrete bezitsverhoudingen en sociaal-economische voorrechten te verdedigen had. En deze liepen gevaar, zoodra, onder toepassing van haar eigen democratisch beginsel, een meerderheid op afschaffing of hervorming er van zou willen aansturen of, met toepassing van eigen machts- en geweldpolitiek, één groep zich met de kracht van haar vuisten zou wenschen meester te maken van het haar onthoudene 2. Bij het stellen van dezen eisch werd de heerschende burgerij met

1. o. a. p. 140 vlg. Zie v. Pöhlmann, II p. 217. — 2. Naar aanleiding van het onderdrukken der vermogenden in de 4de eeuw zegt Cauer: „Diese illegitime Wege des sozialen Ausgleiches waren eben unvermeidlich, weil der Mehrzahl der Bürger ein legitimes Anteil an dem trotz des politischen Niederganges wieder steigenden Wohlstande der Kapitalisten fehlte”: *Die Stellung der arbeitenden Klassen in Hellas und Rom, Neue Jahrb., Neue Folge*, 1899 (III) p. 693. Over bedreigingen van het privaat bezit ook v. Pöhlmann, II p. 275 vlg. p. 340 vlg.

haar eigen wapenen bestreden; het niet-vervuld-zijn er van bleef één van de bewijzen, hoe de inhoud van het begrip gelijkheid en dus ook van vrijheid, afhing van den wil der klasse, welke de machtsmiddelen had en voor de Atheensche burgerij zeker niet samenviel met of zelfs nader kwam tot de gelijkheid in abstracto. En tevens werd daardoor de steeds drukkend gevoelde, sociale onvrijheid, voor een groot deel der politiek-vrije medeburgers bestendigd. Ook in Athene was de politieke democratie geen sociale democratie: achter de formeele gelijkheid van rechten (zooals wij zagen trouwens, ook niet geheel doorgevoerd), scholen groote ongelijkheden en tegenstellingen. Misschien zelfs door de politieke gelijkstelling juist verscherpt: officieel is immers de macht van de meerderheid, dus haar belangen, erkend en zoo de moraal ook naar den schijn uitgeschaakeld; de openlijkste strijd tusschen twee klassen wordt gestreden in een republiek: de beide kampen van meer- en minderheid zijn in de staatsregeling erkend 1.

Positie der vermogenden. Er bestonden, zooals wij zagen, in werkelijkheid nog voorrechten van den adel krachtens de staatsregeling en in het besef; eveneens waren er groote verschillen in bezit en werden burgers vaak op grond daarvan gewaardeerd. Hiernaast moet er echter op gewezen worden, dat de bemiddelden in verschillende opzichten gebonden waren en in hun bewegingen vaak afhankelijk van den wil der meerderheid. Zij behoorden in zooverre tot die groepen der bevolking, waarvan in dit gedeelte moet blijken, dat voor hen de vrijheid in mindere of sterkere mate niet gold.

De meerderheid van de Atheensche burgerij beschouwde den staat als de som van zijn burgers en een van zijn doeleinden achtte zij, zooveel mogelijk ten koste van anderen te genieten 2 met zoo min mogelijk eigen offers en plichten.

1. In hoofdzaak juist ontleed door Desider Hort, *Max Adler und der wissenschaftliche Sozialismus*, Arch. f. Philosophie und Soziologie, Neue Folge, XXXI (1928), Heft 3/4, p. 255. — 2. Zie p. 54 vlg. „Die Griechen sahen in jeder direkten Besteuerung eine Beschränkung der persönlichen

In die lijn lag het, dat men tot in de 4de eeuw geen algemeene directe belastingen duldde: de eventueele voorstellers daarvan werden met den dood bedreigd 1. Buiten nog enkele andere categorieën van bewoners (metoiken vrijgelatenen, publieke vrouwen) droegen alleen de vermogenden direct bij aan de staatsinkomsten. Oorspronkelijk, in den aristocratisch-oligarchischen tijd, waren aan hun positie van grondbezittende heerschers verplichtingen van militairen en cultureelen aard verbonden geweest. Tijdens de democratische ontwikkeling was de militaire last verdeeld over grootere groepen, welke daarvoor ook grooter aandeel aan het bestuur verkregen. Maar de financieele plichten tegenover de gemeenschap waren voor de grond- of geldbezittende vermogenden vrij zwaar gebleven. De gewone vormen er van waren de choregie, de voorbereiding, verzorging enz. van de voorstellingen in het theater bij de officieele feesten, de gymnasiarchie, het bekostigen van een sportfeest, de *ἐστίαιταις*, het geven van maaltijden aan stamgenooten. De buitengewone waren ten eerste de *εἰσφορά*, een vermogens-belasting in geval van nood — diè kon men straffeloos voorstellen! — en daarmede verbonden de *προεισφορά*, een soort voor-schot van de 300 rijksten 2 op de uit te schrijven belasting. Verder werd de tweede buitengewone, de trierarchie, op den duur door de vele oorlogen de drukkendste: de staat gaf den romp van een triere en onderhield de bemanning, maar de betrokken belastingplichtige moest voor de uitrusting van het vaartuig zorgen. Men kan het redelijk en billijk achten, dat de rijken meer bijdroegen en zeggen, dat deze verplichtingen een misschien primitieven vorm van progressieve heffingen beteekende. Ik ga verder en geloof, dat de genoemde lasten, die een voortzetting waren van de offers, welke de heerschende standen vroeger ter verdediging van eigen positie brachten, juist daardoor in Athene, meer dan ergens anders, als redelijk en billijk

Freiheit": Beloch II 1, 118. — 1. Volksbesluit van 435. C. I. A. 32. — 2. Ik gebruik dit woord, ondanks zijn betrekkelijke beteekenis. Zie p. 139 vlg.

door de belastingplichtige burgers der 5de eeuw werden gevoeld. Het werd toen menigmaal zelfs door vermogenden als een eerezaak beschouwd, deze belastingen zoo royaal mogelijk te voldoen: men gaf boven het verplichte aandeel wel *ἐπίδοσεις*, toegiften, een extra-uitrusting van een triere, een bijzonder rijke aankleeding der koren. Nicias en Alcibiades b.v. schijnen een groot deel van hun vermogen in dien vorm aan de gemeenschap geschonken te hebben. Maar dit belastingstelsel en het strenge verbod van uitbreiding der genoemde verplichting over bredere lagen der burgerij sloot desondanks de onvrijheid van den vermogende in, die, op de basis der democratische staatsregeling, ondanks zijn grootere economische beteekenis in den staat, met zijn enkele stem weinig kon uitrichten tegen de overstemmende meerderheid. Er zouden trouwens tijden komen, waarin de dwang tot uitbuiting werd en men geen voorbeelden meer van gulheid tegenover den staat kon bewonderen, maar listige trucs om den belastingdruk te ontduiken 1. De bevrijding in de dagen van Solon en later had er in bestaan, dat de meerderheid niet meer onderdrukt werd door de minderheid der vermogenden, nu bestond de vrijheid o.a. hierin, deze minderheid te binden; het *ἴσον*, de gelijkheid, was onder de democratie h a a r *ἴσον*, h a a r gelijkheid, niet voor allen, noch ten bate van allen; want al kan men wijzen op de cultuur van Athene en de inderdaad verbazingwekkende productie van genieën en talenten en deze in verband zien met de democratische organisatie van de samenleving, waarin ieder tot zijn recht zou komen en van alles genieten, deze verschijnselen zijn nog niet geheel „verklaard” en zeker niet simpelweg aan te zien als een resultaat van de democratische gelijkheid; evenmin kwamen haar materieele of ideëele goederen allen in gelijke mate ten goede. De redenaar bij Thucydides drukt, ik herhaal het, een waarheid voor een klasse uit; zonder twijfel onbewust: „le mensonge du caractère” benevelt niet alleen het individu in intuitief gevoel van eigenbelang; ook de klopp van het gewe-

ten in een klasse kan door windselen worden gesmoord.

De bewijzen zijn er, dat de beschreven verhoudingen als een druk werden gevoeld en een last waren. Reeds in de 5de eeuw werd, zij het ook door een vertegenwoordiger van de uiterst-rechtsche oppositie opgemerkt: *ἐν ταῖς χορηγίαις αὖ καὶ γυμνασιαρχίαις καὶ τριηραρχίαις γινώσκουσιν, ὅτι χορηγοῦσι μὲν οἱ πλούσιοι, χορηγεῖται δὲ ὁ δῆμος, καὶ γυμνασιαρχοῦσι [μὲν] καὶ τριηραρχοῦσιν οἱ πλούσιοι, ὁ δὲ δῆμος τριηραρχεῖται καὶ γυμνασιαρχεῖται. ἀξιοῖ γοῦν ἀργύριον λαμβάνειν ὁ δῆμος καὶ ῥῥῶν καὶ τρέχων καὶ ὀρχούμενος καὶ πλέων ἐν ταῖς ναυσίν, ἵνα αὐτός τε ἔχη καὶ οἱ πλούσιοι πενέστεροι γίγνωνται* 1. En dat heusch niet allen zoo vreugdig het hunne offerden op het altaar des vaderlands, bewijzen wel de rechtzaken, die er naar aanleiding van de *λειτουργία* telkens schijnen geweest te zijn 2. Er was in de wetgeving trouwens niet op een sterk idealisme gerekend: alwie de overtuiging had, ten onrechte aangewezen te zijn voor het bijdragen van zijn aandeel, kon een medeburger, van wien hij meende, dat deze door zijn vermogen eerder in aanmerking kwam voor een dergelijke financieele prestatie, door een proces dwingen, de verplichting op zich te nemen.

Men mag aannemen, dat ook in de 5de eeuw deze plichten in den regel als een dwang werd gevoeld, maar dat de algemeene voorspoed ze dragelijk maakte. In de 4de eeuw werd dit echter pijnlijker. Onder de inkomsten van den staat 3 waren de tributen, die eens \pm 600 talenten bedroegen op een totaal bedrag aan inkomsten van \pm 1000 talenten, tot een minimum geslonken, de tollēn, inkomende rechten en havengelden met de opbrengst van de zilvermijnen

1. ps.-Xen. Rep. Ath. I 13. — 2. ps.-Xen. Rep. Ath. III 4. Vgl. Eupolis, fr. 306. — 3. Gewone: tributen der bondgenooten, tollēn, inkomende rechten, havengelden, koop- en pachtbelasting, verschillende liturgieën voor de rijken, slaven-, vreemdelingen- en hoeren-belastingen, pachtsommen van openbare gebouwen, stukken grond en mijnen. Buitengewone: gerechtsgelden en boeten, opbrengst van confiscaties, *εἰσφορά* en *ἐπίδοσεις*.

zeker sterk verminderd. Ook al zouden wij vooronderstellen, dat de andere constant waren gebleven, wat onwaarschijnlijk is o. a. voor slaven- en vreemdelingenbelasting direct na den oorlog, dan constateeren wij toch een ontzaglijke teruggang van de staatsinkomsten. De uitgaven van de burgers werden echter in verhouding waarschijnlijk niet minder 1 en zoo kwam de neiging op, om geld van anderen (Perzië) aan te nemen en om die bronnen van inkomsten uit te putten, welke nog eenigen toevloed schenen te bezitten. Vooral kwam na de wettige belastingen der rijken in aanmerking het gerechtelijk in beslag nemen van hun goederen ten bate van den staat, d. w. z. ten voordeele van de som zijner burgers en in naam van het recht, d. w. z. wat de wetgeving en de rechtspleging, d. i. de geformuleerde en uitgesproken wil van de meerderheid der Atheensche burgers als recht voorschreef en uitsprak. Maar de algemeene welstand was zeer verminderd, de middelen, om de welvaart te herstellen, voorloopig aan de Atheners ontnomen; tegen het eind van den Peloponnesischen oorlog reeds was de draagkracht der rijken sterk verzwakt 2. Gematigde schrijvers zeggen voor de toestanden om het midden van de 4de eeuw, dat de meeste burgers arm zijn 3 en het aantal rijken gering 4; Aristoteles noemt als algemeen feit, dat er overal vele armen zijn 5, maar de waarheid over de toestanden ging er bij het volk, dat blijkbaar wel eens een te hoogen dunk had van de bestaande vermogens 6, waarschijnlijk niet in. Burgers moesten zich nu combineeren voor de trierarchie; wij behoeven niet te vragen naar de reden, waarom wij in de 4de eeuw niet meer hooren van schitterende tragedie-opvoeringen.

De methode, om het bezit van vermogenden te bemachtigen, door beboeten bij geringe en door confisceeren bij ernstige vergrijpen, was niet altijd eenvoudig, om toe te passen, maar kwam er eenmaal een aanklager met een

1. p. 211 vlg. — 2. o. a. Newman bij Aristot. Pol. VII 3, 1303 a 8. — 3. Isocr. Areop. 83. Vgl. p. 215 vlg. — Aristot. Pol. VI 4, 1290 b 3. — 5. Pol. VII 1, 1302 a 2. — 6. Lys. XIX 45.

eenigszins gegronde beschuldiging, dan vond hij bij de rechters in deze tijden te vaak een gretig oor in plaats van een schiftend oordeel en nauwgezetheid in de toepassing van eigen wetten en rechtregels: de groote volksrechtbanken — de kleinste „vier”schaar bestond immers uit 500 burgers — waren belanghebbenden en stonden te zeer bloot aan massa-suggestie, dan dat zij zich geheel vrij konden houden van klassejustitie. Nu de schatkist, waaruit zij betaald werden, steeds berooid was en de boeten of confiscaties dus hun bezoldiging konden verzekeren, werd het recht blijkens getuigenissen meer dan eens een wapen van den arme tegen den rijke, de vrijheid als recht van den sterkste in het schijnbaar boven de partijen staande instituut der rechtspleging vaker door burgers tegen medeburgers toegepast. De vele plaatsen bij schrijvers als Xenophon, Lysias, Isocrates, Plato, Aristoteles e. a. werpen wel een schrill licht op het cynisme, waarop Atheners in die eeuw meer dan eens hun burgerschap aanwendden om coûte que coûte uit anderen te persen, wat maar mogelijk was. Het volk wilde bij de rechtbanken gevleid worden, maar ook verzadigd. Door een sterke gemeenschap van belangen tusschen aanklagers uit het volk en de volksrechtbanken, was het vaak niet moeilijk, een klacht tegen een vermogende in te brengen bij een rechtbank, wier leden grootendeels uit de aan dien beklaagde vijandige klasse geloot werden en wier belang het meer dan eens scheen, een zoo hoog mogelijke boete op te leggen, omdat hierdoor hun eigen bezoldiging werd verzekerd 1. De rijken, die klaarblijkelijk alleen al om hun bezit wel in verdenking konden komen, het volk te haten 2, liepen licht gevaar, in een proces betrokken te worden 3 en stonden bloot aan chantage der beroepsaanklagers; dezen te vriend te houden, was het beste 4; om rust te hebben, vermeden eerzame burgers

1. Newman bij VIII 5, 1320 a 4. Zie vooral Lys. XXVII 1. Vgl. XIX 11. Arist. Equit. 1359 vlg. Vgl. Vespae, 605—630. — 2. Plato, Rep. 566 c. — 3. Vgl. Xen. Cyrop. VIII 8, 6. — 4. Xen. Conv. IV 30. Isocr. de Permut. 315.

blijkbaar wel een dreigende aanklacht 1. Wie confisceeren wilde, had altijd den moreelen steun van het volk, beweerde Demosthenes 2; het was zeker een telkens toegepaste maatregel 3, een middel van den staat, om aan geld te komen 4 en een bevrediging van de wenschen zijner burgers. Een sluw demagoog verzekerde zich dus het meeste succes, wanneer hij bij de processen gebruik wist te maken van de volksinstincten tegen den rijkdom 5.

Onder deze omstandigheden verwondert het niet, herhaaldelijk uitgedrukt te vinden, dat bezit gevaren en misère met zich brengt, waarvan de schuld aan de staatsinrichting en de democratische 6 atmosfeer wordt toegeschreven. Al moge in vele van de aangehaalde of aangeduide plaatsen de terminologie wat sterk zijn en heftig, omdat ook hier weer vaak juist leden van de teruggedrongen klasse aan het woord zijn: een groot aantal bewijsplaatsen over de verwording van de volksrechtbanken tot democratische partijinstituten en over de syko-phanten zijn ontleend aan werken van de gematigde of rasechte democraten Lysias, Isocrates, Demosthenes. Onder de overigen wil ik van een Xenophon, Plato en Aristoteles in dit geval niet aannemen, dat zij hier steeds alleen uit onbewust standsgevoel of uit partijijver spot of satyre deden bijten of hun bezwaren tegen deze zijde van de democratische rechtspraak gefundeerd naar voren brachten. De meeste moderne geschiedschrijvers ook hebben zich in deze materie en over de onvrijheid der bezittenden aangesloten bij het bijkans eenstemmige oordeel, dat de Oudheid ons over de verhoudingen in Athene heeft overgeleverd 7.

1. Vgl. o. a. Xen. Mem. II 9, 1. Lys. VII 39. — 2. VIII 68—72. — 3. Voor de partijdigheid der rechters nog: mijn diss. p. 56, n. 53. — 4. ps.-Xen. Rep. Ath. I 13. Lys. XXX 22. Vgl. Aristot. Pol. VIII 5, 1320 a 3. — 5. Rep. 565 e vlg. Vgl. Epist. VII 351 b. — 6. Xen. Conv. IV 30 vlg. Isocr. de Pace, 28. ps.-Dem. LVIII 65. Vgl. Arist. Vespae, 627 vlg. Over de goede zijden van de Atheensche rechtspraak: p. 37. 86. — 7. o. a. Blass,

De Theten. Het is een kwestie, of de laagste klasse der burgers, de Theten, het archontaat mochten bekleeden na 457, toen de Zeugiten het recht er op veroverden en daarmee ook den toegang tot den Areopagus, of er van uitgesloten bleven 1. Zij, die meenen van niet, zeggen, dat nooit formeel is uitgesproken het recht van alle burgers op alle ambten. Vast staat, dat slechts leden van de beide hoogste klassen de gewichtigste militaire posten konden bekleeden, dat de Theten tot in den Peloponnesischen oorlog niet tot het eigenlijke burgerleger, tot de hopliten behoorden. En blijkens den in de 4de eeuw genomen maatregel, om ook het bezoeken van de Volksvergadering te vergoeden 2, was het waarschijnlijk voor verscheidene Theten tot dien tijd practisch onmogelijk geweest, aan de beraadslagingen in het gewichtigste regeeringslichaam geregeld deel te nemen 3. En omdat het m. i. voor de 5de eeuw waarschijnlijk is, dat Theten niet alleen

Die soziale Zustände Athens, progr. [Kiel, (1885), p. 16. Meyer, Kleine Schriften I² p. 119. v. Wilamowitz, Staat und Gesellschaft u. s. w., p. 110. Hermann-Thumser, I p. 747. Kaerst, I p. 112. Jebb bij Theophr. Char. XXIX. Newman bij Pol. VII 5, 1304 b 21. Bernays, Abhandlungen, I p. 173. Cauer, Neue Jahrb., Neue Folge, III (1899), p. 693. Hasebroek, p. 92. 149. Zie ook Beloch, II 1, p. 118, ook III 1, p. 317. Ook de algemeene opmerking van Rosenberg over de Heliaia: Perikles und die Parteien in Athen, Neue Jahrb., XXXV (1915), p. 218. Verder in zijn werkje: Demokratie und Klassenkampf im Altertum, p. 45: „Der Kapitalist war wie eine Kuh, die von der Allgemeinheit gründlichst gemolken wurde.” Busolt, Griechische Altertümer, p. 188. Ferguson, Hellenistic Athens, p. 4 vlg. — 1. Zie voor literatuur o.a. Kalinka l.c. bij I 2. — 2. p. 211. — 3. Intusschen moet men hier wel wat voorzichtig zijn: het is mogelijk, dat de algemeene welvaart van de 5de eeuw dezen maatregel achterwege deed blijven en pas de nood in de eerste jaren van den oorlog er toe dreef, ook op deze wijze direct van den staat te trekken.

uitgesloten waren van de hoogste militaire 1 en financieele posten, maar ook van het Archontaat en van den Areopagus, kan men vaststellen, dat de Atheensche staatsregeling het aan schrandere koppen en onkreukbare karakters uit de lagere klassen formeel onmogelijk maakte, zich op gewichtige gebieden als krijgswezen, financiën, cultus en recht, ten *volle* aan den staat te wijden of het *hoogste* aanzien te verwerven; de meest-verantwoordelijke taak op de beide eerste terreinen vervulden alleen de beide hoogste klassen, de eer op de beide laatste viel waarschijnlijk evenmin de 4de klasse ten deel: voorname posten bleven gereserveerd voor een groep van bevoorrechten. Dit alles stond in verband met het feit, dat de Theten sociaal de laagste klasse vormden: een tweede grond, waarom zij als een mindere categorie werden aangezien 2.

De boeren. Er bestaat een overlevering 3 omtrent een besluit van Solon, waarbij de uitvoer van koren uit Attica was verboden. De juistheid van deze mededeeling staat niet vast; misschien verschoof men den oorsprong van een dergelijken maatregel, die later bestond, naar oude tijden en gaf men dezen het gezag van Solon. Zeker is het, dat men ten tijde van de Perzische oorlogen koren van buiten af invoerde 4. De korenvoorziening was toen waarschijnlijk al, maar werd ongetwijfeld later, een uiterst gewichtig probleem voor de Atheensche democratie. Wel bevorderde de stichting van den Attisch-Delischen Bond den relatief-veiligen toevoer van koren uit den Pontus, wiens oeverlanden nog in de 4de eeuw de helft van den totalen invoer in Attica leverden, maar men had nieuwe ge-

1. Voor de militaire ambten leze men Sundwall, l.c. en zijn scherpe conclusies op p. 30—31. — 1. Vgl. Busolt, *Gr. Staatsk.*, II p. 889, die zegt, dat ondanks de mogelijke formeele gelijkstelling „an den Begriff der Theten trotzdem das fest eingewurzelte Merkmal der Minderberechtigung haften blieb.” — 2. Plut. v. Sol. XXIV. — 3. Herod. VII 147. Theopompus, fr. 219 bij Athen. VI 232 b.

bieden noodig en zocht deze onder zware offers te veroveren (ondernemingen naar Egypte en Sicilië). Het voor allen noodige graan moest, liefst tegen lage prijzen, uit bevriende of onderworpen landen in het schrale Attica met haar volkrijke hoofdstad grootendeels ingevoerd worden. Tarwe groeide er immers niet en gerst te weinig. Door vrijen invoer en verboden uitvoer trachtte men geregeld voldoende voorraad te verkrijgen tegen een redelijken prijs; vandaar, dat het in Attica verbouwde graan in het land moest blijven, dat van al het overige aangevoerde slechts $\frac{2}{3}$ verder mocht verscheept worden 1 en dat Atheensche kooplui geen koren naar andere havens, dan naar die van Athene mochten transporteerden 2. De meerderheid in de Volksvergadering, welke meestal niet eens de meerderheid van de Attische burgerij uitmaakte 3 — in den tijd van Pericles nog woonde een groot deel van de burgers op het platteland 4 — schiep dus in eigen belang bepalingen, welke de boeren in hun vrijheid belemmerden en in hun inkomsten schaadden. De vrije concurrentie in den korenhandel werd dus van staatswege voor een aanzienlijk deel van de eigen burgers bemoeilijkt. Want al werkten de hooge transportkosten voor buitenlandsch graan als invoerrechten 5, de maatregelen en pogingen ter bevordering van invoer van goedkoop koren werden zeker door de Attische boeren met gemengde gevoelens gadeslagen. Geen wonder: tijdens de onderneming tegen het korenrijke Sicilië, een imperialistisch waagstuk, daalden reeds de graanprijzen 6. De stemsteen bleek in

1. Schol. bij Dem. XXIV 137. Harpocr. s. v. ἐπιμελετής ἐμπορίου. Bekker, Anecd. Gr., p. 255, 24. Etym. Magn. p. 362. Büchschütz, l. c. p. 550. — 2. ps.-Dem. XXXIV 37. XXXV 50, LVI 9. Lyc. adv. Leocr. 27. — 3. p. 33. — 4. Beloch, *Bevölkerung*, p. 110. — 5. Beloch, II 1, p. 288. — 6. Dem. LVI 9. Terecht betreft m.i. Thiel in zijn uitgave van Xenophon's Πόροι de algemeene opmerking van den schrijver over het improductieve van den landbouw, wanneer er ruime invoer is, op de speciale verhoudingen in Athene (IV 6).

de republiek Athene, waar de voedselvoorziening van de stadsbevolking een probleem van steeds grooter betekenis werd, een dwangmiddel tegen de *economische* vrijheid der boeren, die, ondanks hun formeel-gelijk burgerschap door verschillende oorzaken 1 toch ook al in de volledige uitoefening van hun *politieke* vrijheid werden verhinderd. In welken tijd de mededeeling ontstaan is, weten wij niet, maar bij Plutarchus 2 lezen wij als meening van de 30 tyrannen, dat landbouwers een adelsheerschappij beter gezind zijn, dan een democratie. Anderen deelen deze meening niet, b.v. Aristoteles, die boerendemocratieën noemt en deze als type van een democratie aanvaardt, maar dat monarchieën en aristocratieën vaker op landbezit steunen, dan op handel en dus de belangen van landbouw en veeteelt behartigen, terwijl de democratie door zeemacht en handel bevorderd wordt, schijnt in de geschiedenis van de Grieksche staten hier en daar bevestiging te vinden; de ideale staten ook, welke in de 5de en 4de eeuw door theoretici zijn ontworpen, bezitten meestal een economische basis van agrarisch karakter en tegelijk een aristocratischen regeeringsvorm. De aangeduide tegenstrijdige belangen werden in Attica zeker scherp beseft; daartoe hebben stellig nog extra bijgedragen het zeer oorlogszuchtige karakter van de periode der radicale democratie en de directe gevolgen van den Peloponnesischen oorlog, waardoor vele akkers braak kwamen te liggen, talrijke gaarden verwoest werden en de veestapel verdween 3.

De positie der vrouwen. Voor de vrouw heeft de ontwikkeling van de Atheensche democratie geen grootere mate aan vrijheid of politieke gelijkheid naast den man gebracht. Haar functies, kinderen baren en opkweken, voor het huishouden zorgen, het meel bereiden, bakken, spinnen, weven 4 en de geslachtsdrift van haar man be-

1. p. 36. — 2. v. Themist. XIX. — 3. Dr. Thiel maakt er mij opmerkzaam op, dat het aantal pachtboeren na den oorlog langzaam toenam: het grooter grondbezit won weer veld. — 4. Vgl. Plato, Leg. 805 e: hoe een vreemdeling de positie van de vrouw in Athene zag. Zie ook Plato, Meno, 71 e, waar

vredigen 1 bleven dezelfde. Ook de moralisten wezen, met uitzondering van Plato, de Cynici en de oudere Stoa, welke òf slechts een gradueel òf geen verschil aannamen tusschen de ἀρετή der geslachten, op grond van hun natuurlijk onderscheid aan de vrouw de bezigheden binnenshuis, aan den man zijn arbeid buiten aan 2. Binnenshuis was zij vrij, de meesteres, maar van het openbare leven moest zij zich volgens hen afhouden, ja zelfs de beslissingen over het huwelijk van haar kinderen aan haar man overlaten 3. Er doemden geen nieuwe mogelijkheden voor haar op in het economische leven, integendeel, deze waren verminderd, sinds de samenleving niet meer overwegend agrarisch was; vroeger konden binnen de familie de economische functies vrijwel naar natuurlijke krachten en aanleg worden verdeeld, wat het aanzien van de vrouw kon verhoogen: een vrouw was voor den kleinen en den grooten boer een onmisbare factor, ook in zijn bedrijf 4. Nu andere bedrijven in belangrijkheid waren gegroeid en mannen deze bijna uitsluitend uitoefenden, werd de economische beteekenis van de vrouw in de stad Athene zeker veel beperkter en werd zij teruggedrongen op de bovengenoemde terreinen. Mannelijke vrije arbeiders of slaven arbeidden in de werkplaatsen en slechts wanneer de nood aan de deur klopte, vooral in of na een oorlog, zochten meisjes uit een groot gezin of weduwen zelfstandig een bestaan, doch vonden dit niet in de werkplaats: zij verhuurden zich als min, als hulp in de huishouding, vestigden zich soms als vroedvrouw of heelmeeesters, werden verkoopsters op de markt of winkelierster, musiciennes, danseresjes en koppelaarsters of verkochten hun lichaam en vonden in het algemeen een weinig loonend bedrijf. Men mag niet zeggen, dat vrouwen absoluut in de

blijkbaar als communis opinio wordt gezegd: δεῖ αὐτὴν τὴν οἰκίαν εὖ οἰκεῖν σφύζουσάν τε τὰ ἔνδον καὶ κατήκοον οὔσαν τοῦ ἀνδρός.
 — 1. In Athene werden vaak meisjes van 14 of 15 jaar uitgehuwelijkt, ook aan veel oudere mannen. — 2. Geurts, *Het huwelijk bij de Grieksche en Romeinsche moralisten*, diss. Utrecht, 1928, p. 50 vlg. — 3. Geurts, l. c. p. 100. Vgl. p. 92. — 4. Hesiod. Op. et D. 405. Vgl. 695 vlg. 800.

nijverheid ontbraken, maar in de meeste takken van bedrijf is nauwelijks een spoor van vrouwenarbeid te ontdekken 1.

Vrouwen past ingetogenheid en onderwerping: dat is het steeds weerkerend refrein bij de Grieksche moralisten 2. Pericles voegt de weduwen der in den oorlog gesneuvelden toe: „... uw roem is het, wanneer gij u gedraagt, zooals uw natuur is en over u onder de mannen zoo weinig mogelijk, noch in goeden, noch in kwaden zin wordt gesproken 3.” De werkelijkheid beantwoordde, wat haar politieke beteekenis en rechtspositie betreft, aan de onderdanige plaats, waartoe de meeste schrijvers en ook deze staatsman volgens Thucydides haar verwezen: levenslang stond zij onder voogdij; vóór haar eventueel huwelijk, waartoe zij als 14-jarige reeds rijp geacht werd, onder die van haar vader, naaste verwanten of overheid; na haar huwelijk oefende haar man deze uit. Tot haar trouwen — grootendeels en

1. Herfst, *Le travail de la femme dans la Grèce*, o.a. p. 34: „...le travail professionnel de la femme a joué un rôle très peu important en Grèce.” De conclusie van den schrijver op p. 74. Büchschütz, l.c. p. 293: „Wenn so allerdings die Frauen mittelbar für den Erwerb arbeiten (hij bedoelt het bewaren en vermeerderen van het bezit) so ist eine unmittelbare Erwerbstätigkeit derselben nur ausnahmsweise zugemutet worden.” Vgl. Bolkestein, p. 104 en op p. 116: „voor de vrouw is de prostitutie het vroegste zelfstandige ambacht geweest en het voor naamste vrouwenbedrijf de heele Oudheid door.” Armoede als drijfveer tot zelfstandigen arbeid: Herfst, l.c. p. 92 en 95. Door oorlog bevorderd: ibid. p. 93 en 94. Weinig loonende arbeid: ibid. p. 90. — Een scherpe, korte karakteristiek van de Atheensche huisvrouw geeft Bruns, *Vorträge und Aufsätze*, p. 29. — 2. Passim bij Geurts, l.c. — 3. Thuc. II 45. Burckhardt, *Griech. Kulturgeschichte*, IV p. 238vlg. schrijft naar aanleiding daarvan: „Dies ist das Zeugnis des Mannes, der mit Aspasia (die er dabei ausnehmen mochte) lebte und wohl auch sonst ein ziemlich bewegtes Liebesleben hinter sich hatte.”

in den regel een commercieele kwestie, waarbij hoogstens nog standsvooroordeelen de onderhandelingen beïnvloedden — werd besloten door een overeenkomst tusschen haar *κύριος* — vader of voogden — en den pretendent 1. Eigen wensch van de aanstaande bruid kwam officieel niet in aanmerking, vaak zal zij bij de besprekingen over haar toekomstig lot niet eens aanwezig zijn geweest. Zonder haar toestemming of medewerking vaak aangegaan, kon de echtelijke verbintenis ook weer opgeheven worden, zonder dat zij er om vroeg of omtrent de wenschelijkheid geraadpleegd werd 2. Was zij erfdochter, dan kon de naaste mannelijke bloedverwant haar trouwen of uithuwelijken; een echtgenoot kon haar verstooten, waardoor zij weer onder voogdij van haar verwanten of van de overheid kwam. Haar man verwierf niet haar vermogen, wel het beheer en het gebruik er van; ingeval van scheiding of overlijden verviel haar vermogen en het beheer er over aan haar voogden, (welke haar in het eerste geval weer konden uithuwelijken) of aan die van haar kinderen. Een meisje met broers had geen wettelijke aanspraken op een erfenis 3; een weduwe verloor haar vermogen, zoodra haar zoons meerderjarig waren. Vrouwen werden geen voogdes, noch konden kinderen adopteeren. Een meisje zonder of met geringe bruidsschat werd blijkbaar niet veel meer dan de slavin van haar man 4, een groote bruidsschat daarentegen verminderde de kans, dat zij daartoe afdaalde. Al hadden broers en zoons de moreele plicht, hun ongetrouwde zusters

1. Lipsius, II 2, p. 486 vlg. — 2. *ibid.*: „Die Verstossung der Frau durch den Mann war, soviel wir sehen, an keine Bedingung oder Formalität gebunden: er hatte sie nur mit der ihm zugebrachten Mitgift in das Haus ihres früheren *κύριος* zurückzuschicken.“ — 3. Zie o.a. Schmidt, *Ethik der Griechen*, II p. 165. — 4. Over slechte behandeling schenen alleen erfdochters klachten te kunnen indienen. „Im Ganzen scheute man es, eine Frau ohne Mitgift in das Haus eines Mannes eintreten zu lassen, weil man fürchtete, sie werde dann nicht gebührend geachtet werden.“ Schmidt, *l.c.* II p. 170.

en moeder te steunen, ongetrouwd of weduwe-zijn be-
teekende voor de vrouw volslagen afhankelijkheid en in den
regel tevens een toestand zonder zelfstandigen arbeid, tenzij
men bij hooge uitzondering een priesterschap bemachtigde
of zijn toevlucht moest nemen tot een van de bovengenoemde
bezigheden. De huwelijkswetgeving stelde de vrouw nog
hierin bij den man ten achter, dat zij waarschijnlijk een
concubinaat, om het verwekken van kinderen aangeaan,
beschermd, al kwam het feit practisch zelden voor; verder
had scheiding op grond van echtbreuk voor den man geen
verdere consequenties dan verlies van zijn vrouw en haar ver-
mogen; een echtbreukster echter moest verstooten worden,
haar was het betreden van tempels verboden en vertoonde
zij zich met opschik op straat, dan mocht ieder haar aan-
doen wat hij wilde, mits niet den dood 1: de echtbreuk
van de vrouw was volgens de opvatting der door mannen
beheerschte maatschappij erger euveldaad dan die van
den man 2.

Om van de volstreckte, in de wetten vastgelegde, onmon-
digheid op politiek en rechtsgebied en ook over de beschei-
den plaats, welke de vrouw in het economische leven
innam, verder te zwijgen 3, ook op cultureel terrein liet men
haar geen volle vrijheid, om aangeboren gaven te ontwik-

1. Lipsius, l.c. II 2, p. 485. — 2. Schmidt, l.c. II p. 194.
Hruza, *Polygamie und Pellikat nach griechischem Rechte*,
p. 20. „Die attischen Bürgertöchter haben den natürlichen
Beruf, für die *legitime* und *eheliche* (ik cursiveer) Fort-
pflanzung der Bürgerschaft zu sorgen, und sie werden
diesem Berufe durch aussereheliche und uneheliche Bei-
wohnung entzogen, darum ist dieselbe verpönt und straf-
fällig”: *ibid.* p. 75. En aangezien deze strafbaarheid niet
gold voor onvrije en publieke vrouwen, beteekenden deze
maatregelen bevoorrechtiging van de mannen op sexueel
gebied. — 3. Opgemerkt dient alleen nog te worden, dat
zij zoo goed als nooit als getuige bij processen mocht
optreden; daarin stond zij dus achter bij de slaven, die, zij
het slechts onder pijniging, daartoe wel werden gebruikt:
Lipsius, III p. 874. Vgl. p. 897.

kelen. Bezoeken van het theater was haar verboden en ook de tooneelspeelkunst: van de verdiepende werking der drama's ondervond zij niets. Slechts weinigen genoten goed onderricht, haar lichamelijke opvoeding stond — dit was bekend — met name bij die der Dorische vrouwen in het algemeen verre ten achter. Athene leverde in de 5de en 4de eeuw, voorzoover wij weten, geen enkele vrouw op, die zich bijzonder onderscheidde op maatschappelijk of cultureel gebied. Het gebrekkige onderwijs, dat de vrouwen volgens Xenophon 1 niet eens voldoende voorbereidde voor haar werkzaamheden in het gezin, maakte het, te zamen met haar beperkten omgang 2 en de uitsluiting van het openbare leven, moeilijk, in een society invloed uit te oefenen of den rang der familie te verhoogen 3. De burgeres en ook haar dochters namen wel deel aan verschillende godsdienstige feesten en ceremoniën, er bestonden zelfs diensten, welke alleen door vrouwen werden vervuld, deze bekleedden ook sommige priesterambten 4, maar misschien bestond er toch geen volkomen gelijkheid van man en vrouw in het religieuze. De door Xenophon beschreven ideale echtgenoot immers laat zijn vrouwtje wel deelnemen aan de offers en aan de gebeden 5, doch blijkbaar was zij daarvan in het ouderlijk huis uitgesloten geweest.

Intusschen moeten wij op dit terrein zeer voorzichtig zijn en ons oordeel over de maatschappelijke positie van de vrouw niet enkel laten afhangen van de gegevens in de overgeleverde literatuur. Wij mogen zeggen, dat de democratie geen grootere mate van politieke vrijheid aan de vrouw heeft gegeven of betere rechtspositie. Maar in de samenleving en ook in het gezins- en huwelijksleven moet de vrouw meer hebben beteekend, dan de officieele wetgeving en de literatuur doen vermoeden. Om niet te spreken van de dwaasheid, dat er in de huwelijken van genegenheid tusschen man en vrouw geen sprake was en van de even groote, dat een heirleger

1. Oec. III 10 vlg. Vgl. Plato, Leg. 806 a. — 2. Schmidt, l.c. II p. 183. — 3. Burckhardt, l.c. IV p. 249. — 4. Zie o.a. Kuiper, *De Atheensche vrouw*, p. 16 vlg. p. 51 vlg. — 5. Oec. VII 7.

hetaeren buiten de moeders en voedsters der kinderen om, voorzag in de behoeften van de mannen aan teederheid en verfijnd verkeer — de latere idealiseering van Pericles' geliefde heeft waarschijnlijk de faam van deze vrouwen ten onrechte zoozeer verbreid 1 — de vrouwenfiguren in de tragedies (niet enkel van Euripides, den „moderneren" dichter!), de schilderingen en teekeningen op de vazen bewijzen ons met de grafreliefs 2, dat er in Athene burgeressen moeten geleefd hebben, die in karakter, ontwikkeling en verfijning niet achter stonden bij de vrouwen uit de vroegere tijden of bij haar sexegenooten in andere Grieksche staten. Tegenover de vele getuigenissen uit de schrijvers, die op een verachting van de vrouw wijzen en op een zeer lage maatschappelijke positie, staat het blijkens deze gegevens onomstootelijk vast, dat een zekere groep althans gelegenheid moet hebben gevonden, zich ondanks den druk, dien de staat op haar sexe uitoefende, als mensch harmonisch te ontplooien of zich als persoon te doen gelden. Daarom kan ik niet instemmen met de velen, die een algemeene verachting van de getrouwde burgeres in Athene aannemen en het leven van een Atheensche vrouw bijna gelijkstellen met dat van een slavin; het was in zijn vormen beperkt, zeer beperkt moet men het misschien noemen, maar de schildering der tragedie-dichters, noch de figuren der schilders, teekenaars en beeldhouwers kunnen ontleend zijn aan een samenleving, waarin alle vrouwen bekrompen huissloven waren, zonder zelfstandigheid, diepte van karakter of adel van gestalte en wezen. Niet onwaar-

1. De betrouwbare gegevens over Aspasia zijn uiterst schraal. — 2. Zie voor dit gedeelte het geestige en goed gedocumenteerde artikel van Gomme, *The Position of Women in Athens in the fifth and fourth Centuries, Class. Philology*, XX (1925), p. 1 vlg. Mede op grond van deze gegevens acht ik in haar algemeenheid onjuist de bewering van Fischer, dat „de innige verhouding tusschen man en vrouw bij de Grieken niet tot een cultuurelement is geworden": *De Geschiedenis als cultuuropenbaring, Groot Nederland*, (1929), p. 540.

schijnlijk lijkt het mij, dat men hier aan standsverschillen moet denken: onder de meer-vermogenden zal de vrouw wel degelijk onwillekeurig, ondanks haar politieke achteruitzetting enz., meer aandeel aan de algemeene beschaving en door de hulp van slaven of slavinnen, meer vrijheid van beweging en handelen hebben gehad. Wanneer wij in de geschiedenis van Nederland b.v. nagaan de beteekenis van de vrouw na 1813 en vóór het algemeen doordringen der emancipatie, dan ziet men ook dáár haar volstreckte onmondigheid op politiek gebied, haar wettelijk-vastgelegde onderdanigheid aan den man, haar geringe beteekenis — buiten het gezin — in het economische leven, men kent, evenals in het buitenland, in dat tijdperk slechts enkele vooraanstaande vrouwen op maatschappelijk en cultureel terrein en toch mag men niet beweren, dat alle vrouwen toen als slavinnen in het huis van haar heer en gemaal opgesloten leefden of de vrouwen door ieder als een minderwaardige categorie van medebewoners werd aangezien. De overgroote meerderheid leidde ongetwijfeld een eng en vaak armzalig bestaan en volgens kerkelijke opvattingen vooral behoorden de dochteren Eva's in eerbiedige onderdanigheid aan „de sterkere vaten” te leven, maar in beschaafde, leidende kringen genoten toch vrouwen meer vrijheid van beweging en handelen, hadden breedere gelegenheid, zich te ontwikkelen en te doen gelden. Wie trouwens alleen maar de verhoudingen op het platteland kent, weet, dat zelfs in die vaak conservatieve sfeer, de vrouwen, ook vóór de successievelijke gelijkstelling der beide geslachten, van groote beteekenis waren en dat ook zij door hun betrekkelijk groote maatschappelijke vrijheid 1 de mogelijkheid bezaten, tot persoonlijkheden in die kleine samenlevingen uit te groeien: in beperkte vormen, moet men misschien zeggen, maar die restrictie geldt, zij het in mindere mate, ook voor de mannen.

1. Die niet in de wetten is geformuleerd. Wie alleen daaruit en uit literaire gegevens een beeld van het leven der vrouw in de vorige eeuw wilde geven, kwam zeker tot een allersomberste schildering.

Er zijn mannen in Athene geweest, welke aandrongen op verbetering en aangezien wij weten, dat vooruitgang en verlichting op geestelijk gebied in het algemeen bij de politiek-reactionnair en ingang vonden 1, verwondert het niet, dat enkelen onder hen juist eenige, zij het ook nog zoo geringe verandering in de positie van de vrouw wenschten, doch de radicale democratie als zoodanig haar knechtschap volledig bestendigde. Ik noemde reeds Xenophon: hij critiseert zeer scherp den toestand van de vrouw, maar komt niet veel verder dan tot den wensch om verbetering... door den ouderen, rijperen man, die zijn onervaren vrouwtje in het huwelijk wat moet opvoeden en handiger maken voor haar taak in het gezin; de onderdanigheid laat ook hij dus bestaan, van de mogelijkheid eener ruimere maatschappelijke functie of van politieke mondigheid rept hij niet, een breedere opvatting over het huwelijk blijft achterwege en er is derhalve geen sprake van musische bezigheid voor de vrouw; deze schrijver is blijkbaar overtuigd van de minderwaardigheid der vrouw in aard en functies en laat deze zelfs door de godheid bezegelen 2. Xenophon wenscht blijkens dit geschrift geen wijdere taak voor haar, maar een betere vervulling van haar traditioneerle en meer verlangden, ik herhaal het, behalve Plato, de Cynici en de vroege Stoa, de meeste moralisten niet. Aristoteles erkent evenmin de gelijkwaardigheid der beide geslachten: de man moet heerschen, de vrouw gehoorzamen 3. Maar omdat de vrouwen toch de helft van de bevolking in een staat uitmaken, moet men uit staatsbelang voor haar opvoeding zorgen: „het staat slecht met een staat, waarin de vrouwen achteruitgezet zijn 4.” Volgens Plato is de vrouw van nature gelijk aangelegd als de man voor alle bezigheden, maar zij is zwakker. Om de eenheid van zijn „Republiek” en in erkenning van de kwaliteiten der vrouw geeft hij haar aandeel in de opvoeding, kans op het bekleeden van ambten en legt hij ook haar de plicht tot

1. p. 118. — 2. Oec. VII 22 vlg. — 3. Pol. I 5, 1254 b 13. I 13, 1259 b 34. Eth. Nic. VIII 12, 1162 a 16. — 4. Pol. I 13, 1260 b 15. II 9, 1269 b 17.

krijgsdienst op 1, waarvan hij het ongehoorde voor zijn tijd duidelijk inziet 2 en wat hij later in de „Leges”, evenals de voorbereidende training, eenigszins beperkt 3. Toch blijft hij ook in dat werk op zijn standpunt staan: een staat komt door achteruitzetting van de vrouw slechts half tot zijn recht 4. In de gelijke theoretische waardeering van de beide geslachten gaan de Cynici en de Stoa, welke eveneens de ἀρετή van man en vrouw gelijkstellen of althans ieder naar hun aard waardeeren, met hem samen. De gedachte van de gelijkstelling der vrouw is, volgens de overigens schrale overlevering, het meest principieel en consequent geconcipieerd en uitgesproken door mannen en groepen, die tegen de principes van de radicale, ook de vrouw onderdrukkende, democratie waren gekant.

Er is van de vrouwen zelf misschien een zwakke poging tot verheffing uitgegaan: we bezitten in de „Ecclesiazusai” van Aristophanes een emancipatie-beweging in burlesken vorm, die wellicht daarop wijst. Enkele uitingen ook bij Euripides en Plato maken het zeer waarschijnlijk, dat er over de toestanden gemord, over het vraagstuk geredeneerd en geschreven werd. Een verandering heeft deze toch zeer gedeeltelijke „ontwaking” niet in het leven van de Atheensche vrouw gebracht 5. Een Socrates mag er soms op gewezen hebben, dat het voor vrouwen geen schande was een handwerk te beoefenen, om in hun onderhoud te voorzien, misschien zijn zij daar nu en dan wel toe gekomen of hebben de eischen van filosofen als Plato en Aristoteles met name in de opvoeding eenigen invloed ten goede gehad, wij weten het niet; in het algemeen is de toestand van onvrijheid voor de vrouw, ondanks mogelijke eigen pogingen ter bevrijding en emancipatie-voorstellen van enkele

1. Zie mijn artikel in *Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, 1925, p. 138 vlg. — 2. Rep. 450 c—452. 540 c. Leg. 797 a. Rep. 453 a—456c. Leg. 805 b. — 3. Leg. 813 e. 814 a. b. Vgl. 796 a. — 4. 805 a en c. 806 c. 781 b. — 5. Bruns, l.c. p. 188. Vgl. Herfst, l.c. p. 99: „Nulle part je n'ai trouvé une seule trace de femmes s'efforçant de s'affranchir au point de vue économique en se basant sur une égalité des deux sexes.”

schrijvers, onder de radicale democratie bestendigd gebleven.

Positie der metoiken. Er vestigden zich vele vreemdelingen in Athene, dat reeds sinds Solon en tijdens de Pisistratiden evenals menige andere Grieksche staat hun gastvrijheid verleende en waar het recht vreemde kooplui ook beschermde 1; zij vormden een belangrijk element van de bevolking en droegen zeer bij tot de verrijking van het Atheensche leven. Handel en handwerk dankten hun opkomst en bloei voor een niet gering deel aan de metoiken 2 en ook aan het cultuurleven namen zij, de gevestigde vreemdelingen, met de vele tijdelijk in Athene verkeerende reizigers, actief deel.

Zelfs de meest bevoorrechten echter onder hen, de ἰσοτελεῖς, moesten een burger als patronus kiezen als borg voor hen tegenover den staat en als tusschenpersoon voor het verkeer met officieele lichamen. Want zij mochten geen ambten bekleeden 3, hadden geen stem in de Volksvergadering of in andere openbare lichamen, noch konden er in gekozen worden; dit gold evenzeer voor de rechtbanken. Ze hadden verder geen coniubium, geen toegang tot de Attische priesterschappen of oude religieuze gemeenschappen, konden, buiten bijzondere toestemming, geen grondbezit verwerven; zij stonden echter civiel- noch strafrechterlijk noemenswaard achter bij de burgers. Allen waren tot den militairen dienst ter zee en te land verplicht, doch van de gewone ruitery uitgesloten; verder moesten zij alle belastingen en buitengewone liturgieën 4, waartoe

1. Athene vormde hierin geen uitzondering; in 70 Grieksche staten kan men de metoikie constateeren: Clerc, *Rev. d. Univers. du Midi*, IV (1898). Vgl. ook Beloch, III 2, 409 vlg. Zie: Hasebroek passim. Vgl. Hasebroek, p. 154 over de bijzondere begunstiging van vreemde graanhandelaars. — 2. Vgl. o. a. Clerc, *Les mètèques Athéniens*, p. 396 vlg. Francotte, I 192. Büchschütz, l.c. p. 332 en 510 vlg. Busolt, *Gr. Staatsk.*, I p. 180. Hasebroek, p. 21 vlg. — 3. Sommige eereposten schenen voor hen open te staan: Clerc, l. c. p. 180 vlg. — 4. Over de trierarchie zie men echter: Clerc, l.c. p. 72 vlg.

gewone burgers verplicht waren, in gelijke mate dragen. De minderbevoorrechten betaalden alleen een geregelde, overigens laaggestelde belasting, droegen verschillende liturgieën met de burgers, maar de zwaarste niet, konden alleen tot extra belastingen en bijdragen in vrede en oorlog gedwongen worden; op de metoiken ook rustten enkele verplichtingen van ceremonieelen aard 1 bij de officieele feesten van de stadsgodin. Kozen de metoiken geen patronus, matigden zij zich burgerrechten aan of verzuimden zij hun financieele of militaire plichten, dan trok de staat zijn bescherming in en zij werden als slaaf verkocht. Zij verkregen echter volledige vrijheid van beroep 2, bijna onbepaalde gelegenheid, om deel te nemen aan de handels- en bedrijfsactiviteit en genoten persoonlijke vrijheid en bescherming door de wet; zij waren eveneens vrij in hun godsdienst en in het maatschappelijke leven 3. Deze vrijheden beteekenden privileges naast de toestanden buiten Griekenland en in sommige zusterstaten: het steeds groeiend aantal metoiken in Athene bewijst, dat voor hen het gemis van essentieele burgerrechten niet zoo zwaar woog als de bijna ongestoorde vrijheid, om hun levensonderhoud, dikwijls zelfs welstand te winnen. Voor de Atheensche burgerij vormden de metoiken een groote, gewenschte categorie van bewoners, daar zij een aanzienlijke versterking van hun staat en maatschappij beteekende, aan wie men echter nooit de burgerrechten toekende en daarmee afsloot van voordeelen, macht en aanzien, welke zij voor zichzelf alleen reserveerde.

De slaven. Slaven werden vaak in mijn- en bergwerken gebruikt; deze categorie was dikwijls in het bezit van vermogenden als kapitaal-belegging en werd aan anderen voor dezen arbeid verhuurd 4. Verder werkten slaven

5. Clerc, l. c. p. 162 vlg. — 2. Hasebroek l.c. p. 23. — 3. ps.-Xen. Rep. Ath. I 10-12. Plato, Rep. 562 e. Dem. IX 3. Zij mochten ook het theater bezoeken, konden in aanzien komen en in de voornaamste kringen verkeerden (o.a. Plato's Rep., 1ste boek). — 4. Zie o.a. Thiel bij Xen. de Vectig. IV 14.

grootere of kleinere bedrijven op het platteland of in de stad, zij dienden ook in de huishouding en vormden een deel van de dienaren van den staat en van de lagere ambtenaren bij het bestuur. Hun aantal moet tijdens Solon zeer gering geweest zijn, groeide gedurende de 6de eeuw allengs en nam na de Perzische oorlogen waarschijnlijk het sterkst toe. Hun talrijkheid wisselde met de politieke en economische constellatie: tijdens den Peloponnesischen oorlog zijn er waarschijnlijk velen gestorven, wier plaatsen voorloopig niet werden aangevuld; vast staat, dat tijdens de laatste periode daarvan duizenden wegliepen, waarschijnlijk uit ellende. Maar voor den oorlog, ongeveer 431, zullen er volgens niet te hooge schatting ongeveer 100.000 geweest zijn op een totale bevolking voor Attica van ongeveer 250.000 1. Al mag men nu de intensiviteit van hun arbeid niet te hoog aanslaan, in ieder geval vormden zij ook in Athene een belangrijken economischen factor 2. Buiten hun aantal moet men ook in aanmerking nemen, dat zij bijna allen productief waren, mannen in de kracht van hun leven, in den regel geen gezin hadden, dus weinig kosten aan opkweeken en onderhoud. In verhouding tot de toestanden in de meeste andere Grieksche staten hadden de slaven in Athene het niet zoo slecht. In kleding was er geen onderscheid met de andere bewoners, alleen het kortgeknipte haar kenmerkte uiterlijk hun stand. Zij, die een handwerk hadden geleerd, mochten dit vrij uitoefenen tegen een matige afdracht aan hun meester 3; dit bood hun de mogelijkheid, zich vrij te koopen, al hing de vrijkoop af van den wil van hun heer en verkreeg de vrijgekochte nooit volle onafhankelijkheid 4. In zekere mate werden de slaven tegen mishandeling gevrijwaard door de wetbepaling, dat het verboden was, den slaaf van een ander te kastijden 5; dit was blijkbaar een bescherming van het

1. Beloch, *Bevölkerung*, p. 99. Vgl. Meijer, *Forschungen*, II p. 188 vlg. — 2. Hasebroek, l.c. p. 29. Vgl. ook Kaerst, l.c. I p. 66, n. 4. — 3. Kalinka bij ps.-Xen. Rep. Ath. I 11. — 4. Hermann-Thumser, I p. 417 vlg. — 5. Kalinka, l.c. Dem. XXI 46—48. LIII 16. Aesch. I 15. Athen. VI 92, p. 266.

eigendomsrecht: de heer had wel het recht zijn slaaf te slaan. Maar de slaaf kon uit hoofde van voortdurende kwelling aan zijn meester onttrokken worden of ook verkoop aanvragen aan een nieuwen eigenaar. Verder kon hij zich onder bescherming stellen van verschillende heilighdommen: het Theseum en de tempel der Semnai waren asyls, ook naar het altaar van Athene Polias kon een slaaf zijn toevlucht nemen. Door het samenwerken van vrijen en onvrijen in werkplaatsen, bij de openbare bouwwerken (wij weten van één geval, dat beide categorieën hierbij gelijk betaald werden) en op het land moet er een zekere maatschappelijke gelijkheid ontstaan zijn; vrijgelatenen namen ongeveer de maatschappelijke positie in van metoiken, traden slaven als zaakwaarnemers op, dan waren contracten, met hen gesloten, geldig. Tot ergernis van de conservatieven genoten zij een vrijere levenswijze in Athene dan elders en hadden zij blijkbaar meer vrijheid, hun meening in het dagelijksch leven te uiten 1. Vooral genoten hiervan die slaven, welke politiediensten deden, die de staats-archieven onder hun hoede hadden, de dienaars van de magistraten, de arbeiders aan de munt of aan de wegen en de schrijvers 2.

Er kwamen in de 5de eeuw mildere meeningen op over het wezen van den slaaf en de slavernij 3, maar de toestand

1. Schol. Arist. Eq. 1312. — 2. ps.-Xen. Rep. Ath. I 11—12. Isocr. Archid. 97. Plato, Rep. 563 b. Aristot. Pol. VIII 4, 1319 b 28. VII 11, 1313 b 35. Dem. IX 3. Vgl. nog Arist. Aves, 911. Aristot. Eth. Nic. VIII 12. Xen. Hell. II 3, 48. In de comedie gingen zij als figuren een gewichtiger rol spelen en werden ook aanmatigender voorgesteld: Hirzel, *Themis u. s. w.*, p. 269 n. 2. „Selbst den Sklaven war in Athen eine Freiheit gewährt, um die sie die ärmeren Bürger manches oligarchischen Staates hätte beneiden mögen”: Beloch, II 1, p. 158. — 2. Bolkestein, p. 127, noemt deze slaven „het eenig duurzaam element in het bestuursapparaat.” — 3. Aesch. Choeph. 103 vlg. Eur. Ion, 854—856. fr. 215. 216. 217. 514. 828. Alcidas, fr. 1. Volgens de Cynici en de Stoa kon geen uiterlijke toe-

van de slaven bleef toch ook in Athene hard: hun lot hing toch grootendeels van hun eigenaar af en die zal zonder of met de theorie van Aristoteles, dat slaven van nature bestaan en zij bezielde werktuigen zijn, hen in den regel wel als dingen hebben beschouwd, die men verzorgt, omdat en zoolang ze bruikbaar zijn, maar verwaarloost, wanneer zij geen nut meer afwerpen. Recht op uitleving van hun eigen persoonlijkheid hadden zij weinig: een uiterst gering aantal zal slechts in geregelde sexueele verbinding hebben geleefd en voor ongeregelde ontbrak eveneens de mogelijkheid: het aantal vrouwelijke slaven was gering: het arbeidsproces behoefde ze niet; een groot deel der prostituées was echter slavin. Voor het gerecht moesten slaven gefolterd worden, wanneer zij als getuigen werden gehoord 1; de herhaalde klachten over een slavenleven staan er borg voor, dat het ook in Athene geen idylle was, al werd het slechts door een minderheid versleten in de huiveringwekkende zilvermijnen van het Laurium-gebergte 2.

Conclusie. Wij hebben nu voor enkele groepen van bewoners in hoofdpunten nagegaan, in hoeverre de vrijheid verwezenlijkt was en vonden als resultaat, dat vermogenden, Theten, boeren, vrouwen, metoiken en slaven reden hadden te zeggen, dat voor hen in een of ander opzicht of in vele opzichten de vrijheid niet was verwezenlijkt; deze groepen vormden te zamen verreweg de meerderheid van de volwassen bewoners van Attica. Al hadden sommige van deze groepen recht op medezeggenschap in het staatsbestuur, hun belangen waren onderling zoo tegenstrijdig, dat een vruchtbare, gezamenlijke oppositie tegen de democratie ondenkbaar was: het moest hoogstens partieel verzet blijven na de definitieve vestiging van de radicale demo-

stand het innerlijke wezen van den mensch aantasten, dus stond een slaaf gelijk met een vrije. Plato bleef op het algemeene standpunt staan, al eischte hij ook zorg voor hen: Gorg. 515 a. Leg. 776 d. 777 c. 817 e. 919 c. 920 e. 936 b. Vgl. ook Rep. 563 b. Aristot. Pol. I 7, 1255 b 12. — 1. Lipsius, II p. 888. — 2. Bolkestein, p. 83. Ook Tod, C. A. H. V p. 9.

cratie. In de 5de eeuw trokken ongeveer alle klassen van burgers profijt van de onderdrukking, toegepast tegenover land- en rasgenooten en op vreemdelingen; in de 4de eeuw waren de belangen der enkelingen en groepen in den fellen strijd om het bestaan 1 te uiteenlopend, dan dat er, ondanks veel ontevredenheid, een principieele omwenteling teweeg gebracht kon worden: de voornaamste groep der oppositie, die tijdens de 5de eeuw tweemaal tijdelijk de democratie ten val had gebracht, was toen materieel en moreel lam geslagen 2. Een landbezitter of rijk handelsman viel in het algemeen in dien tijd elke stem bij, welke klaagde over of zich verhief tegen de „bandeloosheid” en de „aanmatiging” van het volk in de hen bindende Volksvergadering en scheen daarmee te beamen, dat er vrijheid, een z. i. te groote zelfs in Attica bestond; als bezittend man echter voelde hij den druk en kon hij geen vrijheid voor zichzelf erkennen: hij had niet de vrijheid, om over eigen middelen naar eigen wensch te beschikken. Zoo ging het ook met andere groepen; de meeningen wisselden dikwijls met de belangen: voor bepaalde gebieden achtten de onderscheidene bevolkingsklassen de vrijheid naar wensch verwezenlijkt, voor andere in geen en deele. Deze toestand was een van de belemmerende factoren voor aaneengesloten verzet.

Thucydides legt Pericles in zijn hooggestemde en edelgezinde lijkrede o. a. de volgende woorden in den mond: μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἐν τῷ εὐδοκιμῇ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεον ἐς τὰ κοινὰ, ἢ ἀπ’ ἀρετῆς προτιμᾶται, οὐδ’ αὖ κατὰ πέναν, ἔχων γέ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιόματος ἀφανεῖα κενώλυνται. ἐλευθέρως δὲ τὰ τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύομεν καὶ ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν καὶ ἡμέραν ἐπιτηδεύματων ὑποψίαν κ.τ.λ. 3. Uit deze passage blijkt, dat een geniaal historie-schrijver een der voornaamste Atheensche staatslieden laat zeggen, dat zijn medeburgers, wat de staatsaangelegenheden betrof, vrij leefden, dat de vrijheid ook voor

1. p. 215 vlg. — 2. Zie o.a. Beloch, *Attische Politik*, p. 114. — 3. II 37.

ieders particuliere bezigheden en levenswijze was verwezenlijkt, dat alle burgers volgens de wetten hun gelijk deel hadden, dat ieder door het publieke oordeel naar zijn waarde werd geschat en dat armoede voor niemand een belemmering was, om zich voor het algemeen te onderscheiden. Dit was geen holle rhetoriek, door een volksman bij een plechtige gelegenheid ten gehoor gebracht; wèl kan men de heele rede beschouwen als een der schoonste halve waarheden, die ooit als woorden van een edel en intelligent vertegenwoordiger eener klasse zijn vermeld. Maar dat haar inhoud slechts betrekkelijke waarheid was, ontging aan het groote publiek, waarvoor zij werd uitgesproken: de heerschende burgerklasse kon, noch wilde de geschetste verhouding anders zien dan als heele waarheid. Omdat hier immers Pericles de verhoudingen in zijn vaderstad met de Spartaansche vergeleek, moest het contrast opvallen en was de bewering over de verwezenlijking van vrijheid en gelijkheid in Athene begrijpelijk, evenals de verblindende van zijn hoorders, doch wanneer hij met name zei: μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, dan beteekende het πᾶσι zeker „allen” voor de vergaderde burgers, maar inderdaad niet meer dan „een vrijwat grooter percentage van de bewoners van Attica, dan in Sparta”, terwijl de beperking „volgens de wetten” wilde zeggen, dat de mate van gelijkheid bepaald werd door de beslissingen der meerderheid van de burgers, in casu door de minderheid der volwassen bewoners. Door het feit, dat er rechteloze of achteruitgezette slaven, vrouwen, metoiken en niet-burgers in Attica leefden, vormden de burgers een heerschende klasse en onder hen nog erkenden de oude adel, de zeer-welgestelden, de boeren en de Theten in het algemeen zeker niet de waarheid van dit gedeelte der redevoering; die „allen” waren zij, welke belang hadden bij de onderdrukking der anderen en deze daarom bestendigden. Officieele redenaars mochten wel voor het heele volk verkondigen, dat ieder de vrijheid genoot en ieders bekwaamheid in het Atheensche staatsleven tot zijn recht kon komen: „Macht over de gemeenschap heeft in hoofdzaak de meerderheid en de ambten geeft zij en macht aan de

steeds erkend-besten; verder is noch om zwakheid of om armoede of om nederige geboorte iemand uitgesloten, noch om het tegendeel in eere, zooals in andere gemeenschappen. Maar één norm geldt: de erkend-bekwame of goede heerscht en bestuurt 1." Zóó luidde de ideologie 2; de heerschende meerderheid pretendeerde het geheele volk in haar voorrechten gelijk te doen deelen, inderdaad bestonden er, zooals wij zagen, geen gelijkheid in rechten, in kansen of in waardeering. Vrijheid en gelijkheid waren ook in Athene betrekkelijk verwezenlijkt. Dit wordt begrijpelijk, wanneer wij nagaan, wat hun eigenlijke functie als leuzen was.

De functie van de leuzen vrijheid en gelijkheid voor Athene. Wie in zijn banier vrijheid voert als maatschappelijke of politieke leuze, zegt daarmee, dat vrijheid een levensvoorwaarde is van de sociale groep of klasse, voor welke hij strijdt. Aanvankelijk is de behoefte er aan onbewust beseft, maar weldra wordt voor degenen, die haar missen, de inhoud voel- en zichtbaar door maatschappelijke ervaring; zij wordt geformuleerd en aldus een bepaaldheid, welke als eisch kan worden gesteld, punt van een strijdprogram, waarvan zij eerst dan wordt afgevoerd, zoodra ze veroverd is. Dan heeft de leuze afgedaan in haar positieve werkingen; de klasse, welke haar koos, mag tot eigen schittering en praal en in eigen belang ter verblinding der onderworpenen haar als dogma behouden en de aanspraken als draagster van de vrijheid handhaven, in werkelijkheid is de stuwkracht van het begrip voor haar verlamd, de reële inhoud weggezogen. Dán mag zij gerust zondigen tegen den absoluten zin van de vrijheid, het wordt zelfs plicht als klasse. Deze heeft haar, ondanks den schoonen schijn van het tegendeel, als dienaarssse gebruikt, toen zij haar als ideaal stelde; nu, mede door haar, belangen gediend en verzekerd zijn, wordt zij, met fijne intuïtie voor de mate harer bruikbaarheid en in overeenstemming met de haar toegedachte functie en

1. Plato, *Menex.* 238 d. Vgl. *Isocr. Paneg.* 105. — 2. Vgl. nog *Thuc.* VI 39. *Eur. Suppl.* 406 vlg. *Aristot. Pol.* IV 4, 1291 b 33.

competentie, ten bate van diezelfde belangen tot nader order op non-activiteit gesteld. Bij feestelijke gelegenheden slechts en bij schijn van gevaar voor de klasse verschijnt zij weer als historische herinnering en paradepaard, maar zelfs dan niet zonder sociale functie: als Schablone is zij middel tot zelfverheffing der overwinnende klasse en wordt verweven met de draden van het web, dat de werkelijkheid voor de onderliggenden moet omhullen 1.

Deze schematische voorstelling geeft geen volledig beeld van den rijken inhoud en het wisselende leven van het begrip vrijheid in het staatsleven: het is slechts in enkele trekken haar geschiedenis, zooals die voor een klasse kan verlopen, wanneer deze haar doel zonder veel moeite bereikt. De vrijheid komt als begrip en leuze met reëlen inhoud tijdens een dergelijke ontwikkeling tot bewustzijn en leven bij de onderdrukte groepen, zij verkrijgt eveneens weer een positieve functie voor de heerschende klasse, zoodra haar positie door de onderdrukten bedreigd wordt; bovendien kan zij voor een klasse in één opzicht (b.v. in politieken zin) verwezenlijkt zijn, terwijl op een ander gebied (b.v. het economische) de gebondenheid voortduurt. Een theoretische uitdrukking van een practische beweging kan meer of minder doctrinair zijn, al naarmate zij behoort of gebruikt wordt bij een meer of minder ontwikkelde phase van de werkelijke beweging 2.

Voor de geschiedenis van Athene is de vrijheid, zooals wij zagen, vooral sinds de 6e eeuw een begrip vol inhoud en van groote werking geweest voor belangrijke groepen van burgers. De behoefte aan vrijheid dreef Athene tot een radicaal-democratischen staatsvorm onder successievelijke verwijdering van verschillende autocratische elementen; zij wekte de burgers op tot daden van moed en zelfverlooo-

1. In andere woorden geeft een verwante beschouwing over de geschiedenis van het politieke begrip vrijheid Macmurray, *Government of the People, Journal of Philosophy, Stud.*, II 8 (Oct. 1927), p. 532. — 2. Vgl. Marx, *Die moralische Kritik und die kritische Moral, Aus dem Nachlass u.s.w.*, II p. 475.

chening tijdens de Perzische oorlogen en hielp op ongekende wijze den rijkdom, de macht en de invloedssferen van den staat vergrooten en het bezit van de burgers toenemen. Naast deze stuwende werking kan men zeggen, dat het begrip vrijheid voor de burgerij in de 5e eeuw den rijksten inhoud verworven had, toen de meeste burgers in de essentieele burgerrechten deelden en de stad haar hoogtepunt van macht in het Bondsrijk en daarbuiten had bereikt. Die beteekenis had zij ook, toen zij voor de heerschende burgerij niet meer als leuze bestond, tegenover de onderdrukte of onderworpen groepen en, krachtens het nimmer-eindigend karakter van begeerten naar macht en bezit, tegenover nieuwe objecten, welke nog niet onder de zeggingschap van Athene vielen. Daaruit volgt dus — het is een herhaling het te zeggen — dat de vrijheid in absoluten zin door de heerschende burgerij niet werd verwezenlijkt. De expansie naar buiten ging in sterkere of mindere mate gepaard met onderdrukking van stamgenooten buiten de grenzen, van de democratische ontwikkeling genoten groote groepen in Attica zelf niet en hadden andere zelfs sterk te lijden, de z.g. economische vrijheid hield de afhankelijkheid van de welgestelden voor de onbemiddelden in; verscheidene groepen der bevolking bleven dus, hetzij op het eene, hetzij op een ander gebied, gebonden en volkomen was de vrijheid na de Perzische oorlogen politiek slechts tegenover het buitenland verwezenlijkt, maar daarvan genoot ook weer de heerschende democratie zelve de grootste voordeelen.

Deze pretendeerde trouwens ook niet, de vrijheid in het algemeen te willen bevorderen en velen daarin te doen deelen. Zij wilde een exclusieve kaste blijven en weerde zich, onder het benutten van het recht van den sterkste tegen hen, die, in naam van vrijheid en gelijkheid, trachtten de (d.w.z. haar) vrijheid ook voor zich te verwerven. Als klasse kon zij zich niet goed bekommeren om de vrijheid van anderen. Haar eigene had zij veroverd als bestaansgrond; slechts dán deelde zij er anderen van mede, wanneer haar eigen bestaan bij verzuim op het spel zou komen te staan, zoo b.v. tijdens en na den Peloponnesischen oorlog,

toen het aantal burgers zeer geslonken was en zij nieuwe categorieën uit eigen belang in haar rijen moest opnemen of althans meerdere rechten geven en bij andere gelegenheden, wanneer zij slechts door politieke concessies een dreigende oppositie kon bevredigen. Dan stond zij gedwongen een deel harer voorrechten af, want iedere man, dien zij er mee begiftigde, verminderde het eigen aandeel aan de voordeelen van den staat: de betaalde posten, de arbeidsgelegenheid, de kans op een bestaan in het gebied der bondgenooten, het rechter-zijn over eigen aangelegenheden en over anderen, de uitdeelingen, enz. 1. De vrijheid moest, op straffe van verlies aan concreten inhoud, in principe gereserveerd blijven voor de heerschende klasse en de ideologie vrijheid moest onderdrukt worden bij ieder, die, ten koste van haar democratische vrijheid, streefde naar politieke of economische bevrijding. Zij had vroeger gediend als leus, als programmpunt bij de verovering van eigen positie, nu deze veroverd was, had zij als leuze voor haar uitgediend en werd het een nieuw levensbelang, de drang naar vrijheid bij hen te smoren, tegenover wie zij zelf haar vrijheid uitoefende.

De gelijkheid, vroeger aggressief tegenover den adel als politiek ideaal gesteld, vond als inhoud van de vrijheid eveneens haar verwezenlijking binnen grenzen, welke de meerderheid der politieke-gelijkheid-genietende-burgers afbakende; maakten buitengesloten groepen aanspraak op gelijkstelling, dan werd de democratie op haar beurt defensief, zij bleef haar privileges voor zich reserveeren, kreeg zelfgevoel en standsgevoel, leerde op de categorieën onder zich neerzien, werd zelfs doordrongen van de minderwaardigheid dier anderen, om als klasse met des te meer recht en geruster geweten dezen in haar dienst te houden en mede ten koste van de vrijheid dier groepen de voordeelen van het burgerschap zoo mogelijk uitsluitend te genieten. Dit is de grond van verschillende maatregelen, toestanden en opvattingen in Athene, die in flagranten strijd zijn met de begrippen vrijheid en gelijkheid, al moet

1. p. 54 vlg.

tevens nadrukkelijk gezegd worden, dat die staat in haar opvattingen over en toepassing van de vrijheid in vergelijking met de meeste andere Grieksche staten voor geëmancipeerd gold (vooral in de oogen dier buitenlandsche staten zelf!) en daar een grooter percentage dan elders tot de politiek-gelijkberechtigde burgers behoorde 1.

De Atheensche democratie was er zelf van overtuigd, dat zij de juiste maat in de vrijheid hield: verschillende buitenlandsche staten en een aantal eigen burgers beschouwden die vrijheid echter als bandeloosheid 2 — een nieuw bewijs voor de betrekkelijkheid van het begrip — en de niet-volberechtigde of onderdrukte groepen, voor wie de vrijheid als hetzelfde ideaal gold, wat zij voor de democratische klasse was geweest, konden de democratische vrijheid terecht valsch noemen. Immers zij zagen en voelden, wat er aan ontbrak, wanneer de democratie, bij monde van leiders en wel-sprekende of -schrijvende aanhangers ter omsluiting van het feit, dat haar vrijheid als klasse bestond in de knechtschap van anderen, deze toch voorstelde als een verwezenlijking van de volledige. Zij eischten op hun beurt in naam van de vrijheid in absoluten zin een even groot of grooter aandeel — al naarmate zij tot de klasse der minder-berechtigde burgers of tot die der aristocraten behoorde — aan de voordeelen, welke de burgerij door den staat ten deel vielen.

HOOFDSTUK VI.

DE VRIJHEID ALS DROOM EN WAAN.

Al was dus het begrip vrijheid in den mond der heerschende burgerij van het standpunt dezer achtergestelde groepen uit reeds in de 5e eeuw valsch te noemen, een holle phrase was het zeker niet. De Peloponnesische oorlog en de beide pogingen in 411 en 404 v. Chr., om den democratischen staatsvorm omver te werpen, deden levendig beseffen, hoe reëel de materieele en de geestelijke goederen waren, welke de democratie in haar vrijheid verdedigde tegen krachten in eigen staat, of trachtte te beveiligen tegen machten van buiten. Hol klonk het woord eerst dan, wanneer het, in vele, uit den treure herhaalde tirades der rhetoren en volksleiders de uitdrukking pretendeerde te zijn van realiteiten, die geweest waren en niet meer tot nieuw leven konden geroepen worden.

Dat gebeurde in de 4e eeuw na den Peloponnesischen oorlog, die *κίνησις μεγίστη* 2, en na de tyrannie der Dertig, toen de akkers, hofsteden en gaarden (olijven!) van het toch al schrale Attica zwaar hadden geleden, de veestapel verdwenen was 3, de vorming van groot grondbezit daardoor langzaam weer inzette, wat den vrijen boer tot pachter maakte 4, het Bondsrijk verloren was gegaan, de kooplieden markten moesten missen en commercieele relaties,

1. Lees b.v. Lys. Epitaph. 60—63. — 2. Thuc. I 1. — 3. Thuc. VII 27. Xen. de Vect. IV 25. — 4. De schade aan het bedrijf in den langen oorlog toegebracht en het verlies der klerouchien enz. veroorzaakte den achteruitgang van de boeren. Zie ook Kinkel, *Die sozial-ökonomischen Grundlagen der Staats- und Wirtschaftslehren von Aristoteles*, p. 88—90. Kaerst, I p. 68. Kalinka l.c. p. 226 vlg. en de noten. Cary, C. A. H. VI p. 58.

de zeevaart sterk was verminderd 1, de nijverheid kwijnende 2 en dus de arbeidsgelegenheid op allerlei gebieden beperkt werd, duizenden burgers door het verlies van hun buitenlandsch bezit of door verjaging uit de geoccupeerde goederen van hun middelen van bestaan waren beroofd 3, de staatskas leeg was en bleef, de tempelschatten verbruikt en zelfs gouden en zilveren wijgeschenken waren gesmolten, om den oorlog vol te houden, de staat zelfs schulden had 4, welke hij blijkbaar nauwelijks terug kon betalen 5, zijn inkomsten met die van zijn burgers zeer waren geslonken 6, het uitoefenen van de rechtspraak en militaire dienst noch staatsposten meer zooveel aan de armere burgers konden inbrengen, als vroeger, toen Spartaansche dwang en Perzisch geld de machtspositie gingen innemen, welke Athene voordien had bezeten en voorloopig ook haar eigen vrijheid beperkten 7.

1. Reeds in den Peloponnesischen oorlog hadden handel en zeevaart het zwaar te verduren gehad door de kaperij, welke door de Lacedaemoniers meedoogenloos (men maakte in den regel de heele bemanning van de genomen schepen af) tegenover den Attisch-Delischen Bond en de neutralen werd bedreven en waarschijnlijk door de Atheners c.s. met repressaille-maatregelen werd beantwoord. (Thuc. II 67. vgl. 69). Bovendien vormde Sparta in dien tijd zelf een vloot en kwamen andere staten langzaam op: voor het in 408 gestichte Rhodus vond Demosthenes het later noodig, dat Athene dezen staat onder haar hoede nam, d.w.z. voor altijd in zijn ontwikkeling zou stuiten (p. . .). — 2. Vgl. Xen. de Vectig. IV 40. — 3. Thuc. VII 27. Xen. Conv. IV 31. Verarming van rijke burgers na den oorlog o.a.: Lys. XIX 45. XXVI 22. Van de landelijke bevolking o.a.: Isocr. Areop. 51. Vgl. Arist. Plut. 28. 218. 224. 627. Vespae, 300 vlg. — 4. Dem. XXII. — 5. Lys. XXX 22. — 6. Lys. XXIX 13. — 7. Het voorstel van Xenophon in zijn Πόροι bewijst, hoe verbetering van dien toestand als dringende eisch door bepaalde kringen werd gevoeld. Over den deplorabelen toestand na den oorlog o.a.: Büchschütz, l.c. p. 599 vlg. Teekenend is Xen.

Het aantal burgers, welke de vrijheid en dus de voordeelen van de vroegere macht hadden genoten, was door den oorlog enz. bij lange na niet in die mate verminderd, als getal en gehalte der objecten geslonken waren, tegenover wie de verkregen macht was uitgeoefend: wat eenmaal tengevolge van een oorlog was gewonnen, een imperium, een heirleger slaven en schatplichtige onderdanen, rijk-toevloeiende gelden, velerlei bronnen van inkomsten 1, was door een oorlog weer verloren. Athene, dat in de 5e eeuw met duizenden talenten had gewerkt, was al tevreden, wanneer het er twintig tot haar beschikking had; zij, noch de andere staten van het Moederland, is ooit weer duurzaam uit de financieele ontreddeering en nood geraakt 2. Maar een deel van het Atheensche volk, dat tot aan het begin zijner hegemonie slechts in geringe mate directe voordeelen van den staat had genoten, was er aan gewoon geraakt, dat de staat mogelijkheid en zekerheid van arbeid in of buiten Attica bood, (ten deele ook direct voorzag in zijn noodzakelijke levensbehoeften en zorgde voor veraan- genaming van zijn bestaan) 3 feiten, welke latere conservatieven wel verweten aan de leiders van de 5e eeuw, die het volk „lui, laf, zwetserig en tuk op geld” zouden gemaakt hebben 4. Te langzaam drong het feit van de achter-

Mem. II 7. v. Pöhlmann noemt den Pelop. oorlog „die furchtbarste Krisis, die in historischen Zeiten das innere und äussere Leben der Nation jemals durchgemacht hat”: *Sokrates und sein Volk*, p. 28. Over de innerlijke verandering, die Plato meende te zien: Epist. VII 325 d. Een som van vijftig talenten, uit Perzië gekomen, werd in 395 hoog geacht en beïnvloedde de politiek van alle tegen Sparta verbonden staten. Vgl. Meyer: V p. 275. — 1. „Pericles vulde den Acropolis met zilver en goud,” zegt Isocrates, „de huizen der burgers met εὐδαιμονία en πλοῦτος” (de Permut. 307). — 2. Meyer, V p. 275. — 3. Over de vele feesten met de publieke maaltijden nog voor de 4e eeuw: Isocr. Areop. 29. Lys. XXX 17 vlg. Dem. XVIII 118. — 4. Plato, Gorg. 515e. Vgl. Büchschütz, l.c. p. 586, n. 3.

uitgang en de verarming in het bewustzijn van de natie door; de exclusieve klasse wilde voortgaan met het deelen van winsten, op en met anderen behaald, maar de kansen en porties waren klein geworden en het heimwee naar de vroegere voordeelen groeide, naarmate het gemis er van pijnlijker werd gevoeld. In dit licht is het bijna aandoenlijk, de schetterende woorden van sommige redenaars te lezen over vrijheid voor het verarmde en dus gebonden Atheensche volk, dat zich nooit zat kon hooren aan het schoone woord; de herinnering aan de smartkreten en het geroep om recht der jarenlang onderdrukte slaven en bondgenooten alleen al, verbiedt ons sentimentaliteit en de geschiedenis van de 4e eeuw bewijst, dat het roofdier Athene op den loer bleef liggen, om dezen opnieuw te bespringen 1. Het herstelde zich ten deele vrij snel na 400 2 en na een tweeden achteruitgang beleefden omstreeks 377 handel en verkeer nog eens een grooten bloei 3; een kortstondige vredespolitiek onder Euboulos toonde reeds spoedig haar heilzame wer-

1. De uitdrukking lezen wij Fr. Com. Adesp. 41 K. Vgl. Plut. v. Per. VII. — 2. Vgl. o.a. (m.i. wat te optimistisch) Beloch, III 1, p. 63: „Dass es trotzdem gelang, die Krisis in wenigen Jahren zu überwinden, ist eine Leistung, die den Ruhm so manches Sieges abwiegt und ein glänzendes Zeugnis für die Lebenskraft des Athenischen Volkes.“ Van Gelder, *Algemeene Geschiedenis*, II p.62 vlg. noemt 393 als grens voor den eersten korten opbloei na den oorlog. Over de meerdere welvaart in Griekenland en Athene ook: Cary, C. A. H. VI p. 58. 70 vlg. Francotte, I p. 41. — 3. Polyb. II 62, 6. Diod. XV 29. Büchschütz, l.c. p. 606. In 370 beheerschte de Atheensche vloot weer de Grieksche zeeën. Xenophon durft dan te zeggen, dat het grootste deel der Atheners weer leeft door de zee: Hell. VII 1, 4. Vgl. Isocr. de Permut. 107 vgl. Lemnos, Imbros en Scyros had men weer terug; nieuwe koloniën werden gezonden naar Potidaea, naar den Thracischen Chersonnesus en naar Samos (wsch. 2000!). Financieel stond het aan het einde van Athene's zelfstandig bestaan en onder Macedonisch bewind gunstig: Ferguson, *Hellenistic Athens*, p. 10.

king. Dat constante opleving en de oude grootheid echter nooit zijn gevolgd, constateert Xenophon en hij schrijft het toe aan oorlogen met daarmee verbonden onveiligheid voor scheepvaart en handel en ook aan zware belastingen 1. Dit is ongetwijfeld juist, maar die oorlogen, welke de zware lasten met zich brachten, hadden hun oorzaak en daarvan was wel een der voornaamste de zucht naar de vroegere vrijheid, d. w. z. naar de macht; en daarmee komen wij aan de noodlottige werking, welke van het begrip vrijheid in de 4de eeuw voor Athene is uitgegaan. De woorden immers en voorstellen van vele redenaars in de Volksvergadering en voor de rechtbanken suggereerden aan de Atheensche burgerij aanvankelijk nog, dat zij dezelfde vrijheid, d. i. macht, had of kon verwerven — al naar gelang men aankwam met voorstellen ten bate der burgers of ter uitbreiding van de strijdkrachten — als vroeger, in de glorieuze dagen van aanzien en overwicht; zij zelf bleef, toen zij eindelijk besepte, dat die tijden voorbij waren, droomen van hun terugkeer of leed, den blik verblind door het stralende beeld van de vroegere vrijheid, aan overschatting van eigen krachten en van de mogelijkheden in de toekomst. Want het was geen zatte burgerij, wie de heerschappij was ontvallen: na een fellen strijd van 27 jaren, onder ontplooiing van volle energie en met uitputting van alle materiele hulpbronnen, had zij voor overmacht moeten bukken. Het bleef — en dit was het bewijs harer veerkracht — haar doel, het verloren verleden terug te winnen, doch dit verleden verlamde haar maatgevoel voor eigen krachten en belette het doordringen van nuchter begrip omtrent het gewicht der principieele veranderingen in de Grieksche wereld, welke haar gehoopte mogelijkheden in ijdele droomen zouden doen vervliegen. Wat de binnenlandsche politiek betrof, leefde zij, verleid door den waan, dat haar staat nog even veel vermocht als vroeger, boven haar krachten; haar buitenlandsche politiek werd imperialistischer dan ooit: Athene wilde en moest haar ongehinderden korentoevoer terugkrijgen, haar tributen,

1. Hell. VI 2, 1.

enz.; zij spande voor het hopelooze doel van het terugwinnen der oude tijden alle krachten in en werd ook op dit gebied door een waan tot lichtzinnige daden gedreven. Het niet-willen-gelooven aan het gedeeltelijk verlies der oude vrijheid en het verlangen, om den verloren inhoud van de vrijheid terug te winnen, verbruikten — het lijkt paradoxaal — beurtelings of in samenwerking een deel van Athene's nog overgebleven of herlevende krachten: beide berustten op een valsche voorstelling omtrent de werkelijkheid.

Het niet-willen-gelooven aan het gedeeltelijk verlies van den inhoud der vrijheid kwam, naar ik meen, vooral voor bij de minder-gegoede klasse, onder welke de volksredenaars ongetwijfeld die verkeerde voorstelling versterkten. Hierdoor werden maatregelen genomen of bestendigd, welke de nood der tijden 1 voor de lagere klassen menigmaal begrijpelijk maakte, maar die, bij een minder opportunistische politiek door de heerschende klasse in eigen belang zouden zijn beperkt of althans niet uitgebreid 2. Sinds de negentiger jaren werd, nadat men te voren al eenig presentiegeld had vastgesteld, het bezoeken van de Volksvergadering met 3 obolen vergoed; een principe, voor een democratie geboden, werd hiermede voor den Atheenschen staat een euvel. Want dit beteekende niet meer, zooals in de 5de eeuw de vergoeding voor magistraten en rechters, een tegemoetkoming aan onbemiddelde burgers voor een staatsambt, wat in een burgerlijke republiek met privaat bezit ruimere mogelijkheid althans biedt voor alle burgers,

1. Xen. de Vectig. I 1. VI 1. Athene overkwam toen hetzelfde, wat zij Megara vóór den Peloponnesischen oorlog had aangedaan: Arist. Acharn. 535. — 2. Behalve de nog te constateeren radicaliseering werden na 403 ook de competenties van den Raad ingekrompen: de rechterlijke bevoegdheid, die hij bezat bij de verantwoording der magistraten, werd beperkt en hooger beroep van zijn besluiten dienaangaande op de volksrechtbanken toegestaan. Over de inperking van zijn invloed op de wetgeving: v. Pöhlmann, *Griech. Geschichte*⁵, p. 225.

om hun bekwaamheden in dienst van de gemeenschap te stellen en dus een uitvloeisel is van haar beginselen, maar hier werd nu een belooning toegekend voor het uitoefenen van de burgerplichten aan een burgerij, die zonder vergoeding niet meer sterk genoeg opkwam (de vereischte 6000 waren er vaak niet) en dat nog wel in een tijd, toen de staat al zijn middelen en hulpbronnen noodig had voor productieven arbeid 1. Ook dit moest den gemeenschapszin der Atheners, die, zooals wij zagen, toch al vaak gewoon waren den staat te beschouwen als machtsorgaan of als bron van bestaan, verzwakken, de leege schatkist tot een chronische ziekte maken en een nog grooter overwicht geven aan die elementen, welke van den eenen dag in den anderen leefden, dus grillig hun meeningen richtten naar oogenblikkelijke belangen en zoo het minst geschikt schenen, om den staat te redden door de moeilijke jaren. Over de wisseling en onzekerheid van de besluiten der meerderheid hadden al in de 5de eeuw een Thucydides en een Aristophanes harde woorden gezegd of illustraties er van gegeven 2; in de 4de eeuw teekende zich dit verschijnsel scherper af. Ofschoon het Atheensche volk de schepper was van zijn eigen wetten, toezicht had op de *νομοθέται* 3, (die trouwens toch door hun samenstelling en verkiezing evenals de rechters onder invloed van de menigte stonden) en zijn wetten en staatsregeling beschermd waren — nog extra in 403 — door de *γραφῆ παρανόμων* en de *εἰσαγγελία*, kregen ook de besluiten van de Volksvergadering feitelijk kracht van wet 4, zoodat de elementen vastheid en consequentie steeds meer uit het staatsbestuur werden geelimineerd. De eerbied voor de wetten verzwakte mede door hun groot en groeiend aantal, de *ψηφίσματα* traden langzamerhand naast hen op, volgens

1. Overall werd loon voor gegeven, vertelt Isocrates zelfs voor de militaire *ἐξέτασεις* (Areop. 82). — 2. Thuc. III 35. 37. Vgl. II 65. Arist. Eccl. 797/798. — 3. Keil, *Griechische Altertümer*, Gercke und Norden, *Einkl.*, III p. 383. — 4. *ibid.* p. 380. 386. Newman, IV p. 177. 182.

tegenstanders als bevelen van een despoot 1. Waar de wetten echter niet gezaghebbend zijn, daar worden het demagogen 2. *Nóμος*, eens koning, ja despoot volgens tijdgenooten 3, werd onttroond, een nieuwe dynastie zetelde op het spreekgestoelte 4, d. w. z. de formeel heerschende meerderheid gebruikte een nieuw middel, om haar vrijheid uit te oefenen en gewiekste leiders wisten daarmee beter nog dan onder het absolute régime der wetten, het volk te winnen en den gang van zaken te wenden naar hun wil. Die zochten vaak slechts de wenschen van de menigte te bevredigen, vleiden haar, kwamen in de Volksvergadering, onder gebruikmaking van het aan ieder gegeven recht van initiatief, aan met de schoonste voorstellen en voorspiegelingen en verwierven zóó de gunst en het geloof van den veel-koppigen Demos: de demagogen werden de ongekroonde en verantwoordelijke heerschers van de radicaal-democratische republiek Athene 5. Een democraat als Demosthenes bevestigt het feit der onmacht van de volks-

1. Aristot. Pol. VI 4, 1292a 19 vlg. — 2. Aristot. Pol. VI 4, 1292a 10. Vgl. Rep. Ath. XXVIII. — 3. Zie Hirzel, "Αγραφος νόμος, p. 49, n. 3. — 4. Isocrates spreekt over de heerschappij der volksleiders als over een *δυναστεία ἐπὶ τοῦ βήματος*: de Pace, 121. Vgl. 131. Vgl. ook: *προστάτας τῆς πόλεως*: Panath. 15., *κυρίους πάντων*: ibid. 139. — 5. Deze latere demagogen stonden in een andere positie, dan de vroegere volksleiders, die meestal magistraten waren en dus ter verantwoording konden geroepen worden. Wie een voorstel doet in een Volksvergadering en door zijn welsprekendheid de aanneming er van bewerkt, gaat straffeloos uit, wanneer het ook noodlottig in zijn werking blijkt te zijn. In Athene ondervonden echter in de 5e eeuw o.a. Miltiades, Cimon en Pericles als magistraten, wat het zeggen wilde, daden te doen en een politiek te volgen, welke in hun gevolgen aan de groote massa, die deze misschien zelf door haar stemming goedgekeurd of gestimuleerd had, verderfelijik toeschenen. Gevangenschap, verbanning en een proces werd hun loon. Vgl. Walker, C. A. H. V p. 109.

massa, wanneer hij vertelt, dat deze altijd naar leiders vraagt: „Wat moeten wij doen?” 1. Onder hun ban genoot het volk vaak een schijnvrijheid. In deze eeuw wordt door vele woordvoerders der oppositie of door critici van enkele uitwassen der democratie de hoofdschuld gegeven aan die demagogen op grond van hun egoïsme en volksvleierij 2; een algemeene oorzaak was de onmogelijkheid voor groote vergaderingen, om zelfstandig te oordeelen en te besluiten in belangrijke of technische kwesties, zoodat zij vaak overgeleverd waren aan de leiders, welke vooral in de 4de eeuw hun verantwoordelijke functie in het staatsleven niet altijd schijnen gevoeld te hebben en ondanks dat het vertrouwen der burgers wisten in te palmen. De leiding van enkele eminente mannen had Athene in de 5de eeuw m e d e groot gemaakt, tal van nieuwe problemen voor de plotseling tot heerschen geroepen burgerij opgelost en haar vrijheid een rijken inhoud gegeven. Nu het volk, met bijna volledige vrijheid van regeeren, zonder belangelooze en groote leiders, voor tal van nieuwe vraagstukken kwam te staan, ja, het maatschappelijke leven en de politiek op een totaal andere basis moesten opgebouwd worden, schoot de leiding door het gebrek aan geschoolde krachten te kort en verstompte de nood wel eens het plichts- en eerlijkheidsgevoel van de regeerende burgerij, welke deze eigenschappen en gezond verstand voldoende aanbeveling achtte voor het leiden van den staat. Dáárom werd het dilettantisme juist in de 4de eeuw zoo scherp gehekeld, omdat voor de problemen in die moeilijke tijden speciale bekwaamheid tot dringende eisch werd; het beginsel uit de tijden van Solon bleek in die jaren een dogma, dat gevaarlijk werd voor de Atheensche samenleving: de gelijkheid werd gelijkmakerij met de wet als haar orgaan en de volksbesluiten als haar instrumenten.

De burgerij had de begeerten overgehouden naar het

1. III 23. Vgl. IV 44 en 47. Typeerend is ook zijn woord in XX 91. Vgl. XXIV 142. III 30 vgl. LI 22. — 2. Het is hier niet mogelijk, alle plaatsen op te sommen: het feit is bekend.

rijkere en vrijere bestaan 1, dat zij onder doelbewuste leiding in de 5de eeuw veroverd, maar mede door de verleiding van demagogen verloren had en niet terugwinnen kon. Vermindering van uitgaven voor de staatsfuncties had eenige verlichting kunnen brengen op financieel gebied; nu werd juist door het invoeren van presentiegelden ook voor de Volksvergadering naast de reeds bestaande en naast de voortgezette uitdeelingen het budget nog meer bezwaard. De *διανομίαι* immers, welke tijdens den oorlog o. a. in den vorm der diobelie onvermijdelijk waren geweest 2, bleven in natura of in geld bestaan en werden door mannen als Euboulos royaal uit staatsinkomsten gehouden 3. Eveneens bleven de theatergelden 4 gehandhaafd. Een deel van de inkomsten van den staat kon in de 5de eeuw besteed worden aan hooge loonen voor gepreterden arbeid ten bate van den staat 5, in de 4de eeuw eischten vele burgers permanenten „steun”.

Er was armoede: dit wordt voor het midden van de 4de eeuw herhaaldelijk betuigd door Isocrates. Terwijl in de 5de eeuw niemand, volgens hem, in Athene bedelde, leed na den Bondgenooten-oorlog het grootste deel van het volk gebrek 6. Tal van zwervers waren er uit nood 7. Daarvan werden velen soldeniers 8, voor allen snakte men naar de mogelijkheid van kolonisatie. Nu het imperium verloren was, moest de burger, die vroeger een hoeve kon verwerven in het Bondsrijk, toch bestaan en in Attica werk zoeken. Een deel vond in die bedrijven arbeid, waarvoor eenige intelligentie, scholing en verantwoordelijkheidsgevoel vereischt waren, want in het algemeen

1. „The memories of the fifth century could not be readily effaced in Athenian minds.” Cary, C. A. H. VI 58. — 2. o.a. Meyer, *Kl. Schriften*, p. 120, n. 3. — 3. Theopompus bij Athen. IV 166e. — 4. Een redenaar noemde dit door den staat betaalde entree voor de dramatische opvoeringen de *κόλλα τῆς δημοκρατίας*: Demadas, fr. 10. — 5. p. 60. 87. — 6. Areop. 83. Vgl. 51. de Pace, 46—49. 127. 128. Dem. XIV 31. — 7. Isocr. Philipp. 120. de Pace, 24. 128. Paneg. 146. 168. — 8. Isocr. Paneg. 146. 168. Dem. XIV 31.

handhaafde zich in de ambachten de vrije arbeid, al werden vrijgelatenen toch ook wel concurrenten op dit terrein 1. In de mijnen, in de grootere werkplaatsen en bij die vakken, waar het vooral op fysieke kracht aankwam, waren de slaven sterke concurrenten 2 en deze trokken een vrije waarschijnlijk ook niet, omdat ze tot de minst geachte beroepen behoorden. Al nam gekocht menschenmateriaal in Attica een deel van den arbeid voor burgers weg, de vaste traditie van de slavernij vond onder de burgers hierom geen protest. Zoons van zelfstandige pachters of eigenaars zullen, ondanks de dichte bevolking van het platteland en de steeds voortgaande splitsing in miniatuurbedrijven, nooit er op aangedrongen hebben, dat de slavenarbeid werd beperkt, laat staan afgeschaft. Zij begeerden die arbeid in de mijnen, in de groote werkplaatsen en in de huizen niet, zij wilden in hun kleine omgeving, evenals hun vaderen, ook weer een bestaan, dat een burger eerde, liefst op een hoeve. En nu dit niet meer zoo gemakkelijk ging, trokken velen liever als huursoldaat op avontuur uit, terwijl de thuisblijvers medewerkten, onder den druk ook van de ook voor hen beperkte arbeidsmarkt, aan de opnieuw inzettende expansieve politiek van den staat. Nood was het, die tot uittrekken dreef; dat verschillende soorten arbeid door slavenverricht werden, en qua talesveracht waren, werd ook een oorzaak, waarom burgers niet meer in Attica konden blijven en buiten de grenzen als soldenier loonarbeider werden 3. In de 5de eeuw was er evenwicht geweest tusschen den slavenarbeid en den vrijen arbeid, maar toen had

1. Francotte, II p. 27: „Les ennemis du travail libre . . . ont pu le chasser des degrés inférieurs de la hiérarchie des professions; aux degrés supérieurs il tient bon et s'oppose victorieusement à la dépression des salaires.” — 2. Francotte, I p. 222. „La funeste institution de l'esclavage faisait encore sentir ses effets. Elle alimentait, par l'affranchissement les classes inférieures et déversait des concurrents, bien armés pour la lutte, sur le marché du travail.” — 3. Vgl. Francotte, II p. 14. Kinkel, *Die sozial-ökonom. Grundl. u.s.w.*, p. 91.

men steeds de gelegenheid gehad, als kolonist een bestaan te vinden; in de 4de eeuw werd in Attica het evenwicht verbroken door een teveel aan burgers 1. Ook deze feiten geven mede, naast de directe getuigenissen van de schrijvers over klassenjustitie tegenover vermogenden 2 en naast de nimmer-zwijgende critiek, welke juist in die eeuw op rijkdom in het algemeen 3, verschil in bezit en daarmee gepaard gaande partijschap en tweedracht, *στάσις*, werd uitgeoefend, den indruk van een verscherpten klassenstrijd, ondanks een toenemende materieele welvaart van een deel der particulieren 4.

Geld moest er zijn — Perzië mocht aanvankelijk zelfs betalen! — en men jaagde er naar met alle middelen. Men brak daarvoor soms met het trotsche exclusivisme: niet-burgers gaf men burgerrecht, wanneer zij het volk wat schonken of op andere wijze zich verdienstelijk maakten 5. De regeerende meerderheid bleef overigens putten uit de reeds lang aangeboorde binnenlandsche bronnen: de vermogenden bleven uitsluitend de lasten dragen; ondanks hun verminderde draagkracht brak men eerst in 378/77 eenigszins met de traditie en ging men noodgedwongen (oorlogen) in de richting van directe belastingen voor een veel grooter aantal burgers dan te voren; tot dien tijd toe gedroeg men zich daarin, alsof de verarmde rijken nog even goed in staat waren, de hun opgelegde plichten

1. Vgl. Francotte, II p. 29/30. Op p. 35 wijst hij er ook op, dat velen door den nood tot soldeniers werden. „Ils diminuèrent le nombre des combattants dans l'arène des intérêts matériels.... En s'en allant ils rendaient moins après les luttes du commerce et de l'industrie.” Vgl. ook La Rue van Hook, *The Class. Journ.*, XIV p. 496. — 2. Zie p. 179 vlg. — 3. p. 144 vlg. — 4. Over dien klassenstrijd ook: Ferguson, *Hellenistic Athens*, p. 5. Het verband tusschen de verarming ten gevolge van den verloren oorlog en de verscherpte verhoudingen tusschen de klassen legt o.a. ook Cauer, *Die Stellung der arbeitenden Klassen in Hellas und Rome*, *Neue Jahrb.*, 1899 (III), p. 692. — 5. Andoc. II 23. Dem. XXIII 199 vlg.

tegenover de gemeenschap te vervullen, als vroeger 1. Ondanks de symptomen — de gecombineerde trierarchie is wel een van de meest kenmerkende 2 — dat ook voor deze klasse van medeburgers voorloopig de gulden tijden voorbij waren, ontzagen zich soms de rechters in de volksrechtbanken niet, er aan mede te werken, dat de vermogens van rijken direct ten bate van den staat geconfiscieerd werden. Omdat aanklagers wel daartoe opriepen 3, volksleiders blijkbaar soms ophitsten, de rijken het hunne te ontnemen 4 en de rechters zich zelfs in benarde tijden wel benauwd voelden bij de gedachte aan hun salarissen en aan de leege staatskas 5, was het niet te verwonderen, dat zij wel handlangersdiensten verrichtten in eigen belang, om goederen van beter gesitueerde medeburgers verbeurd te verklaren. Hier bleek een bedenkelijke kant van het dilettantisme in de rechtspraak: in den nood spraken de belangen te sterk in het misschien machtigste orgaan van de radicale democratie, de Volksrechtbanken 6; voor de 4de eeuw kan men in het licht der feiten spreken van een democratische klassejustitie in Athene tegenover de vermogenden. Was het veel erger, dan de willekeur tegenover

1. Lys. XIX 45. — 2. Vgl. o.a. Newman, IV p. 305. Beloch, II 2, p. 453 vlg. over den loop van de veranderingen. Ook de lasten van de choregie moesten over meerderen verdeeld worden. — 3. Arist. Eq. 1358 vlg. Lys. XXVII 2. XXX 22. Vgl. ps.-Xen. Rep. Ath. I 13. Aristot. Pol. VIII 5, 1320a. — 4. Het volgt uit Plato, Leg. 735 e. Vgl. Rep. 565a. Isocr. de Pace, 131. Arch. 67. Een rede naar waarschuwt tegen aanslagen op het privaat bezit: (Dem.) X 45. Waarschijnlijk uit zich Aristoteles ook naar aanleiding van feiten in Athene tegen de gelijkmaking in bezit; in Pol. VII 10, 1311a 15 vlg. zegt hij, dat de radicale democratie *γυμνασμοί* verbant en ze in het geheim of openlijk tracht ten onder te brengen. Vgl. VII 9, 1310a 3. VI 14, 1298a 6, VII 8, 1309a 4. VIII 5, 1320a 4 vlg. — 5. Zie vooral Lys. XXVII 1. Arist. Eq. 1359 vlg. Vespae, 605 vlg. — 6. Zie p. 34—37. Keil, *Griech. Staatsalt.*, Gercke und Norden, III p. 364 vlg.

de slaven, de vrouwen en de bondgenooten? Het was een uiting van vrijheids- d. w. z. machtsuitoefening, die alleen daarom extra afzonderlijk genoemd moet worden, omdat zij slechts in schijn eigen baat bevorderde, maar inderdaad den staat van vitale krachten beroofde: verschillende rijken werden vleugellam geslagen, ondernemende burgers gedoemd tot werkeloosheid, tot onthouding van staatszaken of tot heengaan. Tegenover de hoogere klassen, die zich weliswaar tijdens Critias' bewind vaak zeer hadden geblameerd en wier oligarchische leiders deels waren veroordeeld, vermoord, gesneuveld of uitgeweken, schijnt in die dagen nog op een andere wijze de vrijheid uitgeoefend te zijn, n.l. in de keuring voor de openbare ambten: de meerderheid kon een lid van de adellijke of meer gegoede klassen uit de regeering weren en paste dit strijdmiddel in die dagen blijkbaar wel toe 1. Zoo droeg ook dit bij tot de nog radicalere ontwikkeling van de democratie, welke door het genoemde presentie-geld voor de Volksvergadering in naam der gelijkheid de politieke vrijheid had uitgebreid en welke ongetwijfeld in en na den Peloponnesischen oorlog bevorderd was door het verdwijnen van oude families 2 en door het berooide landvolk, dat, tengevolge van de herhaalde invallen der Spartanen en de latere bezetting van Declea uit akkers, velden en tuinen verjaagd, jaren lang in de stad opgehoopt was gebleven 3. Men kan echter onmogelijk beweren, dat de vermogenden in de 4de eeuw als klasse zich teruggetrokken hebben uit het bestuur en de ambten, noch dat de meerderheid hun de posten onthield. Sinds de onderzoekingen van Sundwall 4 staat het vast, dat zij op het uitvoerend bewind zelfs veel grooter invloed hebben gehad, dan hun naar hun aantal toekwam: in den Raad hadden in Demosthenes' tijd steeds velen zitting, in de demen was hun macht overwegend, evenzoo bij het beheer

1. Beloch, *Attische Politik*, p. 115. — 2. Isocr. de Pace, 85. 86. Aristot. Rep. Ath. XXVI. — 3. Thuc. II 14—16. Arist.: *Acharnenses* en *Pax*. Gilbert, *Beiträge*, p. 98 vlg. — 4. *Epigraphische Beiträge zur sozial-politischen Geschichte Athens im Zeitalter des Demosthenes*.

van de gewichtigste financiën en in de belangrijkste buitengewone commissies. Zij leverden de meeste veldheeren en priesters, terwijl ook onder de redenaars in de Volksvergadering en de gezanten een groot aantal leden van deze klasse gevonden worden (meer dan de helft voor de jaren 360—322). In de Volksvergadering en in de rechtbanken kan hun beteekenis niet zoo groot geweest zijn: deze lichamen behielden de wetgevende en de rechterlijke macht, de keuze van en de volledige, strenge contrôle op alle ambtenaren. Waarschijnlijk mag men voor de 4de eeuw zeggen, dat de adel in engeren zin, die bovendien gedecimeerd was in de oorlogen, zéér op den achtergrond trad in de politiek, maar dat in het algemeen de vermogenden de staatsambten ambieerden ondanks de onvermijdelijkheid, voor dat doel de volksgunst te moeten winnen.

Het verlangen naar volledig herstel van de verloren vrijheid noemde ik een tweeden vorm, waarin het idee vrijheid voor Athene gevaarlijk werd. Want de vrijheid, waarnaar verlangd werd, was door een imperialistische politiek verkregen en moest ook weer door een imperialistische politiek heroverd worden. Maar daarvoor waren de omstandigheden bij lange na niet zoo gunstig als na de Perzische oorlogen. Sparta, Perzië, Thebe, Macedonië en het nationaal bewustzijn van vele, vroegere bondgenooten (Rhodus!), waren machten, die Athene's begeerten naar macht angstvallig bewaakten of zich als geduchte barrières naar de begeerde objecten lieten voelen. Athene, voor wie de aangewezen weg nu scheen, zich met de vele miniatuurstaatjes op den duur tot een gemeenschappelijk Grieksch verbond, in onvermijdelijk offer van eenige vrijheid, aan een te sluiten, zocht integendeel — en dit streven vond men bij de groote meerderheid der burgerij, welke door de volksredenaars maar al te vaak tot dit doel werd opgezweept in eindelooze tirades over de oude tijden der vadersen 1 — steeds gelegenheid, ten koste van anderer vrijheid, een nieuwe overheersching te vestigen 2 en in officieele rede-

1. Vgl. o. a. p. 93. — 2. Reeds spoedig na den Peloponnesischen oorlog. Mathieu, *Les idées politiques d'Iso-*

voeringen werd blijkbaar wel het recht op die machtspositie krachtens het verleden bepleit. Uit een lijkrede op de gevallenen blijkt, hoe de vroegere verhouding tot de bondgenooten, evenals in de 5de 1, ook in de 4de eeuw onjuist werd voorgesteld en welke de aspiraties van velen waren: „Welke tijd,” zegt de spreker, „of rede of woordvoerder zou in staat zijn, de verdienste van de hier-begravenen te schilderen? Onder de grootste moeiten, de schitterendste gevechten en de heerlijkste gevaren hebben zij Griekenland vrij gemaakt en aan hun vaderstad de hoogste macht verschaft, aan de eene zijde, doordat zij 70 jaren lang de meesters op zee waren, aan de andere zijde, doordat zij bewerkten, dat bij de bondgenooten geen opstand ontstond (sic), waarbij ze er naar streefden, dat niet de meerderheid aan een minderheid onderworpen was, maar het doorzetten, dat allen gelijke rechten hadden Daarom behoorden (zulke mannen) alleen aan het hoofd te staan van de Grieken en hegemonen te zijn van de staten 2.”

Toen in 377 een nieuwe Bond tot stand gekomen was op de basis van gelijkheid — iedere staat bleef in eigen aangelegenheden autonoom en in de gemeenschappelijke zaken bestond er gelijk stemrecht 3 — had Athene het *δίκαιον* der andere staten moeten erkennen en zich moeten schikken naar *συνθήκαι*, overeenkomsten, die het zelf vroeger als dwangmiddelen van de zwakken had veracht en vertrapt. Het ging zóólang goed, tot de vroegere heerscheres zich weer krachtig genoeg voelde, de knellende verdragen te verbreken en haar hartsverlangen te bevredigen: de herleving van het 5de

crate, p. 6. zegt: „Les démocrates athéniens gardent l'ens idéal: réorganiser, sous la direction d'Athènes, une confédération des cités démocratiques de la Grèce et reprendre par ces moyens la politique d'expansion coloniale qui au milieu du Ve siècle avait fait la prospérité d'Athènes.” — 1 p. 81 vlg. — 2. ps.-Lys. Epitaph. 54—58. — 3. C. I. A. II 17. Athene moest ook beloven, geen kolonisten meer te vestigen in het bondsgebied: C. I. A. II 63. I 35. Büchsenschütz, l.c. p. 61.

eeuwsche Rijk. Demosthenes drukte uit, wat velen voelden en dorst openlijk de sophismen verkondigen, waarmede vroeger de begeerten naar macht en de daden van overweldiging waren verdedigd: „Wanneer alle anderen zich voorbereiden voor de gelegenheid, om onrecht te doen, maar wij alleen opkomen voor het recht, zonder iemand aan te grijpen, acht ik dat geen rechtvaardigheidsgevoel, maar lafheid. Want ik zie, dat allen het recht afmeten naar hun macht van het oogenblik 1.” Maar toen Athene vooral sinds 366 den weg opging, dien toenmalige leiders haar met zulke en andere woorden wezen 2, ondervond zij weldra, waarheen hij voerde: het bleek een onmogelijkheid, den ouden droom te verwezenlijken en de Zeebond ontaardde van een werktuig tot bescherming der kleine staten in een instrument voor hun onderdrukking, later tot een zeerooversorganisatie 3. Ook Athene zag niet in, dat het particularisme en de isoleering van den stadstaat, welke de drang naar *αὐτάρκεια* en *ἐλευθερία*, de economische en politieke onafhankelijkheid, met zich bracht, in de 4de eeuw moest voeren tot vernietiging van Hellas' krachten door rivaliteit en onderlinge verzwakking in oorlogen. Zoo droegen de autonomie, de vrijheid als onafhankelijkheid tegenover het buitenland, en de vrijheid als macht qua gewaande mogelijkheden er toe bij, om Athene voor goed als leidende, vrije macht uit de geschiedenis te verdringen.

In de 4de eeuw bleef Athene's politiek imperialistisch 4:

1. Een pendant van Antiphon's woorden: Oxyr. Pap. no. 1364. fr. 1. — 2. Vgl. Cary, C. A. H. VI p. 103. — 3. Vgl. Cary, C. A. H. VI p. 107. — 4. Het nageslacht besefte nog, dat er in de 4e eeuw veel oorlogen waren gevoerd: Plut. de gloria Ath. VIII. Terecht zegt Ferguson, *Hellenistic Athens*, p. 3: „...for hundred of years prior to the rise of Macedon, war had succeeded war, with effects the more disastrous, the more through advance of civilization the humour for fighting diminished and its hardships to individuals increased.” Van de 85 jaren, die verliepen tusschen het begin van den Peloponne-

het zocht nu herstel. Eenige plaatsen bij Plato laten in het algemeen en voor de tijden, waarin zij geschreven zijn in het bijzonder, zien, wat een scherp oog bespeurde als oorzaken van alle conflicten tusschen de staten. „Wanneer,” zoo redeneert hij ergens, „bij de ontwikkeling van een handelsstaat uit een agrarische samenleving de behoeften groeien en meer menschen zich daar vestigen, wier vakken en kundigheden de middelen ter bevrediging dier behoeften moeten verschaffen en uitbreiden, zal de bodem van den oorspronkelijken staat niet meer toereikend zijn, om de bewoners te voeden.” „Moeten wij dan niet,” zegt „Socrates” daar 1, „in zoo’n geval een stuk afnemen van het land der naburen, willen we voldoende hebben, om te beweiden en te beploegen en zij omgekeerd van het onze, wanneer ook zij zich hebben geworpen op het geen-grenzenkennende verwerven van bezit, met overschrijding van de grens der noodzaak?” „Dat is absoluut onvermijdelijk,” is het antwoord van Glauco.” „Zullen wij dan oorlog voeren, Glauco, of hoe zal dat gaan?” „Dat zal wel gebeuren,” antwoordt Glauco.” „Laten wij er nog niets van zeggen,” is „Socrates” wederwoord, „noch of hij iets kwaads, noch of hij iets goeds bewerkt, de oorlog, maar zooveel alleen, dat wij weer de *oorzaak* van den oorlog hebben gevonden.” En elders zegt een woordvoerder bij Plato 2, dat de voedingskwestie de grond van oorlog is 3, terwijl in den „Phaedo” nog „Socrates” ergens besluit: „want door het verwerven van bezit ontstaan alle oorlogen 4.” Plato’s beweringen zijn neerslag van ervaringen uit zijn eeuw en van vroeger: de waarheid er van bevestigden niet het minst de redenen, waarom Athene met de andere staten conflicten kreeg. Demosthenes, de democraat, zei het voor de Atheners openlijk 5, dat zij v e l e oorlogen hadden gevoerd en tegen democratieën steeds hadden gestreden, om een deel van hun grond, om grenzen, uit rivaliteit of om de heer-

sischen oorlog tot Philippus’ verovering van Delphi waren er voor Athene 55 oorlogsjaren! — 1. Rep. 373 d.e. — 2. Leg. 679a. — 3. Vgl. Polit. 271 d.e. — 4. 66c. — 5. XV 17.

schappij 1. Philippus zou vóór het uitbreken van den Lamischen oorlog, toen de oorlogspartij in Athene verreweg de overhand had en blijkbaar ten deele bestond uit menschen, die een broodje uit den oorlog verwachtten, gezegd hebben, dat voor dezulken de oorlog vrede betekende, maar de vrede oorlog 2. Over groote uitgaven voor oorlogen spreekt Isocrates 3; eens stond de rechtspraak stil door den alles verslindenden krijg. Athene was oorlogszuchtig, erkende een andere redenaar als stemming voor de 4de eeuw 4. De algemeene zucht, om meer te bezitten, bestaat ook bij ons, wij beginnen oorlog met iedereen, maar wij wenschen er geen gevaar om te loopen, we streven naar heerschappij over allen, maar te velde trekken willen we niet, zegt nog eens Isocrates 5. Juist deze publicist wekte zijn landgenooten herhaaldelijk op tot strijd tegen niet-Grieken, onder hegemonie van Athene, hij predikte steeds weer de eendracht voor alle Grieken, om een eind te maken aan den lamentabelen toestand door verovering van gebieden op Perzië, waar de overtollige Grieken dan heen moesten trekken 6. Hellas moest weer machtig worden met Athene aan de spits. Bij gelegenheid bepleit hij niet alleen kolonisatie in het Perzische rijk, maar ook in Thracië en Macedonië. Dat Athene een politiek van geweld toepaste tegenover haar bondgenooten, ligt ook in Isocrates' maning verscholen, dat de staten zelf de stad vrijwillig de hegemonie zullen aanbieden, wanneer zij maar een anderen weg inslaat 8. Was

1. Wat deze betekende, zagen we uit de geschiedenis van den Attisch-Delischen Bond. Dezelfde redenaar stelde in dezelfde rede de daden van Athene wat idealistischer voor, door het den roem toe te kennen van Hellas' bevrijding en het kampioenschap der Grieken. Zie ook zijn oordeel over Athene's zucht, om anderen van vrijheid en bezit te berooven: VIII 42. — 2. Diod. Sic. XVIII 10. — 3. de Pace, 29. Over de groote oorlogskosten in de 4e eeuw ook: Cary, C. A. H. VI 75 en 106. — 4. Demadas, fr. 22. — 5. de Pace, 43. 44. — 6. Zie o.a. Mathieu, l.c. passim. Paneg. 36. 131. 132. 162. 166. Phil. 120. — 7. de Pace, 22—24 — 8. Phil. 89 vlg.

er wat te halen, dan stortte men zich in allerlei ondernemingen, vaak zonder zelf uit te trekken en zonder de middelen te geven aan de bevelhebbers, om krachtig door te zetten of zelfs hun soldaten te voeden, die dan ook tot vrijbuiters werden. De burgers kon men niet zoo goed meer betalen als vroeger 1, daarom waren ze minder bereid tot vechten: soldeniers moesten voor hen de buit binnenhalen zonder al te veel offers uit eigen beurs 2. Plato ironiseert, waarschijnlijk doelende op de politiek van Athene, de vanzelfsprekendheid, waarmede de vrijheid door velen opgevat wordt als een heerschen over anderen (Meno 86 d) en laat elders die opvatting met nadruk bepleiten door een Sophist, maar nog nadrukkelijker verwerpen door Socrates (het duel in den „Gorgias”); hij bewijst, dat het maar schijn is, waarmee dezulken zich paaïen 3. Hij ziet het ook elders als een bij de menschen in zwang zijnde meening: één van de ὅροι τῶν δικαίων is. . . . ἡ προθυμία πρὸς τὸν ἐλεύθερον δὴ βίον ὠρμημένη· οἱ δὲ καὶ ξύνδου νομοθετοῦνται πρὸς ἄμφω βλέποντες, ἐλεύθεροί τε ὅπως ἄλλων τε πόλεων ἔσονται δεσπόται 4.

En even nuchter erkent hij den nooit-eindigenden strijd, het gevolg van de nooit-verzadigde begeerte naar de vrijheid, welke macht beteekent: „wat de meeste menschen vrede noemen, dat is slechts een naam, maar inderdaad bestaat er voor alle staten tegen alle van nature oorlogstoestand zonder officieele oorlogsverklaring 5.” En de

120. 122. Vgl. 5. de Pace, 42. Panath. 166. 167. — 1. p. 209 vlg. — 2. Onthouding van krijgsdienst: Isocr. de Pace, 43. Dem. III 30. IV 47. VIII 21. Onvoldoende steun aan de veldheeren en verwording tot vrijbuiters: Kaerst, I p. 73 vlg. Het weer opkomen van huurlegers: Niese, *Hist. Ztschr.*, 1907, 3e Folge, II p. 270. Zie ook diss. p. 67, n. 8. — 3. Plato, Meno, 86 d. Vgl. Rep. 610 c. Gorg. 452 d. Vgl. p. 300 vlg. — 4. Leg. 962e. — 5. 626 a. Slechts in een oorlogszuchtig tijdperk kan ook geschreven worden, wat we van denzelfden schrijver lezen: διὰ τί μάλιστα τὴν ἀνδρείαν τιμῶσιν αἱ πόλεις, οὐ βελτίστην οὔσαν τῶν ἀρετῶν; ἢ ὅτι διατελοῦσιν ἢ πολεμοῦντες ἢ πολεμούμενοι, αὕτη δὲ ἐν ἀμφοῖν

Atheensche democratie met haar sterke begeerten naar macht kon het zich aantrekken, wat Aristoteles zegt over de menigte: *εὐκτασι οἱ πολλοὶ τὴν δεσποτικὴν πολιτικὴν οἶεσθαι εἶναι, καὶ ὅπερ αὐτοῖς ἕκαστοι οὐ φασιν εἶναι δίκαιον οὐδὲ συμφέρον, τοῦτ' οὐκ αἰσχύνονται πρὸς τοὺς ἄλλους ἀσκοῦντες· αὐτοὶ μὲν γὰρ παρ' αὐτοῖς τὸ δίκαιός ἄρχειν ζητοῦσι, πρὸς δὲ τοὺς ἄλλους οὐδὲν μέλει τῶν δικαίων* I.

De natie in haar geheel heeft den graad van eigen politieke degradatie, het gewicht van de economische en politieke vraagstukken, die in eigen land met ongekende actualiteit naar voren drongen, den zin van verschillende symptomen in haar samenleving niet begrepen: de heerschende meerderheid trachtte uit staat en medeburgers te persen, wat zij kon, om den inhoud van vrijheid en gelijkheid naar haar interpretatie te handhaven en putte zich daartoe ook uit in oorlogen en voorbereidselen voor oorlogen om verkrijging van macht en goederen buiten haar gebieden. Het staren naar de oude vrijheid, die in de verloren macht lag opgesloten, was een van de oorzaken harer verblindings: een idee en een werkelijkheid, die eens in de burgerij *mede* de energie hadden gewekt tot bijzondere daden en haar geschiedenis hadden gemaakt, gaven nu als *waan* opnieuw richting aan haar historie: de vrijheidszucht van het volk zelf werd een der krachten, welke Athene's politieken ondergang versnelden. De geschiedenis, dat proces, waaruit steeds weer gebeurtenissen, toestanden en verhoudingen voortkomen als zoovele voldongen feiten, welke een enkeling, noch een volk in zijn leven wil aanvaarden, wanneer zij niet beantwoorden aan eigen wenschen en doeleinden of geen leniging bieden voor harden nood en waartegen zij zich keeren in schrijnend hunkeren naar het voorbijgegane, had voor de Atheensche burgerij een werkelijkheid gebracht, waarin de vrijheid een voor

χρησιμωτάτη ἐστὶν τιμῶσι δὲ οὐ τὰ βέλτιστα, ἀλλὰ τὰ αὐτοῖς βέλτιστα: Probl. XXVII 5948a 31. Hiermede kan ook vergeleken worden de uitvoerige critiek, welke Plato uitoefent op de *ἀνδρεία*, de oorlogsdeugd bij uitnemendheid, in de eerste boeken der „Leges”. — I. Pol. IV 2, 1324 b 32 vlg.

haar zelf schadelijke werking kon uitoefenen en in den besproken zin ook heeft uitgeoefend: het was de wil tot een verloren vrijheid, welke boven de realiteit en de mogelijkheid in de toenmalige constellatie uitging, de vrijheid als *droom*, welke wezenlijke waarden aan beleefde vrijheid, in casu de onafhankelijkheid naar buiten en de autonomie naar binnen, hielp vernietigen of beperken. Toen men zich ten slotte voor de vrijheid met heldenmoed te weer stelde tegen een buitenlandschen vijand, was het een strijd voor een dogma, een sterven voor een verloren zaak: de Grieksche stadstaat had zichzelf overleefd, de eindelooze verdeeldheid der Grieksche miniatuur-staatjes in naam der vrijheid, moest uitloopen op volslagen machteloosheid en ze eindelijk voeren in de gebondenheid aan de eerste de beste macht, welke met volharding en consequent het toeleigde op de onderwerping van Griekenland aan eigen wil. Voor zoo'n macht zwichtten de Atheners bij Chaeronea.

HOOFDSTUK VII.

REACTIEVERSCHIJNSELEN, CRITIEK EN ONTBINDENDE STROOMINGEN TEGEN DE DEMOCRATISCHE VRIJHEID EN GELIJKHEID.

Algemeene typeering. Andere, niet-politieke of economische, omstandigheden deden aan de conventionele opvatting over vrijheid afbreuk of werkten zelfs mede tot het verlies van die vrijheid, welke in den stadstaat werd verwezenlijkt. De individueele vrijheid had te Athene, in vergelijking met andere staten, grootere ruimte gevonden en in de 5de eeuw vooral tot het toenemen van individueele schakeering in het particuliere leven, in kunst enz. medegewerkt; daar vele categorieën onder de bevolking niet in alle opzichten of op gewichtige gebieden niet tevreden konden zijn met de vormen van de Atheensche samenleving, was er reactie ontstaan tegen haar traditionele opvatting over vrijheid en gelijkheid, groeide verzet tegen het democratisch bewind en strijdlust of belangstelling voor een anderen staatsvorm. De vrijheid als politiek ideaal had concreet beteekend het vestigen van een staatsvorm, waaronder talrijker burgers individueel meer rechten, macht, voordeel, dus meer vrijheid zouden bezitten binnen de grenzen, welke de gemeenschap of althans de haar formeel representeerende meerderheid stelde. Toen de meerderheid deze bereikt had, bleek de vrijheid ook op andere terreinen van de samenleving door te werken, met volle instemming van die meerderheid, welke dit verschijnsel bewust formuleerde met „te mogen doen wat men wil.” Krachtens datzelfde principe nu, namen enkelingen de vrijheid en beschouwden het als hun normaal recht, te strijden tegen h. i. belemmerende instellingen of verhoudingen, welke in de op vrijheid gevestigde maatschappij bestonden en kwamen aldus voor hun vrijheid als essentieel, door de meerderheid ook erkend, privilege in door-

gevoerde consequentie op. De vestiging van de reeds bereikte vrijheid was geschied in het belang van de burgers en desnoods met geweld; zoodra de gewonnen vorm een hinderpaal bleek — en dat werd hij, blijkens de beschreven verhoudingen en het protest — voor breede lagen, had een Athener moreel het recht, daartegen in te gaan. Het individueele kwam weer, evenals in Solon's tijd, in botsing met het algemeene, maar anders dan in diens dagen werden de persoonlijke nooden en begeerten nu niet in één baan geleid, omdat zij zich ook niet richtten op gelijksoortige doeleinden. Toen waren veler belangen samengegaan en hadden zich, zij het ook tijdelijk, in een volksbeweging vereenigd; nu klonken de protesten tegen de algemeenheid op uit een verarmde en verscheurde natie: die soms diametraal uiteenwerkende krachten der oppositie konden niet weder opbouwen 1, zij verzwakten de eenheid en dus de kracht.

Zoo ging het op het terrein van de actie; doch even belangrijk en althans even belangwekkend werd de stille werking van gedachten en stroomingen, welke, nieuw of vernieuwd, verhelderd werden en verdiept door de ervaringen van de 4de eeuw, vooral toen voor burgers en staat de vrijheid tot individualisme dreigde te verkeerren. Bevorderd in en deels ontstaan uit den vrijen geest der Atheensche maatschappij en cultuur, werden deze actief als protest en daad, of wonnen als overtuigingen invloed op de houding en handelingen van individuen, partijen, staten. Het eigen beginsel van vrijheid immers, onder welks invloed individualisme in daad en theorie versterkt was, had er toe bijgedragen, dat de individueele opvatting omtrent het „rechte”, τὸ δίκαιον, vaak in botsing kwam met datgene, wat de gemeenschap als het rechte erkende. Vroeger hadden de burgers wel de mogelijkheid van verschillende vormen van het „rechte” gezien en voor zich aanvaard, de wisseling van zijn inhoud wel ervaren in evoluties, of omkeeringen zelfs in revoluties geforceerd, maar het hoogste was dat δίκαιον gebleven, wat door den staat werd ver-

wezenlijkt 1. Nu werd het voor velen anders. Plato zelfs, die toch nog als een profeet predikte, dat de norm van het individu bepaald moest worden naar het belang van de gemeenschap, stelde een subjectieve restrictie voor eigen houding tegenover eigen staat. Voor anderen — philosophische scholen en categorieën onder de burgerij — moest de samenleving zich richten naar den norm en de belangen van den enkeling, anders werd zij verworpen of vermeden. Verschillende denkers ook namen nog wel den staat als norm aan, doch achtten de νόμος en de τάξις van Athene niet de alleen-geldende, andere ordeningen van de maatschappij of andere staatsvormen konden heilzamer zijn voor de burgers; kortom, verschillende vormen van en opvattingen over het δίκαιον keerden zich willens of onbewust tegen den staat. En wanneer wij nu, zonder volledig te kunnen zijn, iets over aard, ontwikkeling en uitingen van individualisme na willen gaan op het maatschappelijke en cultureele gebied, moeten wij in ons onderzoek ook op enkele daaruit voortvloeiende verschijnselen wijzen, wier invloed op het lot van den staat Athene wij niet kunnen meten en niet mogen overschatten, maar welke naast den vrijheidswaan en den vrijheidsdroom zijn aan te duiden als niet-politieke oorzaken van den ondergang der Atheensche politieke vrijheid. Zij ook moeten naar voren gebracht worden, omdat zij soms wapenen aan de oppositie verschaften of oppositie-stroomingen beetekenden, die als zoodanig mede den aard of historie van de Atheensche vrijheid belichten of ontplooiingen van intellectueel of sociaal leven, uit welke nieuwe interpretaties van vrijheid en gelijkheid voortkwamen, die, in zoo-

1. Ik noem een algemeen bekend feit. Drie typeerende uitingen: Soph. Antig. 175 vlg. Pericles' rede bij Thucydides. Plato's Crito (op de kentering der tijden). Enkele meeningen: Zeller, *Der platonische Staat und seine Bedeutung für die Folgezeit*, Vortr. u. Abh., p. 71. 87. 88. Kaerst, II p. 87—91. *Monarchie*, p. 8. Vollgraff, *Hellas' Ondergang*, p. 7. Newman bij Pol. III 5, 1278 a 36. III 10, 1281 a 29. Zimmern, l.c. p. 68.

verre zij tot ontbindende elementen voor den stadstaat gedijden, in een onderzoek naar de geschiedenis en de functie van deze begrippen niet mogen ontbreken. Ik bedoel de versterking van het individualisme in het algemeen, het streven naar sociale gelijkheid 1, de theorieën over het recht van den sterkste, de gedachte aan een Helleenschen statenbond, de theorieën over evenredige gelijkheid, de overtuiging van de geldigheid aller staatsvormen, de versterking van de monarchale gedachte, de staatsutopieën, het internationalisme met het „cosmopolitisme”, de onthouding van ambten, de vrijheid in beschouwing en de ethische vrijheid.

Voor een helder begrip van den aard dezer verschijnselen en stroomingen moet de lezer dus — ik herhaal het — inzien, dat de individueele levensvormen en de individueele schakeeringen in levenshouding, welke tot individualisme *konden* leiden, in Athene geaccentueerd waren geworden onder invloed van veranderingen in de samenleving, waar o. a. maatschappelijke en cultureele vrijheid sterker dan vroeger en dan elders werden gehuldigd en bestonden. Groepeeren wij, dan merken wij ten eerste een doelbewuste oppositie t e g e n den democratischen staatsvorm (de theorie over het recht van den sterkste) of tegen de wijze, waarop de vrijheid en de gelijkheid beperkt bleven tot het politieke terrein en geen uitbreiding beleefden op het sociale (streven naar sociale gelijkheid). De eerste wilde volledige uitleving van eigen begeerten, omverwerping van alle politieke beperkingen der democratie, dus macht en leefde vooral onder de hogere standen, de laatste, grootendeels onder de lagere klassen uit den nood of uit den nijd geboren, stuurde om materiele verbeteringen juist aan op ruimere toepassing van het gelijkheidsbeginsel. De dragers van een tweede categorie van ideeën zagen hun ideaal verwezenlijkt b u i t e n den Atheenschen staatsvorm: sommigen meenden, dat alle staatsvormen goed konden zijn, velen voelden speciaal voor een bewind van wijze heerschers of voor het humane

1. De uiteenzetting daarvan: p. 169—174.

koningschap. Anderen weer waren geneigd een gemengden staatsvorm als het rechte bewind te beschouwen; verscheidene utopieën (meestal conservatief van karakter) werden opgebouwd, gedroomd als wezenlijkheden in een ver of nabij land, in het verleden en in de toekomst; stemmen gingen op voor een Helleenschen Statenbond. Allen, behalve de voorstanders van deze laatstgenoemde federatie, waren practisch anti-democratisch, maar wilden hun ideeën toch binnen het kader van Grieksche stadstaten verwerkelijken. In de derde plaats echter eischen meeningen onze aandacht, onderling zeer uiteenlopend, van denkers, die zich b o v e n den staat wilden stellen; het opkomende universalisme vertoonde cosmopolitische trekken, het geluk te zoeken in beschouwing of de maatschappelijke en politieke begrippen ethisch te verdiepen en te veredelen, bevorderde eveneens onverschilligheid voor lot en leven der natie en kon dus ook een ontbindende factor worden, vooral omdat deze neigingen vaak ontstonden en groeiden door afkeer van de bestaande omstandigheden. Zij vielen in hun individualistisch karakter wel samen met de wenschen van diegenen, welke voor het recht van den sterkste stredden, maar stonden diametraal tegen alle vormen van grof materialisme of begeerte naar macht. Al gaven groote personen aan de opgesomde stroomingen, gedachten en verschijnselen uitdrukking, richting of vorm, zij werden gevoed en bevorderd door de maatschappelijke omstandigheden van Athene, wier samenleving omgekeerd weer door deze werd beïnvloed. Deze *wisselwerking* breng ik nu reeds naar voren en moet in het volgende blijken.

Groei v a n d e b e t e e k e n i s d e r e n k e l i n g e n : o p k o m e n d i n d i v i d u a l i s m e . Ook in de 4de eeuw, als in Solon's tijd, drong nood burgers er sterker toe, om als maatschappelijk wezen individueel op te treden. Toen echter werden, zooals wij zagen, de enkelingen door den strijd tijdelijk vereenigd tot klassen, die de vrijheid bevochten, nu dwong en dreef de strijd om het bestaan en de nooit sluimerende begeerte naar het verloren paradijs een ieder, zijn eigen belangen te zoeken: de staat, welken de Atheners o. a. hadden beschouwd als een

werktuig voor den materieelen welstand zijner burgers 1, kon aan velen geen bestaanszekerheid, voordeelen en arbeidsmogelijkheid meer verschaffen, nu wilden, noch *konden* talrijke burgers iets voor den staat doen 2. Want de stadstaat Attica was na het verlies van de onderdanige gebieden te eng: tal van burgers en juist energieke elementen, trokken, gelijk uit andere staten, weg als soldeniers en avonturiers, leefden aldus niet meer van arbeid, maar van roof; een kleiner aantal trachtte zich weer als kolonisten te vestigen, wanneer zich daartoe de zeldzaam geworden mogelijkheid voordeed. Anderen — en het waren er toen in Griekenland velen 3 — gingen door partijstrijd vrijwillig of krachtens een officieel decreet in verbanning, waren dus ook verloren voor de gemeenschap, werden in het ergste geval bandieten en piraten; de sterk toenemende zeeroof werd mede een symptoom van de toenemende ontredde- ring in de staten. Van de νόμος, den grondslag toch van de democratie 4, maakte men zich steeds meer vrij: het toenemend aantal en het verhoogde gezag van volksbesluiten 5 beteekende o. a. ook dit, dat persoonlijk initiatief nog ruimer terrein voor activiteit in de politiek kreeg 6. In dit verband moet er ook op gewezen worden, dat in de 4de eeuw de neiging groeide, om in critieke constellaties voor de magistraturen het beginsel van de collegialiteit gedeeltelijk en tijdelijk op te geven en de leiding aan enkelen toe te vertronwen met bijzondere bevoegdheden. Zelfs een Hyperides was soms niet tegen zulk een ingrijpen in de democratische bestuurswijze; iets onbekends was het trouwens in de 5de eeuw zelfs niet 7. De stijgende noodzaak dreef den enkeling er toe, zijn bijzondere bekwaamheden inder te cultiveeren; er ontstond met de ontwikkeling van de democratie behoefte aan scholing en oefening voor de redenaars in de vergaderingen, maar vooral in de rechtbanken (de meeste Atheners konden in het geheel niet of slechts gebrekkig lezen en schrijven 7) en met de toeneming

1. p. 54 vlg. — 2. Isocr. Areop. 82. — 3. p. 265 vlg. — 4. p. 42. 43. — 5. p. 212 vlg. — 6. Busolt, *Gr. Staatsk.*, II p. 925. Hyper. Epitaph. 10. — 7. Hasebroek, *Hermes*, 1923, p. 395. 396.

van de huurtroepen ook voor hen, die als soldaat wilden uittrekken en dus hun vak moesten verstaan. Het type Alcibiades, de amoreele individualist, kwam talrijker voor, meerderen trachtten den staat te gebruiken voor eigen doeleinden of werden onverschillig voor het verslechteren van zijn inrichting 1. De adel had als stand en partij geen beteekenis meer; zijn kracht was voor de democratie gevaarlijk geweest, zijn verval beteekende o. a. een symptoom voor den achteruitgang van de heele gemeenschap: de enkelingen slechts zochten hun geluk op het veld van den staat. De vermogenden streden niet tegen de staatsregeling, maar om de posten bij het uitvoerend bewind: in de kleine maatschappij beteekende het een zichtbare eer, magistraat te zijn. Het ontbreken van een fellen strijd om beginselen of belangen tusschen afgebakende groepen beteekende een verflauwde belangstelling van de meerderheid der burgerij in de politiek. Isocrates stelt ergens 2 de verwording van de toestanden tegenover het betere verleden en zegt, waarschijnlijk in overdrijving, dat vroeger niemand aan het noodige gebrek had, maar dat in zijn dagen de noodlijdenden talrijker zijn, dan zij, die een bestaan hebben. En die kan men niet kwalijk nemen, wanneer zij niets om het algemeen belang geven, maar alleen zich daarop richten, hoe ze dag voor dag door het leven komen. En elders zegt hij: „Nu het gemeenschapsleven verloren is gegaan, is het zoo geworden, dat ieder op zichzelf zijn verwachtingen stelt 3.” Demosthenes klaagt er over, dat men in zijn tijd de enkelingen hooger stelt dan den staat; zijn woorden kenmerken den tijd 4. Hij vraagt immers zijn medeburgers, of de vroegere Atheners niet dankbaar waren jegens den grooten Themistocles en Miltiades, omdat ze voor hen geen standbeelden oprichtten en niet zoo luidruchtig hun genegenheid toonden, zooals men dat doet voor de veldheeren van het heden. En hij geeft als antwoord:

wijst terecht nog eens nadrukkelijk op dit feit in verband met de primitieve bedrijfspvormen van den handel. — 1. Isocr. Areop. 15. — 2. Areop. 82. — 3. Plat. 49. — 4. XXIII 196—199. Vgl. ps.-Dem. XIII 21. 22.

„...Zij dankten hen alleen, door hen steeds weer tot hun leiders te kiezen en dat was grootere eer, dan een bronzen standbeeld.” „Vroeger,” zegt hij verder, „zou niemand zeggen, dat de slag bij Salamis geleverd was door Themistocles of die van Marathon door Miltiades, maar dat de staat dien gestreden had. Nu evenwel zeggen velen: „Timotheus heeft Corcyra genomen en Iphicrates heeft een bataljon in de pan gehakt en de zeeslag bij Naxos heeft Chabrias gewonnen 1.” Het was de tijd, dat biographieën vaker verschenen, in de geschiedschrijving de anecdote steeds meer plaats ging innemen, sporthelden en tooneelspelers standbeelden kregen, (een eer, die in de 5de eeuw, voor zoover bekend, alleen aan Harmodius en Aristogiton te beurt viel) en lofredenen op personen werden gehouden 2; de langzaam opkomende cultus van heroen en schimmen van historische, ja zelfs van levende personen, was een soortgelijk teeken als de vereering voor de helden van den dag.

De vrijheid in de opvatting van „leven zooals men wil” werkte door en werd voor den stadstaat bedenkelijk. Een historie-schrijver, Theopompus, verwijt aan de bekendste leiders, Conon, Iphicrates, Chabrias, Timotheus en Chares, dat zij slechts ter bevrediging van eigen lusten en luimen leefden 3. Deze veldheeren, die vaak als vrijbuiters en zeeroovers moesten optreden in zelfbehoud en ter voorziening in de eerste levensbehoeften hunner mannen, verloren inderdaad vaak alle kieskeurigheid en dachten dan nauwelijks meer aan de belangen van hun staat. Zij werden condottieri; soms traden dezulken wel in dienst van andere vorsten of staten en de eer of roem, welke hun blijkens de boven geciteerde tirade van Demosthenes soms ten deel

1. Overigens genoten ook in de 5de eeuw al gelukkige of bekwame veldheeren bijzonderen lof, ten spijt blijkbaar van de soldaten, welke dezelfde gevaren hadden doorstaan: Eur. Androm. 693 vlg. Een aardige parallel voor een soortgelijke tegenstelling in Thebe vinden we bij Plutarchus: v. Pelop. XXV. — 2. Meyer, V p. 361. — 3. Athen. XII 532.

viel, was met de mogelijkheid van andere beneficiën een compensatie voor de vele ontberingen, welke de staat hen liet lijden en voor de kans op een streng vonnis van de zijde der Volksvergadering, zoo Fortuna hun minder gunstig was geweest en het volk dus geen gewin had te deelen 1. Naar aanleiding van de wijze, waarop volksleiders tegen het eind van de 5de en in de 4de eeuw aan de massa koers gaf, heeft het woord demagogie zijn ongunstigen klank verkregen, die tijden ook konden eerst het type leveren van den δημοκρατικός ἀνὴρ, zooals Plato dien beschrijft 2.

In de wijsbegeerte was het subjectivisme sterk op den voorgrond gekomen. Het relativisme van Heraclitus 3, van Protagoras en van de Sophisten in het algemeen, werkte in het geestelijk leven door. Voor verschillenden onder hen en onder de lateren lag de eigenlijke inhoud van het bestaan in de individueele levensdoeleinden, de staatsorde was er alleen, om de burgers tegen elkaar te beschermen bij hun individueel streven naar bevrediging en geluk 4. Sommigen gingen van een ander gezichtspunt uit en zagen de maatschappij dus anders: de staat was volgens hen juist een instrument, om de sterken te knotten, dus het individueele te schaden; in hun eigen belang moesten die sterken zich dus laten gelden en de zwakkeren door den staat onderdrukken 5.

Een vaste zedeleer ontbrak, al bestonden er sterke conventies en tradities; ieder was tamelijk vrij in denken en gewetenszaken. Die godsdienstige richting, welke de moraal voorop stelde, beoogde in de eerste plaats hiermee het heil van de individueele ziel (Orphiek). Het atheïsme van Critias, het monotheïsme van Antisthenes, de toenemende invloed van de vreemde culten ook op Atheensche burgers zijn de teekenen hiervan, dat de enkelingen, ieder op zijn wijze, onder vormelijke inachtneming van den eerbied voor de officieele goden, hun eigen weg zochten tot

1 Beloch, III 1, p. 463. Kaerst, I p. 70 vlg. — 2. p. 120. — 3. Zie over individualistische stroomingen in het geestelijk leven o.a. v. Pöhlmann, *Sokrates und sein Volk, Hist. Bibl.*, p. 8. Kaerst, II 1, p. 83 vlg. — 4. Kaerst, I p. 42-44. — 5. p. 259-280.

geestelijk heil. Hoe ook Socrates, ondanks zijn persoonlijke houding en gedragingen, door sommige zijner grondgedachten het individualisme bevorderde, blijkt op verschillende levensterreinen 1. De Hedonisten beschouwden lust- of smartgevoel als de eenige werkelijkheden; naar den drang, om het eerste te verhoogen en te versterken, bepaalde volgens hen de mensch zijn handelen en houding 2. Voor de Cynici, later voor de Stoïcijnen en de Epicureërs leidde de toepassing van hun onderscheiden grondbeginselen ten opzichte van het staatsleven tot hetzelfde: de samenleving moest zich richten naar den maatstaf van het individu, anders werd zij gemeden of verworpen; de laatsten toonden een sterke neiging, haar bestaan geheel te ontkennen 3. En al eischte Plato daartegenover, onder verdieping van een oud ideaal, dat de norm voor het individu zou bepaald blijven naar het belang van de gemeenschap, ook hij achtte toch, evenals Socrates, ware zedelijkheid uitsluitend voort te komen uit vrije overtuiging en individueele overleggingen bepaalden ook zijn weifelende houding tegenover het deelnemen aan het staatsleven 4. Van Aristoteles is het onwaarschijnlijk, dat hij op eenig terrein actief aan het openbare leven deelnam, al kwam hij met Plato steeds theoretisch voor de rechten van de gemeenschap op.

De dichters kozen hun stof uit den inhoud van hun geest, welken uit de reële wereld van natuur, samenleving en menschen hun eigendom was geworden, maar gaven aan die wereld, in het bijzonder aan hun eigen volk, weer waarden voor zinnen, verbeelding, ziel en geest terug. De werken van hun talent beleefden verwezenlijking in het verband der eenlingen, waartoe zij behoorden: de maatschappij toch nam ze aan, omdat zij haar leven bevatten en het voor zich voerden als in een kijkspel met bekende figuren, het verdiepten en meer schoonheid gaven;

1. o.a. p. 256 vlg. — 2. Sext. Empir. VIII 191 vlg. Diog. Laert. II 86 vlg. 87 vlg. Hegesias bij Diog. Laert. II 95: τὸν σοφὸν.... ἑαυτοῦ ἕνεκα πάντα πράξειν. — 3. p. 248. — 4. Loenen, *Plato's houding tegenover het practische staatsleven*, Tijdschr. v. Wijsb., 1929, p. 198 vlg.

hun kunst wekte begrip en gaf kracht voor het reële leven, waarheen men weerkeerde uit het theater, dat was mede de grond van het begripen der dichters door hun volk en van de vereering, die zij genoten. Dit ideaal werd benaderd in de 5de eeuw, de 4de eeuw vertoonde een andere werkelijkheid. In ons verband kunnen wij echter niet volledig nagaan, hoe ook in de dichtkunst en haar waardeering de reflex te vinden is van den sterker-doorbrekenden strijd tusschen de gemeenschap en de enkeling. Ter typeering kies ik alleen de geschiedenis van Euripides' appreciatie.

De filosoof op het tooneel, die zijn karakters zulke individueele trekken gaf, dat de traditioneele sage met haar vast verloop en einde een te enge vorm werd voor de psychologische typeering en ontwikkeling der personen, en een *deus ex machina* noodig bleek, om over de logische of menschelijkerwijze verwachte gevolgen dier ontwikkeling heen het verhaal toch tot het bekende einde te voeren 1, voor wien het Dionysus-feest alleen nog maar aanleiding was tot het dichten van een spel en het burgerkoor geen onontbeerlijk element meer eener tragedie, hij, die het realisme op het tooneel steeds sterker doorvoerde en dus nieuwe middelen koos voor persoonlijke uitbeelding, had in de 5de eeuw veel minder succes, dan zijn groote kunstbroeder Sophocles, de vrome burger, die, in tegenstelling met Euripides en evenals Aeschylus, zijn plichten ook in den staat vervulde en wiens overtuiging het was, dat alleen in het staatsleven een man werd gevormd tot man. Slechts viermaal verwierf hij den eereprijs en hij voelde zich zoo weinig één met zijn volk en dat volk hem zoo weinig als een der hunnen, dat hij op lateren leeftijd naar Macedonië vertrok en daar bleef tot zijn dood. Zijn werken, die zoo vaak naast de behandeling van kosmische, wijsgeerige, religieuze en politieke problemen het individu weergeven in zielestrijd, waarin goden en heroën steeds meer als menschen *raisonneeren*, handelen en lijden, vrouwen en slaven fijner gekarakteriseerd en ook lichamelijk of geeste-

1. v. Wilamowitz, *Einleitung in die griechische Tragödie*, p. 119.

lijk gekrenkten het publiek voor oogen gevoerd worden, die drama's, welke vaak botsingen belichten tusschen conventie en gewetensplicht, tusschen den enkeling en een grootere eenheid (familie, staat, publieke meening), waarin de overgeleverde verhalen dikwijls slechts de aanleiding zijn voor de uitdrukking van eigen gedachten of die van andere denkers en onderzoekers, wier arbeid onder het volk nog weinig begrepen, ja zelfs miskend werd, stonden verder van het algemeene beleven en voelen in de 5de eeuw en vonden pas na den Peloponnesischen oorlog, toen het individualisme op alle gebieden voortdrong en scheuren deed schieten in de Atheensche samenleving, weerklink en waardeering. Zij werden — en dit was in de 5de eeuw door het verbod van herhalingen nooit of bij hooge uitzondering slechts gebeurd — telkens weer naast de nieuwe tragedies opgevoerd: Euripides werd het voorbeeld voor vele epigonen, die echter slechts in massa-productie hun groote voorgangers konden overtreffen. Ook hij wilde leeren, overeenkomstig den eisch, dien het volk aan de tragedie, de groote gebeurtenis van een godsdienstig feest, stelde; maar wat hij bracht, was in de 5de eeuw nog te zeer negatie van het geloof, van de dogma's en van de idealen zijner toeschouwers. Hij drukte in zijn sententie's soms wijsheid uit, waarover hij zelf nog twijfelde, of waardoor hij althans aan het twijfelen was gebracht, die hem zelfs niet eens altijd ernst was. Eigen geestelijke onzekerheid en verwarring wekte verwarring of verzet in de geesten van zijn publiek. Zijn gestalten zijn geen ideale voorbeelden van goden en heroën, zij zijn vaak wezens, door intellectueelen twijfel, ongeluk en harts-tochten gekweld of uiteengereten en zoo'n gemoedsgesteldheid werd beter begrepen, toen de burger in den mensch ruimte moest laten aan de individueele persoonlijkheid. Aeschylus geheel en Sophocles gedeeltelijk schiepen hun werken in een tijd, toen de scheidingen tusschen de groepen in de natie zich nog niet zoo scherp afteekenden en het individualisme en particularisme in de natie eerst opkwamen. Sophocles bleef in den geest van de oude idealen blijikbaar doorwerken, toen de tijden wisselden; in Euri-

pides gist de verandering, in zijn werken weerspiegelen zich de nieuwe individueel-georiënteerde gevoelens. Zooals het ridderepos en de aristocratische lyriek verging, toen de bodem der samenleving, waarop zij leefden, wegzonk, kwijnde de belangstelling voor de werken van Aeschylus en Sophocles, toen zij niet meer uitdrukten, waar de meeste harten naar uitgingen en de geesten over peinsden, Euripides werd de lievelingsdichter van die eeuw 1. Hij, die ook een loot had willen zijn op den algemeenen stam, maar niet had gekund en mede diens spleten wijder had doen spalken, bevredigde door zijn werken behoeften van de 4de eeuw: zijn individualisme werd het gewenschte geestelijke voedsel voor een steeds meer in individuen uiteenvallende gemeenschap.

Het was de tijd, waarin de persoonlijke typeering in de literatuur en in de beeldende kunst sterker naar voren kwam. Gevallen uit het particuliere leven, literaire en aesthetische kwesties, enz. gaven aan de comédie stof; hetaeren, klaploopers en bedienden werden er in steeds scherper omlijning geteekend; allegorie en parodie werden telkens weer gehanteerd; het hekelen van verschijnselen in den staat en het krasse aangrijpen van leidende personen werd zwakker en verdween: de politieke comédie verviel met het politieke leven, de burgerlijke kwam op. Biographieën werden, zooals wij reeds zeiden, talrijker, karakterstudie's en -teekening, die we bij Euripides reeds merkten en in de comédie, zijn ook bij Plato te vinden, wiens dialogen soms tot genrebeelden worden met rake karakteriseering van de personen in hun woorden. Scherpe karakterologische onderscheidingen geeft Aristoteles en zijn leerling Theophrastus zou de vruchten zijner lessen in kunst vereeuwigen. De muziek doorliep, na een groote verrijking van klankwerking, rythmen, harmonieën en verbetering van instrumenten in de 5de eeuw, ook in dit tijdperk een verdere ontwikkeling: het realisme zette zich door; men hoorde door haar het huilen van de Cyclopen, het geloei van stormen, zelfs de barensweeën van Semele om

1. Zie v. Wilamowitz, *Einkl.*, p. 103. 104.

de geboorte van Dionysus 1; ook zij ging in klanken, rythmen en harmonieën individueele gevoelens en harts-tochten uitbeelden. Terwijl de monumentale architectuur, welke sterker dan andere kunsten eenheid in de samenleving en welstand behoeft, na den Peloponnesischen oorlog kwijnde — groote, reeds aangevangen werken bleven onvoltooid — vonden beeldhouw- en schilderkunst hun opgaven ook onder de gewijzigde verhoudingen. Aan de beeldende kunsten ook bleven zich zoo de toestanden in de maatschappij spiegelen: de groote gemeenschapskunst verviel: sculptuur en schilderkunst veralleenden zonder de monumentale architectuur in dubbelen zin: zij dienden steeds minder de bouwkunst en werkten steeds meer buiten de behoeften van staat en religie. Als zelfstandige kunsten voldeden zij voortaan vooral aan de wenschen der enkelingen: particulieren bestelden nu een bepaald ding voor een bepaald doel, de maker voerde het uit naar individueele opvatting, was althans niet gebonden aan den eisch van de algemeenheid, maar hoogstens aan het verlangen of den gril van zijn opdrachtgever. Het type werd door het genre steeds meer verdrongen: het portret en het Attische grafrelief zijn wel de beste voorbeelden voor de nieuwe opgaven en de gewijzigde opvattingen: reflexen van hernieuwde vrijwording van het individu, maar nu uit de traditioneel geworden banden van den vrijen stadstaat.

P a n h e l l e n i s m e. Er zijn stemmen gehoord of, wil men, pogingen te constateeren, om een grootere Grieksche eenheid te vormen, geboren uit het besef, dat ongetwijfeld bestond ondanks alle veeten en strijd, van de saamhoorigheid aller Grieken. De scherpste formuleering was de telkens herhaalde roep tot tijdelijke aaneensluiting voor een bepaald doel: den strijd tegen de *βάρβαροι*. Dit deed Gorgias waarschijnlijk in 392; het bleef in de 4de eeuw, toen men voortdurend weer in vrees leefde voor den Pers 2, een thema voor de redenaars 3. Isocrates riep

1. Beloch, III 1, p. 366 vlg. — 2. Plato, Leg. 685 c. — 3. Lysias' Olympische rede. ps.-Lys. Epit. Isocrates' Panegyricus. Demosthenes: XIV 3. Vgl. 36. 40. Ook XV 25 vlg.

Iason, Philippus, Dionysius, Archidamus van Sparta voor den bevrijdingsoorlog op onder de leus: *vrede in Hellas, strijd tegen de Perzen* 1. Hij en Plato 2 hebben volgens de overgeleverde literatuur het duidelijkst de gedachte van de nationale eenheid uitgesproken 3, maar onder de φιλόσοφοι, die internationaal waren georiënteerd door hun reizen, hun conferenties en uitwisseling van gedachten met buitenlanders, was reeds veel langer de overtuiging gevestigd over de onderlinge saamhoorigheid. De groei van het internationalisme hield de onderlinge waardeering tusschen Grieken in en een duidelijke uitspraak over den geest, waarin velen waarschijnlijk in die kringen zouden gaan denken, geven de woorden van Hippias in Plato's Protagoras: „Ik meen, dat wij allen hier aanwezigen (hij spreekt tot een gemengd *Grieksch* gezelschap) verwanten zijn en naasten, medeburgers van nature, niet volgens wet en traditie, welke ons tot Atheners, Sicilianen, Eleërs, Abderiten maken 4.”

Er bestonden in de Grieksche wereld voorbeelden van grootere eenheden, hegemonieën, imperia, federaties: Attica, Sparta, de Boeotische Bond sinds 446; Sicilië, Cyprus, Macedonië en de Cimerische Bosporus waren vrij groote militaire monarchieën. Tegen de Perzen had men zich vereenigd; de Peloponnesische en Attisch-Delische Bond waren belangrijke organisaties. Er hadden reeds versmeltingen plaats gevonden en deze kwamen nog voor, waarbij elke stad in een landschap iets opgaf, om te zamen als eenheid een sterkeren staat te vormen: Rhodus, Megapolis, Byzantium. Ook bestonden er losse eenheden, organisaties op voet van gelijkheid of ongelijkheid: Epirus, Chalcidice om Olynthus, Phocis en Achaia, de Arcadische Bond na Leuctra, de Thessalische Bond 5. Sparta toonde zich na

1. „La fédération grecque sera formée en vue de la lutte contre les Barbares et affermie par cette lutte même”: Mathieu, *Les idées politiques d'Isocrate*, p. 50. — 2. Rep. 469 b—471 c. — 3. Aristophanes wees ook op de verwantschap van alle Grieken: Mathieu, l.c. p. 21. — 4. 337 c.d. — 5. Beloch, III 1, p. 516 vlg.

den Peloponnesischen oorlog voor autonomie; de vrede van Antalcidas bewees duidelijk, wat dit beteekende: officieele bevestiging van het particularisme, overlevering van de kleine staten aan de macht van een sterke. Athene werd misschien tijdelijk de draagster van de eenheidsgedachte, de beschermster der kleine staten 1, maar de 4de eeuw zou opnieuw bewijzen, in welken zin zij de eenheid opvatte. Het verleden met de bondgenooten moest a priori alle staten huiverig maken, om een enge vereeniging onder haar leiding te aanvaarden en in het algemeen was de sterke vrijheidsdrang der miniatuur-staten de groote belemmering voor de zoo noodige solidariteit 2. Het „Panhellenisme” beoogde in de eerste plaats tijdelijke eenheid uit verweer en uit begeerte naar meer land; van een project tot blijvende aaneensluiting vernemen wij niets 3. De werkelijke samenvoeging der staten had plaats door dwang van een sterke hand en tot den strijd tegen Perzië werden de Grieken door Macedonië opgeroepen en ook verzameld. De geschiedenis van de eenheidspogingen wordt onwillekeurig tot een geschiedenis van het particularisme der Grieksche staten.

Neiging tot een afzijdige houding tegenover het staatsleven; vrijheid in beschouwing. „Socrates” zegt bij Plato 4, dat de vroegere „wijzen” Pittacus, Bias en de lateren, allen,

1. Meyer, III p. 479. — 2. o. a. Hasebroek, p. 149. Vgl. p. 124. v. Pöhlmann, *Griechische Geschichte*⁵, p. 263. Mathieu, l.c. p. III, spreekt van een „particularisme exarbé” voor de 4de eeuw. Otto, *Kulturgeschichte des Altertums*, p. 71: „Der Panhellenismus ist niemals zu einer echten nationalen Bewegung geworden.... Staat und Volk sind niemals eins geworden.” — 3. Isocrates sluit zelfs belangrijke groepen uit: Mathieu, l.c. p. 48. 49: „Il respecte l'autonomie et le particularisme de chaque cité.” — 4. Hipp. Mai. 281 c. Een zelfde traditie blijkt te hebben bestaan over enkelen van de hier genoemden en ook over Heraclitus, Pythagoras, Parmenides, Diogenes van Apollonia, e. a.: Max. Tyr. XXII 4.

die tot Anaxagoras iets hebben beteekend in de φιλοσοφία, zich van staatszaken onthielden. Er is aan de juistheid van deze mededeeling over φιλόσοφοι buiten Athene misschien iets af te dingen, de neiging blijkt echter in het begin van de 4de eeuw aanwezig, φιλόσοφοι een afzijdige houding tegenover het publieke leven toe te dichten. Over Democritus zijn ook eenige late berichten, dat hij teruggetrokken zou geleefd hebben 1, Empedocles moet ambteloos gebleven zijn, ja zelfs de βασιλεία afgeslagen hebben 2 en van Anaxagoras wordt door betrouwbare berichtgeving gemeld, dat hij de beschouwing, τὴν θεωρίαν, doel van zijn leven achtte en de vrijheid, welke daaruit voortvloeide 3. Al leefde deze nu in Athene, hij was vreemdeling. Lof op het beschouwende, teruggetrokken leven in het werk van een Athener vinden wij eerst bij Euripides 4 en wij gissen misschien wel niet te stout, wanneer wij hierin een persoonlijke overtuiging van den dichter vooronderstellen. Vast staat in ieder geval, dat, terwijl Aeschylus' grafschrift slechts zijn roem als Marathon-strijder vermeldt, Sophocles o.a. als legeraanvoerder diende, de derde groote tragediedichter, waarschijnlijk tot ontstemming zijner medeburgers, nooit een officieele functie in den staat bekleedde. Uit zijn werk vernemen wij ook enkele redenen, waarom sommigen aan een ambteloos leven de voorkeur gaven; ten eerste het besef, dat nijd en wrevel tegenover bekwame en verdienstelijke burgers gevoeld werd; dit bevestigen ons ook enkele mededeelingen bij Thucydides 5. Daarnaast merken wij, dat zij, die zich buiten het staatsleven hielden, reeds in de 5de eeuw ἀπράγμονες en ἀχρεῖοι, nuttelooze nietsdoeners, bij gelegenheid werden genoemd 6; voor de 4de eeuw bezitten wij sterke aanwijzingen, dat de φιλόσοφοι

1. Aelian. Var. Hist. IV 20. Diog. Laert. IX 36. Max. Tyr. XX 4. — 2. Diog. Laert. VIII 63. — 3. Clem. Alex. Strom. II 416 d. Vgl. Aristot. Eth. Nic. X 9, 1179 a 13 vlg. Eth. Eud. I 4, 1215 b 6 vlg. I 5, 1216 a 10 vlg. Max. Tyr. XX 4. — 4. fr. 902. Orest. 919 vlg. — 5. Eur. Ion, 597 vlg. 634. Vgl. Thuc. II 35. III 8. III 37. — 6. Thuc. II 40.

een dergelijke blaam telkens trof 1. Als tweede reden vinden wij bij Euripides genoemd den nivelleerenden geest der democratie, die aan een man van beteekenis hetzelfde toekent, als aan anderen, welke beneden hem staan 2. Dit was de consequentie van het beginsel, om in de besturende lichamen enz. bij de beradingen de stemmen niet te wegen, maar te tellen. In de derde plaats hield de meerderheid soms in de 4de eeuw door de *δοκιμασία*, de keuring, ongewenschte burgers buiten het staatsleven, terwijl de publieke opinie soms gevaarlijke tegenstanders weerde: een man als Antiphon werd volgens een betrouwbare overlevering om zijn redenaarstalent gevreesd en daarom uitgesloten van het spreken in de Volksvergadering. Dit geval is zeker een hooge uitzondering geweest; vrijwillige onthouding ook was ongetwijfeld opvallend. Onmacht was misschien ook een motief voor sommige aristocraten in de 5de eeuw, om zich terug te trekken uit de hen toch overstemmende vergaderingen 3 en rechtbanken. Het werd ook wel sterker drijfveer voor den adel na de restauratie, toen definitief bleek, dat deze klasse voorloopig als partij geen toekomst meer had 4. Daar, in tegenstelling met de verplichting in vele andere staten, te Athene geen dwang bestond om een ambt aan te nemen 5 en de maatschappelijke vrijheid ieder het recht gaf, naar subjectief inzicht te bepalen of hij zijn krachten aan de gemeenschap zou wijden of niet, werd in de 4de eeuw vaak vooral individueele lust, gaven, belang of behoefte de norm: de vrije beslissing over eigen levensvorm ging bij steeds meerderen vóór, en ook de nood drong vaak tot dit uitgangspunt 6. De ijver, om

1. Plato, Gorg. 485 d. Rep. 487 d.e. 488 d. 489 d. 499 b. Vgl. Plut. v. Pelop. V (Newman, III p. 337). — 2. Hec. 306 vlg. — 3. Xen. III 7. — 4. Men hoede zich er voor, een *sterke* strooming vóór de onthouding onder de hogere klassen aan te nemen. In den Raad en in de magistratuur behielden de vermogenden ook in de 4de eeuw het overwicht: Sundwall, l.c. passim. — 5. Dem. XIX 103. Plato, Rep. 557 e. Vgl. Aristot. Pol. VI 6, 1293 a 3. Lys. XIX 18. — 6. p. 234 vlg.

de militaire lasten te dragen in den vorm van persoonlijken dienst, verflauwde: men ging meer en meer over tot huurtroepen. Het schijnt, dat sommigen hun vermogen onjuist opgaven, om geen ruiter of hopliet behoeven te worden 1. De armeren hadden waarschijnlijk minder lust, omdat men hen slechter betaalde sinds het einde van den Peloponnesischen oorlog; onder Lycurgus, toen de soldij weer hooger werd, traden weer meer mannen in dienst 2. Demosthenes kon de burgers er nauwelijks toe brengen, in eigen belang uit te trekken. Plato en andere conservatieven noemden het, met klaarblijkelijke toespeling op het toenemen van de huurtroepen 3, een schande, wanneer burgers zelf hun staat niet meer verdedigden. Na de restauratie werd mede hierom presentie-geld voor de Volksvergadering gegeven, omdat de vereischte 6000 burgers vaak niet aanwezig waren; een kleine vergoeding baatte niet, eerst het bedrag van 3 obolen scheen voldoende te trekken (392). Particuliere bezigheden en belangen hielden wel burgers terug van de deelneming aan het staatsleven blijkens Aristoteles 4. Van Isaeus is het waarschijnlijk, over Isocrates wordt gemeld, dat hij ambteloos leefde 5; hij was over de realisatie van zijn ideeën ook vaag en aarzelend 6. Bij Socrates constateeren wij nog, ondanks critiek, volle aanvaarding van het staatsleven voor een burger, bij Plato een sterke spanning, beiden stellen hun houding echter naar zuiver subjectieve motieven vast 7; spoedig traden reeds filosofen op en wonnen aan invloed, door wie het probleem in afwijzenden zin werd

1. Isocr. Areop. 39. Vgl. ook Lycurgus' rede tegen Leocrates. — 2. Niese, l.c. p. 300 vlg. — 3. „...die Bürger überliessen den Kriegsdienst jetzt fast ausschliesslich gedungenen Söldern”: Hermann—Thumser, II p. 748. Over „the great reluctance of the Athenians to serve in the army in person, except on short and sharp expeditions”, spreekt Pickard, C. A. H. VI p. 223. — 4. Pol. VI 6, 1293 a 8 vlg. VIII 5, 1320 a 27 vlg. — 5. Paus. I 18, 8. Vgl. Plut. de glor. Athen. VIII. — 6. Mathieu, l.c. p. 33 vlg. — 7. Loenen, *Tijdschr. v. Wijsb.*, 1929, p. 198 vlg.

opgelost. Een probleem was het zeker voor meerderen in die eeuw: Aristoteles, die zelf alleen als leeraar optrad, stelt de kwestie, zooals zij werd besproken: bespiegeland of handelend leven 1. Elders 2 laat hij de vraag open of deelnemen aan het bestuur goed is of niet; hij meent, dat men een leven als φιλόσοφος kan leiden en toch aan staatszaken doen en noemt dan Socrates, Archytas en Epaminondas als voorbeelden. Maar zelfs hij erkent, dat slechts in den idealen staatsvorm het begrip goed man samenvalt met goed burger, maar dat het in een slechten staat kan voorkomen, dat een goed man een slecht burger is 3. Aristoteles heeft practisch blijkbaar deze oplossing gevonden, dat hij zich voor een tijd tevreden gevoelde met zijn leermesterschap van Alexander en later ook leeraarde en staatsphilosophische beschouwingen neerschreef. Theoretisch schijnt hij de neiging te vertoonen, om de θεωρία, de bespiegeling, als een πράξις, een handelen, op te vatten 4, waarin hij zich de volgeling toonde van Plato, welke soms zijn beschouwende houding voor activiteit, zoo niet voor de ware activiteit scheen te verklaren 5. Bij de Hedonisten bestond als uitvloeisel van hun streven naar een bestaan zonder onlust of moeite, bij de Cynici tengevolge van hun neiging, om de wereld te ontvluchten, weinig lust, zich practisch met staatsaangelegenheden bezig te houden: zij verkozen de onthouding. Van de oude Stoa ook wordt overgeleverd, dat haar stichters en grondleggers geen enkel ambt of eenige functie in den staat waarnamen, hun tijd teruggetrokken doorbrachten met studie en onderwijzen 6. Chrysippus noemde zoo'n leven (σχολαστικός βίος)

1. Pol. IV 2, 1234 a 4 vlg. 18 vlg. Vgl. Rhet. I 5, 1360 b 14. 'Ελεύθερος heet de man, die activiteit in het staatsleven vermijdt: Pol. IV 3, 1325 a 24. — 2. Pol. II 2, 1261 b. Vgl. III 6, 1279 a 8 vlg. — 3. Vgl. Pol. III 4, 1276 b 16 vlg. — 4. Pol. IV 3, 1325 b 16 vlg. Eth. Nic. VII 15, 1154 b 24. Maar dat hij haar als het hoogste beschouwde, blijkt zonnelaar uit Eth. Nic. X 7. — 5. Zie geciteerd artikel over Plato's houding: p. 210. — 6. Plut. de Stoic. Rep. II en III.

een ἡδονικός βίος, een leven van genot 1. En al was de Stoa later zeker niet afkeerig van activiteit op staatkundig gebied, de norm, die zij voor al of niet deelnemen stelde, was eveneens subjectief. Bleef de αὐτάρκεια en de ἐξουσία αὐτοπραγίας, de volledige onafhankelijkheid en vrijheid, maar bewaard, dan kon men den staat dienen. Zijn leer was voor den Stoïcijn zijn νόμος αὐθαίρετος καὶ ἴδιος, zijn zelfgekozen, eigen wet, zooals Plutarchus dat noemt voor dengene, die de φιλοσοφία een ernstige beoefening waardig acht 2. Al mogen wij voor het tijdperk, dat wij ons als grens stelden, niet aannemen, dat de Stoa in dezen noemenswaardigen invloed uitoefende, evenmin als het iets vroeger ontstane Epicureïsme, dat geheel afzag van het staatsleven en de individueele vrijheid consequent voorstond 3, het is toch niet onaannemelijk, dat reeds in de 4de eeuw enkelen, zij het op grond van Cynische of vroeg-Stoïcijnsche opvattingen, practisch deelnemen aan bestuur en ambten vermeden. Des te merkwaardiger is het, dat zoovele publicisten en zoo goed als alle philosophische richtingen, welke de neiging tot reserve of tot algemeene onthouding vertoonden en propageerden, een sterke theoretische belangstelling voor τὰ πολιτικά aan den dag hebben gelegd. De discussies immers over den besten staatsvorm, mondeling en in geschriften, werden in de 4de eeuw steeds talrijker, levendiger en dieper; voor enkele klassen en vele individuen werd het, mede door druk of nood, een levenskwestie, uit te zien naar andere vormen van het gemeenschapsleven. Naast de felle critiek op den staatsvorm, die wij constateeren en waarop Isocrates zinspeelt 4, werden in die eeuw in het algemeen staatkundige ideeën ernstig doordacht en men mag zeggen, dat er geen tijden zijn aan te wijzen voor eenigen staat, waarin kwesties over staatsvorm en staatsidealen zoo algemeen aandacht hebben gevonden, van alle zijden de vraagstukken op deze terreinen zijn aangeroerd en oplossingen zijn voor-

1. *ibid.* II. — 2. *ibid.* I. — 3. Epicurus: fr. 523. 525. 548. 551. 552. Vgl. 554. 556. Plut. adv. Colot. 33. 34. — 4. Areop. 62.

gesteld. De arbeid en beteekenis van een Socrates, Xenophon, Isocrates, Plato, Aristoteles, van de Cynici, van de Stoa zou wel buitengewoon veel verliezen aan waarde en belang, ook voor den lateren tijd, wanneer deze niet innig hadden medegeleefd met hun staat en medegewerkt hadden aan het zoeken naar betere verhoudingen in hun samenleving. Hoe sterk blijkt trouwens reeds bij Herodotus en Euripides, dat de politieke vraagstukken in den ruimsten zin konden rekenen op belangstelling en wie van de groote redenaars zag zich niet genoodzaakt, kennis te nemen van staatkundige kwesties, welke door tegenstanders met zooveel kracht ter overdenking werden opgeworpen? Ook de felste critici toonden door hun critiek juist aandacht voor de verschijnselen in eigen staat en door hun positieve pogingen tot opbouw naast hun schijnbaar-negatieve afbraak bewezen zij, dat zij zich burgers voelden; practisch kwamen nog slechts enkele groepen langzaam op, welke zich buiten of boven elk staatsverband wilden plaatsen.

Internationalisme en universalisme. Van de eerste ons bekende tijden af en volgens de oudste tradities bestond in het door zeeën omspoelde en zeer gelede Griekenland handelsverkeer, doolden er zwervers zonder thuis, reizende zangers, muzikanten, avonturiers enz. Voor die allen beteekende het buitenland echter in den regel het voor leven en vrede gevaarlijke, het eigen land de veiligheid en de rust. De vagebond was een out-cast, een vreemdeling zonder connecties, een vogel, die men neer mocht schieten. Het reizen en trekken verhoogde niet het gevoel van overal thuis te zijn, maar verdiepte door het gesloten karakter der gemeenschappen het besef, nergens in den vreemde een thuis te bezitten. Daarom werden voor den koopman en den reiziger veilige sferen geschapen door het gastrecht, dat een der heiligste instituten werd voor de Grieken.

Toch moeten reizende kooplui, schippers en handwerkers, vooral, toen later hun beteekenis als maatschappelijke klassen groeide en zij betrekkelijk vrij hun bedrijf in verschillende staten mochten uitoefenen, minder sterk den band met hun vaderland gevoeld hebben, dan b.v. de boeren.

Zij gaven in het belang van hun arbeid gemakkelijker politieke rechten in hun vaderstad op, wanneer hun elders bescherming van leven en goederen en een redelijke vrijheid van handelen werd verleend; het toenemen van het aantal vreemdelingen te Athene b.v. in den loop van de 6de, 5de en 4de eeuw bewijst, dat eigen individueele en gezinsbelangen voor vele Grieken tegen verlies van burgerrechten opwogen. De cijfers laten zien, hoe snel en intensief dit verschijnsel in deze stad speciaal doorwerkte. Volgens een schatting van de bevolking vóór den Peloponnesischen oorlog kwamen op een aantal van 116.000 Atheners (mannen, vrouwen en kinderen) 58.000 metoiken voor, volgens een andere op \pm 96.000 Atheners \pm 45.000 metoiken 1, ongerekend de toch waarschijnlijk wel 100.000 slaven, die bijna allen niet-Grieken waren! De handel was hoofdzakelijk in handen van de metoiken (bezit van onroerend goed was hun verboden) en ook het handwerk vond juist onder hen veel beoefenaars in de grootere werkplaatsen of als kleinbedrijf. Het handelsverkeer was ook hierdoor internationaal, omdat het zich uitbreidde over de Egeïsche en de Zwarte Zee en over het Oostelijk bekken van de Middellandsche Zee; vele vreemdelingen verkeerden voor korten tijd in den Piraeus en in Athene 2, eveneens talrijke burgers uit de bondgenootschappelijke staten. In de nijverheid en in het handwerk had uitwisseling plaats van werkkrachten, uit allerlei staten werden zoo noodig bekwame vaklieden ontboden, Atheners zochten zelf arbeid buiten de grenzen of vestigden zich als boeren in het bondsrijk. Gezien deze feiten is het niet te verwonderen, dat men onder de 621 gevonden grafinscriptie's, welke op vreemdelingen betrekking hebben, de namen van burgers uit 185 verschillende naties heeft aangetroffen. Voor niet-Grieken zijn er

1. Schattingen van Beloch en Francotte. — 2. Handel cosmopolitisch: o.a. Tod, C. A. H. Vp. 16. Ook veel reizen en trekken van handwerkers en kooplui in Griekenland: Hasebroek, p. 42. 43. 106. 112. 132. 141. 142. Voor handwerkers ook: Francotte, passim. o.a. I p. 215 vlg.

78 bekend; deze vestigden zich waarschijnlijk niet zoo talrijk in Athene als bewoners. Naast de vermenging, welke nijverheid en handel langzamerhand tot stand brachten, waren er nog andere aanleidingen tot contact met vreemde naties: krijgstochten maakten de Atheners bekend met andere streken, stammen en zeden; naar de vier groote Grieksche nationale spelen trokken athleten en toeschouwers uit heel Hellas; algemeen raadpleegde men de orakels, voornamelijk die van Dodona, Delphi en van Ammon in Lybië, als particulier of namens den staat; afgezanten werden gezonden naar het buitenland en naargodsdienstige plechtigheden; de groote feesten in Athene zelf bezochten buitenlanders, de bondgenooten waren zelfs verplicht, vertegenwoordigers te zenden; artsen, dichters, rhapsoden, muzikanten, priesters, waarzeggers en zieners trokken de wereld rond; meer dan vroeger werd gereisd, om vreemde landen te zien en kennis op te doen; Athene werd wel bezocht om haar cultuur. Niet ten onrechte kan men zeggen, „dat vele Grieksche steden internationaal en cosmopolitisch moeten geweest zijn in een mate, als later in de geschiedenis niet meer is bereikt 1.” Dat dit voor Athene zeker gold, bleek uit de genoemde feiten.

Deze verhoudingen zijn ook een bewijs van sterker individueel optreden en van de reeds vroeg inzettende afbrokkeling der muren om de stadstaten. Voor uitvliegende burgers en de zich nestelende vreemden, die zich elders thuis gingen voelen, was de gezichtskring niet meer te verengen tot de wallen van hun oude of nieuwe woonplaats; bij de wisseling van verblijf ging men steeds sterker uit van het beginsel: *waar ik het goed heb, is mijn vaderland* 2. Het beteekende een breken met traditioneele vormen van bestaan en opvattingen, het was een van de uitingen der grootere individueele vrijheid, welke de overgang van een in hoofdzaak agrarische samenleving gebracht had naar een staat, waarin naast landbouw en

1. Bolkestein, p. 214. — 2. Wat zich ook in de literatuur weerspiegelde. Zie de noot van van Leeuwen bij Arist. Plutus, -1151.

veeteelt ook overheersching van anderen, handel, zeevaart en nijverheid een belangrijk deel van de staats- en volksinkomsten opleverden.

Bezien wij nu de uiterlijke verschijnselen op het cultuurele gebied, dan valt de veralgemeening der cultuur onmiddellijk in het oog. Er bestond uitwisseling in de Grieksche wereld van dichtwerken en verdere literatuur, van muziek, van declamatoren, musici en zangers. In de 5de en 4de eeuw kreeg zij wijder omvang en Athene werd een internationaal cultuurcentrum. De Sophistiek en haar hoofdvertegenwoordigers, die dáár leeraarden, kwamen van buiten (Protagoras, Prodicus, Gorgias, Hippias). De beide hoofdrichtingen in de rhetoriek voerden Gorgias van Syracuse en Thrasymachus van Calchedon aan; de tien Attische redenaars droegen dien naam alleen, omdat zij Attisch schreven of spraken: enkelen van die beroemden waren metoik of althans niet van zuiver Attisch bloed. Parmenides en Zeno, de filosofen uit Elea, hielden voordrachten in Athene, Anaxagoras leefde er. Socrates trok talrijke hoorders uit andere Grieksche staten; van zijn leerlingen, die een eigen school stichtten, kwam Aristippus uit Cyrene, Euclides uit Megara, Antisthenes was de zoon van een Thracische slavin; de dialogen van Plato laten herhaaldelijk zien, hoe uit alle deelen van de Grieksche wereld *φιλόσοφοι* of weetgierigen naar Athene reizen. De Academie ontving een zeer internationale schaar; van de belangrijkste figuren was buiten den meester alleen Speusippus Athener; Calchedon, Heraclea Pontica, Stagiros, Phaselis, Cyprus, Syracuse, Opus en Oreos moesten hun wijsgeeren afstaan aan Athene 1. Soortgelijke verhoudingen treffen wij ook aan op het gebied van de muziek: zij bezat in Athene een stad, waar onbegrensd geëxperimenteerd kon worden, nieuwe kunstvormen ingang vonden en levensvatbaarheid, terwijl oorspronkelijke componisten — in die eeuw vooral niet-Atheners — daar gastvrijheid genoten. Bij de wedstrijden voor de tragedies en comedies konden buitenlanders meedingen, de Atheen-

1. Zeller, *Philosophie der Griechen*, II⁴ 1, p. 982.

sche dramaturgen bleven de grootsten onder de Grieken, van de dichters der midden-comedie waren Anaxandrides uit Rhodus en Alexis uit Thurii belangrijke figuren 1. Athene trok kunstenaars en handwerkers uit alle deelen van Griekenland tot zich; het aantal zuivere Atheners onder de allerberoemdsten is niet eens zeer groot. In de beeldende kunst waren Myron en Phidias niet-Atheners; veel vreemdelingen ook waren hun leerlingen of directe navolgers. Polygnotus uit Thasos werkte \pm 430 in Athene; hem noem ik maar als één voorbeeld uit de velen, die door hun arbeid geheel of gedeeltelijk tot Athene behooren (Herodotus!). Naar dat cultuur-centrum trokken de groote mannen, vonden er werk en kregen contact met kunstbroeders: in het gespannen en bedrijvige leven van die stad werden gedachten uitgewisseld en botsten de zienswijzen, daar bestond mogelijkheid van beïnvloeding, dus van verrijking of verdieping en werden technische en kunstproblemen practisch aangedurfd. Als typeerend feit besluiten wij dit gedeelte met de mededeeling, dat een stedeboower uit Milete den aanleg van den Piraeus ontwierp.

Het vaste verblijf van talrijke niet-Atheners in de stad, het bedrijvige verkeer met niet-Grieksche streken en de omgang met vele „barbaren”, heeft invloed gehad op de waardeering van vreemde levensvormen en andere rassen. Uit de literatuur blijkt, dat men zich boven andere Grieksche naties voelde en met deze naties weer boven niet-Grieken: vooral de vrijheid werd als een voorrecht van het eigen ras beseft en naar voren gebracht. Er waren trouwens feiten, die aan dit nationaal zelfbewustzijn voedsel konden geven: de Grieken hadden den aanval van een groot volk afgeslagen en grensden aan gebieden met volksstammen op een lager peil van beschaving of onder de verdrukking van despoten; verder leefden tienduizenden vreemdelingen uit die stam-

1. Dat de kunst cosmopolitischer was, dan men gewoonlijk aanneemt, merkt Hasebroek op: p. 43. Over de vele vreemdelingen onder de tragediedichters o.a. Meijer, IV p. 94.

men als geroofd arbeidsmateriaal, als ἔργα. Toch valt de gematigde vorm — voorzoover wij iets op grond van de schamele overlevering mogen concludeeren — van het chauvinisme op. Gevoel van meerderheid doet minachten en geringschatting merken wij ongetwijfeld. Maar bewondering voelen wij na-oorlogs-menschen voor de waardige beheersching in de „Perzen” van Aeschylus, een nationaal stuk over den oorlog, kort na de geleden rampen opgevoerd! De minachting voor „barbaren” komt ongetwijfeld aan den dag in andere tragedies, maar we moeten uiterst voorzichtig zijn met conclusies uit dat materiaal. Op de stemming der ontwikkelden merken wij al in de 5de eeuw den invloed van het internationale verkeer en van een ruimere beoordeeling door beoefenaars van de wetenschap (Hippocrates, Sophisten). Herodotus toont begrip en waardeering voor vreemde gewoonten en opvattingen en bij zijn beschrijving van de Perzische oorlogen komt geen haat naar voren; zijn toon is in het algemeen zeer gematigd: om zijn vele reizen liep hij van Plutarchus later den scheldnaam op van barbarophiel 1. In de 5de eeuw nog schreef Antiphon: „Van nature hebben wij allen in alle opzichten evenveel aanleg in ons, om barbaren of Hellenen te zijn 2.” Antisthenes heeft in zijn geschriften den Perzischen koning Cyrus als een ideaal vorst voorgesteld; Xenophon trok uit bewondering voor den Perzischen prins Cyrus met dezen op en schreef een voor dien tijd belangrijke verhandeling over opvoeding, waarin hij den Perzischen Cyrus tot zijn Emile maakte. Plato’s staten zijn zuivere stadstaten en hij blijft nationaal voelen (evenals Isocrates), maar in zijn dialogen blijkt telkens weer waardeering voor vreemde gewoonten en instellingen: belangrijke uiteenzettingen laat hij soms houden door vreemdelingen, zijn ideale staat is zelfs bij niet-Grieken mogelijk 3.

1. Plut. de malign. Herod. XII. Thucydides ziet ook geen wezenlijk onderscheid met de Grieken: Jüthner, *Hellenen und Barbaren*, p. 15. — 2. Oxyr. Pap. XI n. 1364, fr. 2. — 3. Zie voor andere gegevens en voor Plato’s houding in het algemeen: Jüthner, l.c. p. 23 vlg.

Aristoteles blijft ook een echte Griek in zijn gevoelens, maar behandelt de staatsvormen enz. van de verschillende naties gelijkwaardig. Toch zien we het algemeen, dat, ondanks verschillende uitspraken over volkomen gelijkwaardigheid ¹, ook bij de meeste ontwikkelden een sterk besef blijft bestaan van de meer-waardigheid der eigen natie. De radicale meeningen hadden een zwakken aanhang, maar temperden mede mogelijke gevoelens van haat of afkeer, die m. i. toch al in de kleine samenleving, waar men dagelijks met zoo veel vreemdelingen arbeidde of verkeerde, niet sterk naar voren kunnen gekomen zijn.

Wanneer wij nu in de 5de eeuw een woord lezen, dat aan Democritus wordt toegeschreven: ἀνδρὶ σοφῶι πᾶσα γῆ βατή. Φυχῆς γὰρ ἀγαθῆς πατρίς ὁ ξύμπας κόσμος: „Voor een redelijk man is ieder land toegankelijk, want de gansche kosmos is het vaderland van een goeden geest ²,” dan is dit woord niet op te vatten als een directe reactie tegenover vroeger door ons beschreven verschijnselen van onvrijheid onder de Atheensche democratie, het is moeilijk uit economische veranderingen te „verklaren” maar men kan het er wel mee in verband brengen: men kan zeggen, dat dit woord slechts kon gezegd worden in een tijd, waarin het verkeer mer vreemde landen en buitenlanders vrij algemeen was en een zekere waardeering voor de zeden en levensvormen van anderen gewonnen. Men kan ook zeggen, dat hieruit individueel leven spreekt, welks groei in Griekenland nu eens den invloed onderging van de economisch-politiek-sociale ontwikkeling, dan weer eigen invloed daarop liet uitgaan; vast staat, dat deze woorden niet geboren zijn als Athene uit het hoofd van Zeus. Voor ons verband moeten wij vooral constateeren, dat het begrip vaderland onder invloed van individueele verdieping in moreele richting door Democritus in ruimeren zin wordt genomen en dus in politieken zin verzwakt. De last van het leven, de verantwoording voor eigen daden op het individu te leggen, boven traditie en officieele normen het geweten, boven de eischen van den staat eigen overtuiging

1. Menander nog: Inc. Fab. fr. 4. — 2. fr. 247.

te stellen, in die richting ook gingen stroomen van ontwikkeling en zij leidden tot een verwijding van de grenzen, waarbinnen menschelijk leven mogelijk was. Doordat het menschelijk-individuele ruimer werd of meer op den voorgrond drong, werd de staat en het burgerschap te eng en gold de wereld — voorloopig echter nog de Grieksche alleen 1 — als een woning, waarin de mensch kon leven: universalisme volgde hier juist uit individualisme. Socrates heeft waarschijnlijk de genoemde algemeene opvattingen het meest voorbereid. Zijn γνώσι σεαυτόν beteekende de prediking van de zelfkennis, d. i. dus het zoeken naar het eigen wezen, naar eigen innerlijke opgave, naar het individueele en drong tot bepaling van eigen houding in het zijnde naar het resultaat van die zelfontdekking. De enkeling had dus volgens hem vrijheden en daarmee verantwoordelijkheid. Zelf moest hij de waarheid zoeken, om die ook te dienen, ondanks alle „wereldsche” machten, eventueel ook ondanks den staat; dan alleen verwierf hij zijn ware vrijheid. En al hield Socrates zelf aan het idee van den staat vast en weigerde hij hem zijn krachten niet 2, toch kon ten eerste zijn methode om te zoeken naar het algemeen-geldige en ten tweede zijn opvatting, dat τὸ δαιμόνιον, de goddelijke macht, die door het geweten sprak, als norm behoorde gesteld te worden en dus zijn koninkrijk niet van deze aarde was, ontbindend op het staatsleven gaan werken en heeft ook op den duur inderdaad een verzwakkenden invloed uitgeoefend. Geen wonder, dat ook over hem een overigens zeer twijfelachtige overlevering kon ontstaan, als noemde hij zich geen „Athener noch Helleen, maar Kosmier, zooals een ander zich Rhodier of Corinthier noemde 3.”

1. Misschien wordt dit wel te weinig gerealiseerd bij de behandeling van den groei van het Grieksche „cosmopolitisme.” Met het gebruik van dit laatste woord ben ik bij de uiteenzetting van de meeningen der wijsgeeren voorzichtig, het wekt licht misverstand; het woord cosmopoliet komt pas in late texten voor. — 2. Zie mijn artikel: *Tijdschr. v. Wijsbegeerte*, 1929, p. 198. — 3. In het ook overigens

In de 4de eeuw nu, toen zeer velen door den nood uit den stadstaat werden gedrongen en dus buiten de gemeenschap op eigen krachten waren aangewezen 1, toen bovendien duizenden als bannelingen in of buiten de Grieksche wereld een goed heenkomen moesten zoeken 2, moet in het algemeen onder de bevolking het besef versterkt zijn, dat niet enkel het eigen land een bestaan kon geven en de levensbehoeften kon bevredigen. Bij de denkers merken wij de consequenties van Socrates' opvatting. De Hedonisten waren zeer geneigd tot individualisme 3; de stichter van de school, Socrates' leerling Aristippus zei: „ik sluit mij niet in één staat op, maar ben overal gast 4.” Waar de „wijze” het goed had, was zijn vaderland, zoo werd de wereld het voor Theodorus 5. „De „wijze” heeft een ander burgerrecht en een andere burgerplicht, dan de wetten van zijn vaderstad voorschrijven: zijn wet is de wet van de ἀρετή, de deugd,” zei Antisthenes 6, de stichter van de Cynische school, ook weer een hoorder van Socrates, „de „wijze” is ἀτακτής, zich zelf genoeg; alle „wijzen” en goeden zijn verwant 7.” De vroege Stoa zou in die zelfde richting voortgaan: Chrysippus noemde de wereld alleen ἀτακτής 8; dit ging nu juist in tegen het ideaal van den stadstaat: de economische onafhankelijkheid, het zichzelf genoeg zijn. Diogenes gaf niet om staatszaken 9, spotte, dat de vervloekingen uit de tragedie hem hadden getroffen, omdat hij zonder staat, zonder woning, zonder vaderland was 10; de eenige goede staat was die „in de

niet zeer belangrijke artikel *Greek origins of the idea of cosmopolitanism* van Hugh Harris, *The Intern. Journ. of Ethics*, XXXVIII (1927), I p. 8, zegt de schrijver wat te lichtvaardig: „Entirely in accordance with what we know of the character of Socrates is the tradition that he asserted that he was a citizen of the world.” — 1. p. 215 vlg. — 2. p. 233. 265. — 3. Sext. Emp. VII 191 vlg. Diog. Laert. II 86. 87. — 4. Xen. Mem. II 1, 13. — 5. Diog. Laert. II 99. — 6. ibid. VI 11. — 7. ibid. VI 12. — 8. Plut. de Stoic. resp. XL 1052 d. — 9. Diog. Laert. VI 29. — 10. ibid. VI 38.

wereld 1." En toen hem eens gevraagd werd, uit welken staat hij kwam, antwoordde hij: „ik ben wereldburger." Van Crates 2 en Zeno kennen wij uitingen in denzelfden geest en dat het voor hen niet steeds „graue Theorie" was, bewijst het feit, dat Zeno Alexander's politiek van samen-smelting der beide naties, een concrete toepassing noemde van zijn ideaal 3. Bij Plato, noch Aristoteles treffen wij sporen van cosmopolitisme aan 4: Plato's staten zijn naar den vorm stadstaten; maar Plato's consequent doordenken van Socrates' grondgedachte verdiepte toch ook het individualisme 5. Aristoteles vertelt ons ergens 6, dat het in de Grieksche wereld een kwestie werd. Die godsdienstige richting, welke ook de moraal beïnvloeden wilde, n.l. de Orphiek, kwam daartoe juist, doordat zij het heil voor de ziel van den enkeling beoogde, tegenover de rechten dus van den staat; in haar gedachtengang was minder plaats voor exclusief patriotisme: voor ieder mensch gold dezelfde *subjectieve* opgave. Ook hier volgde uit het individualisme het universalisme. Inderdaad trad het wereldburgerschap op naast de vaderlandsliefde en dit was een vorm van het voortgaande individualisme. Want het beteekende niet het willen behooren tot een ruimer verband, dan dat van de natie, het was een verlangen naar vrijheid. De voorstanders wilden los zijn van den stadstaat — ontkende Epicurus niet überhaupt het bestaan van een gemeenschap 7? — wiens patriotisme zij een vooroordeel vonden: zij voelden zich alleen onderworpen aan innerlijke wetten of abstracte voorschriften

1. *ibid.* VI 72. — 2. fr. 9. — 3. „Men behoorde niet in steden en dorpen te wonen, elk onderscheiden door eigen *δίκαια*, regelen, maar alle menschen houden voor zijn dorps-genooten en medeburgers; één levenswijze en één *κόσμος*, orde, behoorde er te zijn, zooals een samengrazende kudde zich voedt op een gemeenschappelijke wei": Plut. de Alex. M. Fort. et Virt. VI. Vgl. den universeelen staat der latere Stoïcijnen. — 4. Zie ook Fr. Weber, *Platons Stellung zu den Barbaren*, Progr. d. königl. Maxim. Gymn. 1903—1904, München, 1904. — 5. Vgl. p. 246, n. 7. — 6. Pol. IV 2, 1324 a 14 vlg. — 7. p. 248, n. 3.

van een natuur, wier aard bepaald werd door eigen denken of overtuiging. Een volksbeweging verwekten deze gedachten niet: in de 4de eeuw ook bleven de meesten voelen als voorheen en leek het algemeen ongewenscht, te leven buiten een staatsverband 1. Voorbereid hebben ook zij echter zeker de gezindheid, om in een ruimer verband te leven, om met of achter Alexander aan de „wereld” in te trekken en zoo voor goed de vrijheid in den stadstaat tot een episode in de geschiedenis te maken 2.

Theorieën over het recht van den sterkste: hun wording, inhoud en werking. Politiek, juridisch, economisch of sociaal achterstaande categorieën van bewoners hadden, zooals gebleken is, in Attica te klagen over een h. i. beperkte toepassing van het beginsel der gelijkheid en der daarop berustende vrijheid: zij voerden oppositie om consequente, radicale doorvoering der democratische principes. Anderen protesteerden echter juist dáár tegen, dat zij de burgerlijke voorrechten met zoo velen moesten deelen en dezen achtten zich, op dien geheel tegenovergestelden grond, verongelijkt en neergedrukt, in hun vrijheid door de h. i. te ruime toepassing van het gelijkheidsprincipe, geknot. Voor hen gold, wat Aristoteles later zou zeggen: „De aanzienlijken maken revolutie in de democratieën, omdat zij een gelijk aandeel (als de anderen) genieten, ofschoon ze niet gelijk (aan de anderen) zijn 3.” Krachtens het democratisch beginsel immers en zijn toepassing in Athene, een beginsel, dat door denzelfden Aristoteles wordt omschreven met het woord: „in een democratie geeft de meening van de meerderheid den doorslag,” kon de meerderheid der onbemiddelden, politiek mondig verklaard en gewapend met het voor iederen volwassen burger gelijke stemrecht, in haar eigen belang tot maatregelen besluiten ten nadeele van de minderheid der welgestelden en deze laatsten

1. In de literatuur: Isocr. Plat. 55. — 2. Zie voor het „cosmopolitisme” der filosofen: Kaerst, I p. 56 vlg. Vgl. ook zijn *Entwicklung der Monarchie* u. s. w., p. 36. — 3. Pol. VII 3, 1303 b 3 vlg.

vonden hun belangrijke sociale positie niet naar evenredigheid uitgedrukt in de op gelijkheid gebaseerde radicaal-democratische constitutie. Sommige groepen onder hen gaven hun eigen inhoud nu aan leuzen, welke het recht der ongelijkheid in de verdeeling der privilegiën naar voren brachten: zij grondde dat recht op den aard en de eischen van de menschelijke natuur, die zich naar hun meening in de verschillende individuen in ongelijken vorm, kracht en waarde vertoonde en zij gebruikten dus, evenals de democratie zelve en andere groepen van haar tegenstanders, een *theorie*, om eigen maatschappelijke aanspraken te steunen of te motiveeren en die van anderen te ontzenuwen.

Van de theorieën, wier kern, zooals wij aanduiden, in leuzen tot uiting kwam, beredeneerde de eene, uitgaande van het principe der vrijheid, dat iedere persoonlijkheid recht heeft op volkomen uitleving harer begeerten. De aanhangers er van verwierpen de eene helft van het democratische begrip van vrijheid, n.l. het gelijk recht van allen op de ambten en voordeelen van den staat, de beslissing bij meerderheid van stemmen enz. krachtens de gelijkheid der individuen. De tweede helft evenwel — ik laat in het midden, of de eigenlijke ontwerpers van de theorie steeds zulke felle tegenstanders van de democratie zijn geweest: de geest gaat, waarheen hij wil, maar laat zich ook vormen, zooals men wil en iedere partij zocht, in het bewustzijn van de doeltreffendheid dezer wapenen theorieën als strijdmiddelen voor haar belangen, onverschillig, vanwaar zij kwamen en of de vaders er van dien zin en consequenties zouden hebben aanvaard, welke de partijen er aan gaven — de tweede helft dan accentueerden zij en erkenden zij als richtsnoer voor zich: *het leven, zooals men wil*, doch in het hyper-individualistische getransponeerd en dus gericht tegen den dwang eener meerderheid. Want de aanhangers dezer leer eischten ruimte z.g. voor de ontwikkeling van iedere natuur, maar in werkelijkheid beteekende dit vrijheid voor die naturen, welke vooral op het verwerven van macht waren gericht, om te heerschen over de zwakken, die juist door het meer-

derheidsbeginsel in de democratie werden beschermd. Vanzelfsprekend is, dat zij het door de democratie veroverde of aangematigde recht van heerschen-over-anderen in doorgevoerde consequentie aanvaardden, d.w.z. zij billijkten haar houding tegenover het buitenland, de bondgenooten, vrouwen, minder-berechtigde burgers, metoiken en slaven: zij wilden de democratische onderdrukkingspolitik slechts uitbreiden tegen de heerschende klasse zelf, begeerden in plaats van de souvereiniteit der meerderheid, de heerschappij van een vermeend in kracht en levenswil hooger staande minderheid en erkenden zelfs het recht van één persoon op de absolute macht over zijn medeburgers. Geheel naar hun aard gesproken was het woord van den tragediedichter:

Ἐν τῷδε γὰρ κάμνουσιν αἱ πολλαὶ πόλεις,
ὅταν τις ἐσθλὸς καὶ πρόθυμος ὦν ἀνὴρ
μηδὲν φέρεται τῶν κακίωνων πλέον I.

Met hun beschouwingen brachten zij niets principieel nieuws, evenmin als die opposanten, welke verbredening van de basis der democratie wenschten: het leven der staten, klassen, partijen en enkelingen had sedert menschen bestaan de grondslagen er voor gelegd en den bouwstof er voor geleverd, terwijl de Atheensche democratie in het bijzonder het recht van den sterkste tegenover groote groepen toepaste. Maar zij omhulde die werkelijkheid of zweeg er over. Theoretiseerende geesten echter legden nu snijdend het egoïsme bloot als drijfveer van individueel, economisch, politiek en maatschappelijk leven en verdedigden het recht er zelfs van. Het nieuwe, wat geschiedde, lag niet in den inhoud der theorie besloten, maar kwam voort uit den zelfstandigen invloed, dien zij voortaan kreeg: de enkelingen, partijen, klassen en staten kregen met een nog nooit zoo scherp en cynisch uitgesproken, beredeneerd en verdedigd recht van den sterkste een nieuw wapen in de hand: een uiterst bruikbare en werkzame ideologie.

Na de korte karakteristiek dezer oppositie en de voor-

loopige schets van haar verband met en verhouding tot de democratie, is het, omdat we hier schrijven over een episode uit een strijd tusschen *klassen* — met bewust nalaten eener uitvoerige bespreking van het egoïsme der enkelingen en van de oorzaken voor conflicten tusschen staten 1 — noodig, enkele feiten te vermelden uit de worsteling der klassen op Grieksch gebied in de 5de en 4de eeuw, den tijd, waarin de genoemde theorie is ontstaan en haar invloed vooral heeft uitgeoefend. Eerst dan kan uitkomen, of en hoe zij met beleefde gebeurtenissen samenhang, er misschien haar ontstaan aan te danken had en in hoeverre zij zelf weer de drijvende kracht zou worden tot daden en dus aan nieuwe feiten het aanzijn zou geven.

In die Grieksche staten, waar de adel en de „plutocratie” na heftigen strijd of in rustige evolutie waren samengesmolten, had zich onder de burgers meestal de tegenstelling gevormd tusschen oligarchen en democraten; voor beide partijen ging het er om, de staatsmacht tot eigen politiek of materieel voordeel te veroveren en te behouden; de oligarchen wilden haar reserveeren voor een kleinere groep, de democraten in naam voor allen, inderdaad voor den middenstand in verschillende schakeeringen 2. De strijdmiddelen in den door de kleine verhoudingen meestal verbitterden kamp, waren wederzijdsche insinuaties, het usurpeeren van ethische waarden voor zich alleen 3, telkens weer-keerende confiscaties, beroovingen van politieke macht, verbanningen en moorden. Voor de 5de eeuw kan men betreffende de invloedssferen van Athene en Sparta zeggen, dat daarbinnen de buitenlandsche politiek der honderden miniatuur-staten gericht werd door het karakter van de heerschende partij 4. De staatsvorm bepaalde in

1. Lees voor de toepassing van het recht van den sterkste door Athene speciaal het hoofdstuk: *Vrijheid als macht*. Scherp over de machtspolitiek der Grieksche staten o.a.: Hasebroek, p. 140. 142 vlg. 150. — 2. Aristoteles noemt er verschillende soorten van: Zie o. a. Newman, I p. 494. 548. — 3. Vgl. p. 45. — 4. Vgl. Scharr, l.c. p. 174.

het algemeen, aan welke zijde een staat stond 1. Tusschen de oligarchieën en oligarchische partijen eenerzijds, de democratieën en democratische partijen anderzijds, bestond een soort van inter-Grieksche solidariteit. De binnenlandsche politiek werd eveneens in hoofdzaak door den strijd der beide partijen beheerscht: de zwakke of onderliggende partij had geen rust en kupte steeds, om, naar gelang van haar karakter met behulp van Sparta of van Athene 2, de beide antagonisten en hegemonen, hun overwinning of herstel te bewerken. De klasse der minder-bemiddelden wilde zich door de staatsmacht in meerdere of mindere mate van de materiele middelen meester maken, de tegenpartij trachtte deze te behouden, uit te breiden of te herkrijgen 3. In zulke staten was, zooals Plato voor zijn tijd zeide 4, een kleine stoot van buitenaf voldoende, om den

1. Voorbeelden van beïnvloeding van den staatsvorm door anderen geeft o.a. Whibley, *Greek Oligarchies*, p. 46—48. Er waren vooral in het begin van het bestaan van den Attisch-Delischen Bond vele uitzonderingen, omdat Athene zich gematigd gedroeg en oligarchieën bij de bondgenooten liet bestaan, zij het ook om politieke redenen. Samos b.v. bleef tot ± 440 een oligarchie. Mytilene zeker tot 428. (Vgl. Thuc. I 115. III 27. 47. Zie Aristot. Rep. Ath. XXIV). Ten tijde van de Perzische oorlogen was de democratie een nog zelden voorkomende staatsvorm, maar tijdens den Peloponnesischen oorlog in het machtsgebied van Athene het overheerschende type (Beloch, II 1, p. 125). Sparta bevorderde steeds de oligarchieën: Whibley, l.c. p. 54—57; een voorbeeld voor haar optreden: Plut. v. Lys. XIX. Vgl. ook Diod. Sic. XIII 48. — 2. Zie o. a. Isocr. Paneg. 105. Vgl. 16. Xen. Hell. VI 3, 14. Aristot. VII 7, 1307 b 22: οἱ μὲν γὰρ Ἀθηναῖοι πανταχοῦ τὰς ὀλιγαρχίας, οἱ δὲ Λάκωνες τοὺς δήμους κατέλυσον. — 3. Vgl. o. a. Fustel de Coulange, *La cité antique*, p. 401. Whibley, l.c. p. 49: „Economic changes must have been the most frequent causes that gave birth to these constitutions and effected revolutions in them.” Over den aard van dezen klassenstrijd ook: Ferguson: *Hellenistic Athens*, p. 5. — 4. Rep. 556 e.

onderlingen strijd te doen ontbranden. En hoe fel de haat tusschen de partijen ook later woedde, bewijst wel het woord van Demosthenes 1, dat het verkieslijker voor Athene zou zijn met alle Helleensche democratieën op vijandigen voet te staan, dan de oligarchieën aan haar zijde te hebben!

Wenden wij een oogenblik onzen blik uit de, weliswaar belangrijke, maar toch beperkte invloedssferen van Sparta en Athene naar de heele Grieksche wereld en ook vooruit in de 4de eeuw — een geoorloofde vrijheid, omdat we zoeken naar feiten en verhoudingen, die het ontstaan niet alleen, maar ook de ontwikkeling van de geweld-theorieën in de 5de en 4de eeuw belichten — dan zien wij ten eerste, dat de staten steeds onderling in latenten oorlogstoestand verkeerden 2 en ten tweede, dat menigmaal op gewelddadige wijze de machts- en bezitsverhoudingen werden veranderd: het ging dáárom in elken burgeroorlog, zegt ons later een gematigd historie-schrijver 3. In Syracuse werd in de 4de eeuw eens het besluit genomen door de Volksvergadering, om alle akkers en woningen opnieuw te verdeelen 4. In Megara verbande de volkspartij na het veroveren van de staatsmacht de bezittenden en verdeelde hun goederen 5. In Argos werden in 370 vijftienhonderd aristocraten gedood, op Samos brachten de democraten in 412 tweehonderd tegenstanders om, verbanden vierhonderd anderen en verdeelden hun landerijen en verder bezit 6. In Corcyra hadden in 427 de ergste wederzijdsche

1. XV 18. — 2. Typeerend zijn de woorden van Plato: p. 225. De verdragen werden tot de 4de eeuw algemeen slechts voor korten tijd gesloten en hadden dus een zeer betrekkelijke waarde. Zie Thiel, *Oud-Grieksche Oorlogsrecht*, p. 15. — 3. Polyb. XV 21, 3: ἵνα διαίρωνται τὰς ἀλλήλων οὐσίας. „In zahlreichen Gemeinden hatte die Revolution nach dem peloponnesischen Kriege alle Besitzverhältnisse aufs schwerste erschüttert, ja oft mehrmals hinter einander vollständig umgestürzt“: Meyer, V p. 275. — 4. Plut. v. Dion. XXXVII. XLVIII. — 5. Aristot. Pol. VII 4, 1304 b 35. Vgl. Plut. Quaest. Conv. Gr. 18. — 6. Thuc. VIII 21. —

moordpartijen plaats en deze gingen gepaard met radicale wisselingen van bezit 1. Thucydides deelt den ontstellenden loop van den bitteren burgeroorlog dààr mee en schildert naar aanleiding van de, volgens hem voor dien tijd typische, feiten te Corcyra, in sobere woorden het sombere beeld van den steeds weerkeerenden kamp tusschen de partijen, welke in de kleine staten vaak een gewenschte gelegenheid bood, om persoonlijke veeten te wreken en dus tot in het eindelooze te bestendigen. In Milete werden eens de oligarchen verjaagd, hun kinderen gevangen, in een stal met ossen opgesloten en door die dieren vertrapt; na het herstel der oligarchie werden de kinderen der democraten gevangen, met pek ingesmeerd en levend verbrand 2. Dit zijn slechts enkele ons bekende feiten; van de binnenlandsche geschiedenis der meeste staten weten wij niets. Te vooronderstellen, dat de verhoudingen elders in het algemeen principieel anders waren, zou mij te optimistisch lijken, al zullen de genoemde gevallen ook in dien tijd wel opzienbarend zijn geweest. Was niet het aantal bannelingen, hoofdzakelijk tengevolge van partijstrijd in de staten, zóó groot, dat er, volgens een redenaar tegen het midden van de 4de eeuw méér burgers uit één staat in ballingschap rondzwierven, dan vroeger uit den heelen Peloponnesus 3? Dit was overdrijving, evenals de bewering, dat men in dien zelfden tijd ongeveer een grooter en beter leger zou kunnen vormen uit Grieken, die buiten hun vaderland doolden (vaak als balling), dan uit in hun eigen staat levende burgers 4, maar ook Diodorus 5 vermeldt, dat na de amnestie van Alexander

1. Thuc. III 70. 81—83. Diod. Sic. XIII 48. — 2. Heracl. Pont. bij Athen. XII 26. „....das griechische Staatswesen zeigt uns in Liebe und Hass eine ganz besondere Heftigkeit....Jeder Bruch ist furchtbar, führt oft zu grauenvollen, auf Ausrottung des Gegners gerichteten Parteikämpfen und zur Austreibung ganzer Schichten der Bevölkerung”: Burckhardt, *Weltgeschichtl. Betracht.*, p. 87. — 3. Isocr. Archid. 68. — 4. Phil. 96. — 5. XVIII 8.

in 324, 20000 uitgewekenen in Olympia samenkwamen 1! Gezien de kleine verhoudingen, mag dit een enorm aantal genoemd worden. De steeds herhaalde beschrijving bij Plato van den destructieven invloed, welken de binnenlandschen oorlog uitoefent en diens hardnekkig zoeken naar effectieve middelen ter bestrijding van dit euvel der staten, wijst er — vooral omdat hij blijkens de literatuur onder de beste burgers steun moet hebben gevonden — eveneens op, hoe de innerlijke tweedracht, zoo wèl gevoed en onderhouden onder het handjevol burgers van menigen Griekschen staat, als een kanker werd gevoeld.

Er bestaat een overlevering — en hiermede komen wij op ons engere gebied, de toestanden in Athene — dat, volgens een wet van Solon, ieder burger op straffe van eerloosheid en verlies van burgerrecht bij een binnenlandschen strijd in Attica partij moest kiezen 2. In de 4de eeuw was dit voorschrift, zoo het ooit bestaan heeft, waarschijnlijk reeds lang in onbruik. De redenaar Lysias maakt er ten minste in een van zijn redevoeringen, waar het voor de hand zou liggen, er naar te verwijzen, geen melding van. Maar hij laat op diezelfde plaats wèl merken, dat de partijen in de burgerij zeer duidelijk waren te onderscheiden 3: een niet te verwonderen feit bij de voor ons besef zoo kleine verhoudingen, welke wij pas iets beter begrijpen, wanneer wij met duizenden en honderden rekenen, in plaats van met millioenen. Hoe bitter en persoonlijk in die soort staten de strijd kon worden, bewijst ons ook een revolutie in Athene, waar het overigens door reeds vermelde temperende omstandigheden 4 vóór en tijdens den Peloponnesischen oorlog niet tot zulke excessen was gekomen, als over andere staten wordt bericht. Tijdens de terreur van Critias werden in acht maanden tijd acht t i e n h o n d e r d (op de nauwelijks 20000) volwassen mannelijke burgers, soms zonder vorm van proces, omgebracht en daaronder waren

1. Kaerst, I p. 69. — 2. Aristot. Rep. Ath. VIII. Plut. v. Sol. XX. Vgl. Cic. Epist. ad. Att. X 1. 2. Aul. Gell. Noct. Att. II 12. — 3. XIII. Zie uitgave Rauchenstein, p. 130. 4. o. a. p. 72.

ook rijke leden van de toenmaals overheerschende conservatieve partij zelf, omdat de regeering hun geld noodig had. Daarnaast hadden talrijke confiscaties plaats en werden vele democraten verbannen 1. Dit was de uitbarsting van een lang gesmoorde verbittering der Atheensche oligarchen, welke eindelijk in volle felheid uitlaaide 2. Want in een staat, waar een comediedichter in het theater aan het democratische publiek voorhoudt: „Van nature is er een ingewortelde tegenstelling tusschen het volk en de rijken 3,” waar een der eeden in de aristocratische clubs luidde: „Ik zal een hater zijn van de democratie en tegen haar alle kwaad beramen, wat mij mogelijk is 4,” waar op het grafmonument der 30 tyrannen de Oligarchie stond gebeiteld met een fakkel, waarmee zij de Democratie aanstak en waar als opschrift ingegrift was: „Dit is het grafmonument van kloeke mannen, die de verwatenheid van het vervloekte volk van Athene een korten tijd aan banden hebben gelegd,” in zulk een staat mag men spreken van een voortdurenden, latenten partij- en klassehaat, zulk een staat is, naar een uitdrukking van Plato, steeds in gisting, een *Φλεγμάλιουσα πόλις*, op een vulkaan gebouwd. Vele aristocraten sympathiseerden met Sparta, de ervvijandin van de democratie en waren als zoodanig soms te herkennen door hun haardracht. Zij vormden dus een ontbindend element in hun eigen staat en het schijnt meer dan eens voorgekomen te zijn, dat zij zich niet als echte Atheners wenschten beschouwd te zien, getuige het *dédain*, dat sommigen onder hen wel aan den dag schenen te leggen bij het gebruik van dien naam 5. De bewering, dat er een

1. Zie vooral: Xen. Hell. II 4, 21. — 2. Terecht wijst Méautis, *L'aristocratie Athénienne*, p. 20 vlg., op den invloed der partijclubs. — 3. Platonius, *Com. Gr. Fr.*, Kaibel I 1, 32. Vgl. Eur. Phoen. 539. — 4. Aristot. Pol. VIII 9, 1310 a 9 vlg. Vgl. Andoc. de Myst. 98. — 5. Plato, Eutyphr. 3 c. Crito, 48 c en e. Prot. 316 b. 319 b. Gorg. 502 d. 503 b. 516 d.e. Vgl. 481 d. Menex. 236 b. Phaed. 58 a. Vgl. 59 b: *ἐπιχωροί*. 61 b. 69 e. 85 b. 98 c. Symp. 201 d. 216 a. Xen. Mem. III 5, 15—16. IV 8, 5. Apol. 4.

onverzoenlijke tegenstelling tusschen de twee politieke partijen bestond, werd een gemeenplaats 1. Voor Athene gold, evenals voor de geheele Grieksche wereld in de dagen, waarover wij spreken: „Im Innern war Treue und Glauben und Redlichkeit für immer dahin; der Geist der Zwietracht herrschte und alle Laster im Gefolge 2.” De radicale toepassing van de gelijkheidstheorieën, blijkende uit de nivelleering en het dilettantisme op het gebied van staatszaken en rechtspraak, moest de aristocratisch-gezinden en hen, die in een of ander opzicht uitblonken, wel als een druk voorkomen en verbittering wekken. Daartegenover richtte zich de haat en de nijd van de bezitloozen tegen de bezitters: als gevoelens eener klasse maatschappelijke gevolgen van een maatschappelijke oorzaak, n.l. de ongelijke verdeeling der goederen; tevens werd soms een geprikkelde stemming merkbaar tegenover bekwaamheid en beschaving, waarvan de eerste een aanklacht tegen de algemeene gelijkmakerij moest schijuen, de laatste het kostbaarste privilege van een welgestelde klasse. De strijd der beide partijen, die elk hun eigen belang zochten 3, beheerschte zoo, globaal genomen, ook in Athene de binnenlandsche politiek en nam deels de geesten in beslag; de strijd om verovering of behoud van de staatsmacht was ook daar een strijd om eigen materiele belangen. „In naam komen zij op,” zoo striemt Thucydides de strijdende partijen van zijn tijd, „voor den staat (τὰ κοινὰ), maar inderdaad maken zij hem tot een inzet 4.” „Eigenbaat,” zoo meent ook Lysias, „is de drijfveer bij het voorstaan van een bepaalden staatsvorm. Niemand is van nature oligarchisch of democratisch gezind, maar ieder wil dien staatsvorm vestigen, welke hem voordeel brengt.... en het is niet moeilijk, in te zien, dat de onderlinge geschillen niet gaan over den staatsvorm, maar over de eigen

1. Zie Kalinka bij ps.-Xen. Rep. Ath. I 5. — 2. Ed. Meyer. Vgl. Thuc. III 32. 83. Plato, Leg. 627 a. 744 d. Rep. 551 d. Aristot. Pol. II 7, 1266 a 31 vlg. — 3. Isocr. Paneg. 79. — 4. III 82. Vgl. Herod. III 142. Xen. Mem. III 5, 16. Plut. v. Arat. IX. Zie Hirzel, p. 246, Aanm. 2.

particuliere belangen. Hoevelen wisselden niet van politiek standpunt in de woelige jaren na den Peloponnesischen oorlog! De gezindheid van een burger tegenover den staatsvorm kun je het best te weten komen, door na te gaan, of hij belang heeft bij de bestaande toestanden 1." Het zijn klachten, welke later Aristoteles 2 herhaalt: van de drie voornaamste staatsvormen in zijn tijd beoogt volgens hem noch de tyrannie, noch de oligarchie, noch de democratie het goede voor het algemeen en Plato stemt daar ten volle mee in. Met deze beide filosofen hebben meerdere hoogstaande mannen in Athene gezocht naar een gezag boven de partijen als geneesmiddel voor de kwaal der tweedracht, welke chronisch de staten van Griekenland teisterde en mede naar den politieken ondergang voerde 3.

Deze verschijnselen, verhoudingen en gebeurtenissen — in korte trekken geschetst — vormden nu een deel van den bodem, waarop theorieën ontstonden, welke de gewelddadige handelingen van enkelingen en groepen trachtten te verklaren of te rechtvaardigen. Zij waren soms in zoo duidelijke taal uitgesproken, dat hun zin geen nadere interpretatie behoefde, soms werden uitspraken, begrippen en leeringen in den geest van die geweldtheorieën verklaard, zonder dat dit oorspronkelijk in de bedoeling van hun auctor intellectualis had gelegen. „De mensch is de maat van alle dingen", een uitspraak, welke door haar zegsman waarschijnlijk niet bedoeld was, om een redelijke motiveering te geven aan ongebreideld relativisme en egoïsme en zeker niet door hem in dien zin is toegepast 4, werd voor verschillende personen en voor de zich van haar vrijheid bewust geworden Atheensche burgerij een beginsel, krachtens hetwelk zij het recht namen, naar eigen wille-

1. XXV 8 10. Vgl. XXX 9. — 2. Pol. III 7, 1279 b 9 vlg. — 3. p. 298 vlg. — 4. Waar bleef bij Sophisten als Callicles de eerbied voor de rechten van anderen, die hij, Protagoras, noodzakelijk achtte voor het bestaan van een samenleving en waarop hij juist de gelijkheid wilde grondvesten?

keur hun begeerten naar bezit, macht, rang en eer te bevredigen. In dien geest tegenover anderen op te treden was in de Grieksche maatschappij, zooals wij hebben geconstateerd, niets nieuws; dit gedrag had alleen in deze uitspraak een formuleering van zijn vermeend recht gevonden, welke een afweerwapen, een nieuwe kracht en prikkel bleek. Sommige Sophisten en hun volgelingen — in hun critiek gingen velen mede, die overigens lijnrecht tegenover hen stonden — spotten met het ἴσον, de gelijkheid; zij trachtten haar als fictie te ontmaskeren en noemden egoïsme de drijfveer tot het opstellen en benutten er van. In naam van een schoon-klinkend woord werd volgens hen het onrecht omhuld en zelfs als recht voorgesteld, dat de voordeelen van den staat en de macht in de samenleving door allen gelijkelijk werden verdeeld, met opzettelijke achteruitzetting van de meer-waardigen in bezit, afkomst, intelligentie of bekwaamheid, door het hanteeren van het nivelleerende en normaliseerende recht van de meerderheid, gesymboliseerd in den allen gelijk stellenden stemsteen. Voor die meer-waardigen golden andere normen, beweerden deze leeraars: die hadden recht op grooter aandeel aan de goederen, de eer en de macht, dan anderen; vandaar dan ook, dat de aanhangers van deze Sophisten hun leer der ongelijkheid en hun critiek op de theorieën en motieven der democratie vooral benutten als redelijke motiveering voor eigen heb- en heerschzuchtige verlangens en handelingen. Zij stonden op denzelfden bodem als de aangevallen democratie: het beste bewijs er voor is, dat deze weldra zelf als „sterke” gaarne de argumentaties dezer Sophisten overnam, om eigen positie als heerscheres over onderdrukte staten en medebewoners van Attica steun te geven of later ter fundamenteering van opnieuw opduikende verlangens naar verloren bezit en macht. De niets-ontziende ontleding van de zelfzucht, welke vaak den ondergrond vormde van de gelijkheids-theorieën, bewerkte aldus een verhoogde activiteit van de theorie der ongelijkheid; zij maakte den strijd feller tusschen de democratische burgerij in Athene en haar oligarchische tegenstanders en daarnaast de houding van den staat

Athene tegenover al wat er te onderwerpen viel, cynischer.

„Uit conventie,” in dien geest laat Plato Callicles in zijn „Gorgias” spreken 1, „noemt men het streven, om meer te bezitten, dan de „velen”, onrecht en schande. Maar de *natuur* wijst het zelf uit als recht, dat de meer-waardige ook meer heeft dan de minder-waardige, de bekwame dan de onbekwame. Dat zóó het begrip van recht moet worden opgevat, blijkt bij de beschouwing van de verdere levende wezens en van de menschen in alle staten en stammen. Met welk ander recht trok Xerxes tegen Hellas op?” „Een man duldt niet, dat men hem onrecht doet en wie zich zelf niet kan helpen, wanneer hem iets aangedaan wordt, is een slaaf. Maar juist zij, die dit niet kunnen, de zwakken, maken conventies, uit vrees voor de sterkeren, dat die niet over hen meester worden; uit eigenbelang dus noemen zij het meer-willen-hebben een schande en een onrechtvaardigheid 2.” (Doch) „het rechtvaardige en goede van nature bestaat hierin, dat hij, die op de rechte wijze wil leven, zijn begeerten zoo groot mogelijk moet laten zijn, zonder ze in hun groei te knotten en dat hij de gelegenheid moet hebben, om ze door middel van zijn energie en intelligentie ten volle te bevredigen met alles, waar de lust maar naar opkomt 3. Dit is echter onmogelijk voor

1. 483 d. Ik geef hier en in het volgende paraphrasen van Plato's woorden. — 2. 483 b. De bewering, dat de wetten en het recht een uitvinding van de zwakken waren, is een direct antwoord aan Pericles (Thuc. II 37), welke in de lijkrede zegt: τὰ δημόσια διὰ θεοῦς μάλιστα οὐ παρὰ νόμους... τῶν νόμων ἀκρόασι καὶ μάλιστα ὅσοι.... ἐπ' ἀφειδίᾳ τῶν ἀδικουμένων κείνται. Hierin ligt dus een erkenning van de zwakheid en den slechten aanleg van de menschen, waarop Sophisten niet verzuimden te wijzen. De minderwaardigen hebben profijt van de gelijkheid in democratieën en oligarchieën: Isocr. Nic. 15. Gebondenheid aan de wetten in een democratie: ps.-Dem. XXV 23 vlg. De sterkeren tegen wetten: Meyer, IV p. 147. — 3. Polyarchus wijst er tegenover Archytas op (Athen. XII 545 a vlg.), dat het goed is, de neiging naar genot te

de „velen”. Vandaar dat zij, hun eigen onmacht verbergende, de sterken veroordeelen en knevelen, terwijl ze hun streven bandeloosheid noemen, doch ingetogenheid en rechtvaardigheid uit gebrek aan eigen farsheid prijzen. Het is slavernij, wat de sterke natuur in de democratie moet verduren 1.” „Maar,” zoo hooren wij de Sophisten bij Plato 2 in denzelfden geest verder redeneeren, „die sterke naturen zouden wel krankzinnig 3 moeten zijn, wanneer ze zich inlieten met de zwakken betreffende overeenkomsten en regelen: het voordeel zou alleen aan de zwakkeren komen, want die alleen wenschen, in hun onmacht, om „recht” te doen, dat de beide partijen tot een maatschappelijke overeenkomst besluiten 4. Dat eigenbelang van de zwakken nu wordt met een mooi woord „recht” genoemd. Gaven we immers aan ieder de vrije gelegenheid, aan den z.g. rechtvaardige en aan den z.g. onrechtvaardige en zouden wij er op letten, waarheen ieder zijn begeerten hem dreef, dan zouden wij den „rechtvaardige” er op betrappen, dat hij, door den lust naar bezit of macht, denzelfden weg opging als de „onrechtvaardige”. „Rechtvaardigheid is het niet overtreden van de wetten en zeden van den staat, waarin iemand burger is,” had vroeger de Sophist Antiphon gezegd 5. En zijn er getuigen, dan is het belang van het individu, de rechtvaardigheid in acht te nemen en de wetten te eeren. Zonder getuigen echter is het zijn belang, zijn natuur te volgen. Want wat de wetten en zeden voorschrijven, is door de

volgen en door het zoeken van allerlei middelen ten volle trachten te bevredigen: Newman, I p. 391, noot 1. — 1. 491 e—492 a. Vgl. 494 b. Wetten en volksmassa's maken tot slaaf: Eur. Hec. 865 vlg. De wet is een tyran volgens Critias: Sext. Emp. IX 54, fr. 25 bij Diels. — 2. Rep. 358 e—359 b. — 3. Blijkbaar een bewuste critiek tegenover anderen, die de omgekeerde houding *μωρία* noemden. Vgl. Eur. fr. 172. — 4. Vgl. Lycophron bij Aristot. Pol. III 9, 1280 b 10. Over het onrecht van de ongelijkheid ook: Aristot. Pol. III 13, 1284 a 9 vlg. — 5. *Περὶ ἀληθείας*, ed. Gernet, fr. 4.

conventie tusschen menschen gesteld en ligt niet in de *natuur*." „Zij," zegt dezelfde Sophist 1, „die zich enkel verdedigen, wanneer hun onrecht wordt aangedaan en er zelf niet mee beginnen, die hun ouders b.v. onverdiend goed behandelen, gedragen zich in strijd met de natuur. Want terwijl het hun mogelijk is, minder smart te hebben, lijden ze sterker en genieten minder vreugde, terwijl ze meer kunnen hebben."

Al schuilt er in deze en soortgelijke genadelooze theorieën waarheid en zou deze later, zooals wij zullen zien 2, veredeld naar voren worden gebracht, de rechtvaardigheid, τὸ δίκαιον, tot een conventie te verklaren, was dáárom bedenkelijk, omdat aldus eigen macht, kracht of genot tot doorslaggevenden factor van zijn handelen voor het individu werd geproclameerd en men hiermede het recht van den sterkere kon bepleiten, om in m a t e r i e e l e n zin over de vele zwakken te heerschen. En na de uiteenzetting van zekere stroomingen in de Grieksche samenleving, zal het dan ook niemand verwonderen, dat deze theorieën in het algemeen gretig werden aangegrepen ter rechtvaardiging van geweld en kracht; zij werden dus voor de reeds heerschende brute machten nog een bijzondere stimulans, dès te werkzamer, omdat ze door hun schijnbare logica spoedig algemeen werden verbreid en in hun nut begrepen. De onwillekeurige lessen van de geschiedenis en van de practijk der groepen en individuen in die dagen, bij wie de inhoud van het begrip „recht", δίκαιον, reeds te vaak afhing van den willekeur diergenen, welke het gebruikten 3, moesten des te sterker indruk maken op de geesten, nu de „natuurlijke", egoïstische instincten, waardoor elkaar-bestrijdende groepen werden gedreven, door zulke, voor het oppervlakkig

1. fr. 1. — 2. p. 302. — 3. Dit vond ook weer zijn reflex in de bespiegeling: aan δίκαια en ὅσια schenen sommigen geen eigen wezen van nature toe te kennen, maar τὸ κοινὴ δόξαν τοῦτο γίγνεται ἀληθὲς τότε, ὅταν δόξη καὶ ὅσον ἀν' ἀοκῇ χρόνον: Plato, Theaet. 172 b. Het is bekend, dat Aristoteles een relatief δίκαιον aannam voor de verschillende partijen.

oordeel moeilijk te ontzenuwen redeneeringen werden gerugsteund en bewust in vaste banen en methoden geleid 1: zij werkten als een compas in de wilde worstelingen om de belangen. Bovendien werd niet alleen gewezen op de reële verhoudingen en feiten in de maatschappij, maar tevens op de autorisatie, die hogere machten ook aan het recht van de sterksten gaven: het lag in de *n a t u u r*, aan haar werd als redelijk principe of in eigenlijken zin, als cosmisch principe dus, door de voorstanders van de gelijkheid gezag ontleend voor de rechten der zwakken 2, door de tegenstanders werd op haar gewezen als bewijs voor het tegendeel 3; dat een of andere goddelijke macht aan hun zijde stond, daarvan schenen beide partijen verzekerd te zijn, „sterken” en „zwakken”, democraten en anti-democraten 4.

Sophisten hadden juist met deze theorieën — de kern van hun staatkundige leeringen — aanvankelijk op de jeunesse dorée, spoedig op het volk van Athene den meesten invloed; hun wijsgeerige en wetenschappelijke beschouwingen en hun meeningen over den godsdienst beïnvloedden voorloopig slechts de ontwikkelden, dus... de hogere standen, wat nog eens het licht op het feit laat vallen, hoe ook op geestelijk gebied, in nauw verband met de maatschappelijke verhoudingen, de kloof tusschen de klassen wijder en wijder moest spalken.

Niet alleen de Sophisten beweerden ondertusschen, dat macht recht was, de dichter Pindarus schijnt dit reeds gezegd te hebben 5. Democritus 6 sprak het uit: „Van nature is het heerschen eigen aan de sterkeren.” Daar van uit gaat in zijn redeneeringen een oligarchisch schrijver 7; een reflex van de Caesar-moraal vinden wij bij Euripides,

1. Vgl. ook Meyer, IV p. 251. — 2. Vgl. p. 51. — 3. Gorg. 484 a en c. 488 c—e. 489 b. 490 a. 491 e. 492 c. Vgl. Thuc. V 105. Het conflict tusschen beide opvattingen blijkt: Aristot. Pol. III 16, 1287 a 10. Zie Menzel, *Kallikles*, p. 21. — 4. Vgl. p. 50 vlg. Bij Thucydides zijn èn de Meliers èn de Atheners overtuigd van den steun der godheid: V 104. 105. — 5. Plato, Leg. 690 b. 714 e. Gorg. 484 b. — 6. Stob. Flor. XLVII 19. — 7. ps.-Xen. Rep. Ath.

haar verbreiding blijkt bij Xenophon 1, die elders 2 een voorbeeld levert voor de toepassing ervan. Zijn idealen koning Cyrus laat hij ook zeggen: „Wie heerscht, mag niet zonder wapenen zijn, want wie die heeft, bezit, wat hij wenscht 3.” Op het tooneel, van waar af, evenals door de discussies op straat en door de voordrachten van leermeesters, nieuwe gedachten in de 5de eeuw aan een talrijker publiek bekend werden en zich snel verspreidden door Athene en over geheel Hellas, werden spoedig de spitsvondigheden gehoord, waarmee het geweld op grond der natuur als recht werd verdedigd 4. „De *ἀδικία*, de onrechtvaardigheid is schandelijk, maar brengt voordeel,” zegt Isocrates 5, „de *δικαιοσύνη*, de rechtvaardigheid, eervol, maar onvoordeelig; ze is meer geschikt om anderen gewin aan te brengen, dan den menschen, die haar betrachten 6,” en bij Plato treffen wij in verschillende schakeeringen niet minder dan vijf bewuste aanhangers van de aangehaalde theorie 7. Hun strijd ging, dat zagen wij, ook principieel tegen de wetten en dat was een zwakke stelling van den stadstaat, waar de verhoudingen als *συνθήκαι*, onderlinge verdragen, werden opgevat 8. Wanneer de wetten beschutting moesten bieden aan het welzijn van de burgers zoogenaamd, maar inderdaad opgelegd werden door de overheerschende partij 9, dan mocht het „sterke” individu zich onder een democratisch bestuur afvragen, of zijn welzijn daar werd bevorderd en beschermd. En zijn antwoord was ontkennend.

1. Eur. Phoen. 501 vlg. Xen. Hell. V 2, 31. 32. Vgl. Aristot. Pol. I 6, 1255 a 18. — 2. Cyrop. III 1, 10—12. — 3. ibid. VII 5, 79. Wetten als machtsuitingen: Mem. I 2, 40. — 4. Nestle, *Politik und Aufklärung in Griechenland, Neue Jahrb. f. d. kl. Alt.*, 1909, p. 14. Vgl. o. a. Eur. fr. 252. Cycl. 337 vlg. — 5. de Pace, 31 vlg. — 6. Vgl. Panath. 243. 244. — 7. Zie behalve de aangehaalde plaatsen nog: Rep. 358 e. 359 a. 362 c. 366 b; den geest van den „Gorgias”; Leg. 690 b. 714 e. Voor de schakeeringen: Menzel, l.c. p. 46. 47. — 8. Newman, I p. 389. Vgl. II p. 299. — 9. Zie o. a. Alcibiades' gesprek met Pericles: Xen. I 2, 40 vlg.

De momenteele kracht der meerderheid was de oorzaak: de enkeling had krachtens het beginsel van zijn tegenstanders het volste recht, zich te laten gelden en eventueel zijn macht tegenover de „velen” uit te oefenen.

Ofschoon wij nu niet maar in alle gevallen van geweldpleging door individuen, klassen of staten een toepassing van deze theorieën mogen zien, toch moet de *πλεονεξία*, de zucht en het streven naar meer macht en bezit, waarover zooveel schrijvers van de 5de en 4de eeuw klagen, daar sterk door bevorderd zijn 1. Er zijn trouwens voorbeelden, die bewijzen, hoe deze theorieën bewust staten en volken als wapenen dienden 2. Thucydides geeft een verslag over de besprekingen bij het dreigen van den Peloponnesischen oorlog tusschen de gezanten van Athene, Sparta, Corinthe en andere, waarbij de afgevaardigden van Athene in den geest dier beschouwingen redeneeren 3; in naam van het recht van den sterkste, dus in naam van de vrijheid tot geweld, werd later in dien oorlog het kleine staatje Melos door de Atheners genomen en zijn bewoners, vrije Grieken, tot slaven gemaakt. De onderhandelingen tusschen de Atheners en de Meliers, door Thucydides uitvoerig behandeld, zijn misschien het roerendste bewijs voor de waarheid van Aristoteles' pessimistisch woord: „De zwakkeren zoeken altijd het recht en de billijkheid, maar de overheerschenden bekommeren er zich niets om 4.” En deze gewelddaad van een groote tegenover een kleine

1. Scharr, *Xenophon's Staats- und Gesellschaftsideal*, p. 178: „Zum Teil von solchen Theorien beeinflusst, zum Teil auch durch ihre eigene Natur dazu getrieben, versuchten einige Praktiker des Staatslebens die Politik ihrer Heimatstadt egoistischen Bestrebungen persönlicher Politik dienstbar zu machen.” Hij noemt b.v. Alcibiades, Critias, Lysander, Agesilaus, Dionysius en Epaminondas. — 2. Zooals bij Plato, *Gorg.* 488 c.d. wordt gezegd. — 3. I 76. Bij Thucydides blijkt herhaaldelijk de geldigheid van het machtsprincipe in internationale verhoudingen: IV 61. V 89 vlg. VI 85. In partijtwisten: III 82 vlg. Zie Menzel, l.c. p. 54. — 4. Pol. VIII 3, 1318 b vlg.

natie als consequentie van een expansieve politiek of als onvermijdelijkheid van den oorlog door meerdere voorafgegaan en gevolgd, werd zelfs door den gematigden Isocrates, die toch een open oog had voor Athene's begeerte naar macht en deze bij gelegenheid scherp critiseerde, in later tijd nog goedgepraat 1, een aanwijzing voor het feit, dat de toepassing van macht in eigen belang, onder bewuste schending van het abstracte recht, algemeen werd gebillijkt 2. Dit was overigens niet zoo verwonderlijk in een statensysteem, waar de beteekenis van verdragen al betrekkelijk was door den beperkten tijd, waarvoor zij tot aan het einde van de 5de eeuw gewoonlijk werden gesloten 3; zoo ergens, dan drukten in Griekenland in dien tijd de tractaten slechts een voorloopigen stand van de onderlinge macht der contracteerende staten uit en wisselde hun ware inhoud met elke verandering van die macht. Zwakken voelden ze dus als knellende banden, die ze gaarne verbraken, sterken als machtsmiddelen 4. Wanneer dan ook Demosthenes, de groote democratische leider, in de 4de eeuw het volk wil overhalen om het eiland Rhodus, een opkomenden concurrent en bestemd, om Athene als handelscentrum te verdringen, te „bevrijden” van een overweldiger, d. w. z. terug te winnen als object voor onderdrukking, toont hij die geestesgesteldheid in Athene te begrijpen en tracht hij haar voor zijn doel mobiel te maken, wanneer hij in de betreffende rede zegt: „Ik zie, dat iedereen het recht afmeet naar zijn macht van het oogenblik” en even verder: „Lafheid is rechtvaardigheid, vooral wanneer je tegenstanders haar niet betrachten.” Dat Demosthenes in dien tijd aan het volk juist waarheden van dit kaliber voorhield, bewijst zijn bekwaamheid als demagoog: hij zag in, dat de imperialistische neigingen der Atheensche democratie, in de 4de eeuw des te heftiger, naarmate zij in hun uitleving enger gebonden werden, steeds weer een

1. Paneg. 100. 101. 110. Vgl. daartegenover: de Pace, 69. — 2. Zie in dit verband nog: Plut. v. Cam. XVII. — 3. Thiel, *Oud-Grieksch Oorlogsrecht*, p. 16. — 4. Zie Isocr. Paneg. 81. 175 vlg. Thuc. I 71. VI 10.

theoretische rechtvaardiging behoeften, om sneller tot d a d e n te voeren, wier gevolg misschien de oude vrijheid, d. i. de vroegere macht over anderen, weer zou zijn.

Ten slotte — en hier bekort ik onevenredig — nog iets over de nadeelen, die de democratie zelf direct van deze theorieën ondervond. Zij werd door de aanhangers van de door haar zelf toegepaste Caesar-moraal gezien als een tyrannie, een dwingelandij en zelfs door de comedie als zoodanig getoond, wat haar gezag op eigen bodem eenigszins moest ondermijnen. Tegenstanders beschouwden haar wetgeving als het machtsmiddel van een despoot, een nivelleerend dwanginstituut, waaraan sterke naturen zich moesten onttrekken, want de wet — in dien geest redekeerden zij — is de sanctie en het orgaan van de gelijkheid, het wapen van de democratische vrijheid, dat alle uitstekende koppen afslaat en zich verheffende naturen neersabelt. Deze beschouwing vond haar neerslag in de literatuur en in de voorstellingen over de goden; in beelden en fabels wordt gesproken over het recht van den leeuw en hoe de hazen vragen om gelijkheid voor de wet, doch de koning der dieren niet; blijkbaar werd er ook wel op gewezen, dat ook Zeus zijn positie door geweld had veroverd 1; naast hem troonde volgens een tragediedichter Bia, het Geweld 2. Dit is een nieuwe illustratie, ten eerste hiervan, hoe de parallel van dieren- en menschenwereld werd getrokken, om de natuur als autoriteit te stellen voor de geldigheid van eigen belangen en ten tweede, hoe de macht van de literatuur en religie, ideële waarden, voor datzelfde eigenbelang werd benut.

Voor de reële schade, die Athene leed, geef ik hier slechts twee voorbeelden, welke tevens dienen, om den inhoud der geciteerde theorieën op de handelingen van sommige individuen aan te toonen, n.l. die van Alcibiades en Critias.

1. Arist. *Nubes*, 904 vlg. Vgl. hierbij, wat Plutarchus vertelt in het leven van Alexander: LII. — 2. Moschion, fr. 7.

Alcibiades, de jonge man van hooge geboorte, onder de leiding van Pericles als edelman opgevoed en bestemd voor het publieke leven, rijk, intelligent, excentriek, geestig en amoreel, paste het eene beginsel van de Atheensche maatschappij, „het leven zooals men wil”, ongebonden toe. Hij, met zijn rij van voorouders, zijn geld, zijn talenten, zijn onweerstaanbare charme en zijn schoonheid, veroorloofde zich meer dan de gewone burgerman in Athene en.... het werd geaccepteerd. Tot dusverre niet meer dan een illustratie hiervan, dat het besef van de gelijkheid der menschen ook in het democratische Athene niet diep was doorgedrongen, dat er accommodements waren met het schijnbaar-streng gelijkheidsprincipe, of, wil men, ook hiervan, dat de verwezenlijking van de vrijheid of van de gelijkheid die beide principes steeds in conflict brengt. Maar toen hij, koelbloedig individualist, geslaagd leerling van de Sophisten in de kunst, om eigen belang te omhullen met de vermeende belangen van den staat, die ook de voornaamste aanstoker was geweest, om de Meliers tot slaven te maken en zelf er een vrouw uit reserveerde 1, als „Freigeist” het oude geloof scheen aangetast te hebben, werd hij door de Atheensche democratie bedreigd; hij liep toen, de lessen betrachtend, welke hij mede van haarzelf had geleerd over het „leven zooals men wil”, naar de vijanden van zijn vaderstad over en deed den Atheners geducht afbreuk, doch werd eenige jaren later, na een nieuwe zwenking, door het volk met bijna dictatoriale macht te land en ter zee bekleed 2, bewonderd aan den haven ingehaald en begroet, zooals hem jaren te voren, toen hij ter rooftocht uitvoer, feestelijk uitgeleide was gedaan. Zijn handelwijze werd vergoelijkt 3, hij mocht wel tyran zijn 4, een houding van het volk, welke den comediedichter deed zeggen: Ποθεῖ μὲν, ἐχθαίρει δέ, βούλεται δ' ἔχειν (ἢ πόλις) 5. De dolle streken van dezen lieveling der democratie blijven in het licht der Atheensche verhoudingen geen geestige,

1. Plut. v. Alc. XVI. — 2. Xen. Mem. I 4, 20. Diod. XIII 69. Plut. v. Alc. XXXIII. — 3. Plut. v. Alc. XVI. — 4. ibid. XXXIV. — 5. Arist. Ranae, 1425.

wreede of baldadige invallen van een jong, brooddronken edelman, die juichende volksmassa aan den haven niet een burgerij, welke een overwinnaar bewierookt: die feiten werden symptomen van een maatschappelijke vrijheid, die in lichtzinnigheid dreigde te verkeeren en van het instinct der ongelijkheid, dat zelfs een democratische klasse in adoratie voor al wat hoog leek, haar eigen dogmatisch gefundeerde en geformuleerde gelijkheid bij gelegenheid deed vergeten.

Had Athene door Alcibiades tijdens den Peloponnesischen oorlog aan den lijve gevoeld, wat het beteekende, door eigen wapenen getroffen te worden, na den val der stad werden de geweldtheorieën door Critias op de bekende gruwelijke wijze tegen haar in werking gesteld 1. Deze Sophist, bewust tegenstander van de gelijkheid, schafte gewelddadig de democratie af, paste met weinige medestanders een ongebreideld klasse-egoïsme toe. Hij bond met zijn geweldpolitiek zoo goed als de geheele burgerij en bediende zich daarbij eveneens van een ideologie; immers ook hij beweerde, dat hij den staat tot „deugd” en „rechtvaardigheid” opvoedde en voerde 2.

Theorieën over gelijkheid naar verhouding: hun inhoud en gebruik. De tweede anti-democratische theorie, waarop ik reeds zinspeelde 3, werd samengevat in de leus: *Loon naar verhouding*. „Bij de verdeelingen (van ambten, voorrechten en voordeelen in den staat),” zegt Aristoteles, „erkennen allen, dat het rechtvaardige naar een of anderen maatstaf moet vastgesteld zijn, maar men is het niet eens over dezen maatstaf: voor de democraten is hij vrijheid, voor de oligarchen rijkdom, voor anderen geboorte, voor de aristocraten verdienste.” Voor Aristoteles is het rechtvaardige iets evenredigs 4. Hij onderscheidt naast de arithmetische gelijkheid de geometrische, naast de gelijkheid, welke slechts de hoofden telt en hun inhoud niet laat gelden, ook die, welke de waarde van de individuen in rekening brengt.

1. p. 266. — 2. Lys. XII 5. — 3. p. 260. — 4. Eth. Eud. V 3.

De eerste is de gelijkheid, die men in democratieën tracht te verwezenlijken, waar principieel de rijken niet meer aandeel hebben aan de regeering, dan de armen; maar deze acht Aristoteles verkeerd 1. Hij ziet elders wel de betrekkelijke geldigheid van iederen staatsvorm 2, maar in een met Plato's meeningen overeenstemmende beschouwing over de ziel, komt hij op voor het recht van het meerwaardige over het meervoudige. De kracht van het overleg mist een slaaf en daar deze filosoof alle menschen, die met de hand werken, daarmee gelijk stelt, wijst hij ook met deze algemeene uitspraak de democratische gelijkheid naar maat of getal beslist af 3. De gemeenschap wordt samengehouden door het wederzijdsche geven van evenredige hoeveelheden ongelijke dingen, niet door het ontvangen van een gelijke hoeveelheid door allen van hetzelfde 4. Op *ἀνταπόδοσις*, wederkerige uitwisseling, berust de staat, zegt hij in een ander boek 5, daardoor alleen kan een bestuur gevestigd worden, dat het wèl voor de gemeenschap beoogt, niet een klasseheerschappij, maar een sociaal bewind, gebaseerd op een harmonische en eendrachtige burgerschap.

Aristoteles was niet de eerste, die opkwam tegen de democratische opvatting van gelijkheid en een andere interpretatie van het begrip gaf. Xenophon had reeds vroeger gezegd: „Ik acht niets ongelijker onder de menschen, dan dat de minder- en de meer-waardige het gelijke waardig gekeurd worden,” en hij werpt de kwestie op, of allen bij een verdeeling een gelijke portie behooren te krijgen of dat ieders aandeel naar zijn werken behoort te zijn 6. Isocrates roemt het in de voorvaderen, dat zij, terwijl er twee soorten van gelijkheid geacht worden te zijn, waarvan

1. Pol. III 5, 1280 a 1 vlg. VII 1, 1301 b 29 vlg. VIII 2, 1318 a 4 vlg. Vgl. VII 9, 1310 a 30 vlg. VI 4, 1291 b 30 vlg. III 13, 1284 a 9 vlg. Eth. Nic. VII 7, 1307 a 26. — 2. p. 136. — 3. Pol. I 5, 1254 a vlg. — 4. Pol. II 2, 1261 a 30 vlg. Vgl. 1261 b 9 en III 12, 1282 b 16 vlg. Eth. Nic. V 8, 1132 b 33. — 5. Zie verder Newman bij Pol. II 2, 1261 a 30. — 6. Cyrop. II 2, 17. 18.

de eene hetzelfde aan allen toedeelt, maar de andere aan ieder het hem toekomende, heel goed begrepen hebben, welke de beste was, en de eerste, die goeden en slechten het gelijke waardig keurde, als onrechtvaardig hebben verworpen, maar de tweede, welke ieder naar zijn verdienste eert en straft, hebben aangenomen: zij bestuurden volgens deze laatste ook den staat, door niet uit allen bij loting de ambten toe te wijzen, maar door aan de besten en geschiktsten voor elke voorkomende taak de voorkeur te geven 1. In een andere verhandeling noemt hij de democratische gelijkheid een voordeel voor de minderwaardigen 2.

Plato 3 stelt, consequent aan het aristocratisch karakter van zijn zielsleer, de plaats der burgers in de samenleving afhankelijk van hun bekwaamheid en karakter. Hij acht de menschen daarin zeer uiteenlopend, verwerpt de democratische gelijkheid, haar nivelleering en dilettantisme en eischt gehoorzaamheid van kinderen aan ouders, van laaggeborenen aan edelgeborenen, van jongen aan ouderen, van slaven aan heeren, van minder-waardigen aan meer-waardigen, van den man met weinig kennis en denkracht aan zijn meer-begaafden medeburger; de verkiezing door het lot acht hij bedenkelijk en de toepassing er van laat hij in één zijner „staten” slechts noode toe 4. In den democratischen staat worden zij, die wèl aan de overheden gehoorzamen, uitgescholden voor nietswaardige, moedwillige slaven, daar waardeert en eert men in het particuliere leven en officieel de bestuurders in dezelfde mate als de bestuurden 5. Dat vindt Plato geen gezonden

1. Areop. 21. 22. Vgl. 60 en Nic. 14—16. — 2. Nic. 14. — 3. Ik kies vooral zijn uitingen over nivelleering en dilettantisme, om den aard der critiek in de 4de eeuw te typeeren; bij tal van schrijvers kan men dergelijke meeningen vinden. Vgl. o. a. Stern, *Sozialwirtschaftliche Bewegungen und Theorien in der Antike*, Rektoratsrede Halle, 1921, p. 16. Adam bij Plato, Rep. 557 a. Scharr, *Xenophons Staats- und Gesellschaftsideal und seine Zeit*, p. 160 vlg. — 4. Leg. 689 e vlg. Vgl. mijn diss. p. 11 vlg. — 5. Rep. 562 d.

toestand, hij acht, ondanks de algemeen-verbreide tegenovergestelde opvatting, niet allen gelijk 1. „Een democratie distribueert een zekere gelijkheid gelijkelijk aan gelijken en ongelijken,” zegt hij spelend 2. De ongelijkheid ligt echter in de n a t u u r. De godheid heeft ze geschapen, toen zij de aarde het gouden, zilveren, koperen en ijzeren geslacht liet voortbrengen 3; zij ligt ook in de natuur der ziel 4. Een schoenmaker is van nature een schoenmaker, geen boer, of wever, of bouwmeester 5; heerschers en onderdanen zijn dat van nature 6. Hij critiseert scherp, evenals Thucydides, Euripides, Aristophanes, Socrates, Xenophon, Antisthenes, Isocrates en Aristoteles het dilet-tantisme in staatszaken: „....Ik zie dus, wanneer wij samenkomen tot een volksvergadering en de burgers tot een besluit moeten komen in zake een bouwwerk, dat men de bouwmeesters ontbiedt, om advies te geven, en wanneer het over scheepsbouw gaat, de scheepstimmerlui.... En zoo een ander het waagt, hen te adviseeren, iemand, dien ze geen vakman achten, ook al heeft hij veel aanzien en is hij rijk en behoort hij tot de voorname lui, ze geven daarom geen haar meer om zijn meening: ze fluiten hem uit en gaan met de voeten stampen, tot dat òf de man uit zich zelf van het woord afziet, door het tumult overstemd, òf de politie hem van het podium sleurt of hem op bevel van het praesidium verwijdt. Zóó doen ze in alle dingen, waarbij ze meenen, dat het op vakkennis aankomt. Maar,

1. Rep. 456 d. 473 e. 474 b. Passim overigens in zijn „Republiek” en „Wetten”. Gorg. 514 a-e. Vgl. 455 b. c. Polit. 289 e—290 b. 293 a. b. 293 c. d. 299 c. d. In zijn, steeds weer gestelde, eischen van kennis voor de overheden en van gehoorzaamheid aan den bekwame voor de onderdanen, ligt de critiek op de leer van vele Sophisten en op het Atheensche dilet-tantisme opgesloten; bij de instellingen in zijn eigen „staten” gaat hij ook van het tegenovergestelde beginsel uit. — 2. Rep. 558 c. — 3. Rep. 414 d vlg. Vgl. 547 a vlg. — 4. Zie mijn diss. p. 5. Vgl. Epist. VII 343 e. — 5. Rep. 374 b. Vgl. 434 a. — 6. Rep. 474 b. c. Vgl. „Socrates” bij Xen. Mem. III 9, 3.

zoo er beraadslaagd moet worden over het bestuur van de stad, geeft hun zijn advies dienaangaande een timmerman even goed als een koperslager, een schoenlapper, een koopman, een schipper, rijk, arm, edel en laaggeboren en niemand valt daarom tegen hem uit zoo als tegen dien anderen, dat hij, zonder het te hebben geleerd, zonder eenigen leermeester, toch waagt aan te komen met zijn advies 1." „Want iedereen heeft verstand van de geneeskunst en de gezondheid, van de stuurmanskunst en van varen 2." Scherp spot Plato met den dilettant in zijn Republiek 3, doch met kracht en ernst richt hij zich tegen het dilettantisme in den staat, wanneer hij in een beeld beschrijft, hoe een onwetende troep matrozen den waren stuurman wil afzetten en, meenende, dat diens vak volstrekt niet geleerd behoeft te worden, gereed staan, om ieder, die het tegengestelde beweert, in stukken te snijden. Zoo'n bemanning prijst hem alleen als waar zeeman, die met haar één lijn trekt, doch de anderen zijn in haar oog niets waard. En zij, die zeggen, dat voor het sturen kennis noodig is van de getijden en van de winden en de sterren, zijn dwaze, onnutte droomers 4.

Tegenover de gelijkheid en het daarmee verbonden dilettantisme in zijn vaderstad stelt Plato dan, op voorbeeld van Socrates, scholing als eisch voor de regeerders: zijn eigen Republiek kan men als een opvoedings-instituut beschouwen 5, zijn ideale heerschers zijn φιλόσοφοι, het

1. Prot. 319 b. — 2. Polit. 299 c. — 3. 561 a-e. Vgl. 557 d. e. — 4. Rep. 488 a vlg. — 5. „Platon's Staat ist eine grossartige, das ganze Leben und Dasein seiner Mitglieder umfassende Erziehungsanstalt." Zeller, *Vorträge und Abhandlungen*, p. 78. Vgl. Eleutheropoulos, *Die Philosophie und die sozialen Zustände des Griechentums*, p. 255. Mijn diss. p. 32—42. Rousseau beschouwt Plato's „Republiek" als de schoonste verhandeling over opvoeding, die er is geschreven. In het begin van zijn *Emile* zegt hij: „Lisez la République de Platon. Ce n'est point un ouvrage de politique comme le pensent ceux, qui ne jugent les livres que par leurs titres, c'est le plus beau traité d'éducation qu'on ait jamais fait."

regeeren is een vak; daar de weg tot het inzicht lang is, duurt het onderwijs jaren en jaren. Rijp voor de regeeringstaak zijn de wachters pas op hun vijftigste jaar, een goed heerscher, ja, een goed *burger* te worden, eischt een training van dag en nacht 1. De uitgelezenen alleen krijgen de heerschappij te dragen: ieder moet in den staat de plaats bezetten, welke hem toekomt. Plato zet zijn opvattingen op lateren leeftijd aldus uiteen 2: „...de staatsvorm behoort altijd het midden te houden tusschen de monarchie en de democratie. Meesters en slaven immers zullen nooit saamhoorigheid voelen, noch minder-waardigen en meer-waardigen, ook al wordt hun waarde gelijk gesteld: voor de ongelijken toch zullen de gelijke dingen ongelijk worden, wanneer deze buiten de juiste verhouding toebedeeld worden; men kan het zien: twee verkeerdheden (despotie en radicale democratie) vervullen de staten met onophoudelijke tweedracht. Want het oude, ware woord zegt wel zeer juist en terecht, dat gelijkheid saamhoorigheidsgevoel verwekt, maar de vraag, welke soort gelijkheid het toch is, die dat juist vermag, geeft ons, doordat zij ons niet erg duidelijk voor oogen staat, zeer veel hoofdbrekens. Van de twee soorten gelijkheid, die er n.l. zijn, gelijk van naam, maar inderdaad veelal bijna tegenstellingen, kan elke staat en elke wetgever de ééne wel voor de ambten invoeren, n.l. de gelijkheid naar maat, gewicht en getal, door het lot haar richting gevend bij de verdeelingen. Maar de echte en beste gelijkheid is niet maar zoo voor iedereen gemakkelijk in te zien. Want ongetwijfeld is zij

Dat dit woord alleen al Prof. Kohnstamm in zijn inaugureele rede als hoogleeraar in de paedagogiek niet voorzichtiger gemaakt heeft voor het opstellen van een antithese *Plato—Rousseau*, is merkwaardig. Dr. Bierens de Haan heeft overigens in zijn polemieek tegen deze doctrinaire en onvoldoend-gefundeerde rede voortreffelijk en overtuigend bewezen, dat het bij Plato ook nog ging om de vorming van de persoonlijkheid. — 1. Leg. 809 e. 807 c. d. — 2. De vertaling is een zwakke poging, om de stoeve en moeilijke wijze van uitdrukking te behouden en toch den zin te benaderen.

een beschikking van *Zeus* en aan de menschen schenkt zij altijd wel slechts luttels, doch wat zij verleent aan staten of ook aan enkelingen, doet zij alles tot iets goeds gedijen. Aan den grootere immers deelt zij meer, aan den kleinere minder toe, in juiste verhouding schenkend, naar den aard van elk van beiden; en zoo dan ook met de ambten: aan de hooger-staanden in bekwaamheid deelt zij altijd de hoogere toe, doch aan hen, die juist het omgekeerde zijn van dezen in bekwaamheid en ook in opvoeding, het hùn weer passende: aan elk van beiden naar verhouding. Want dat juist is, dunkt mij, wel de groote vraag in staatszaken, de vraag om het *rechte*. Daarnaar ook nu strevende en met die gelijkheid voor oogen, moeten wij den nu wordenden staat inrichten 1. En als iemand ooit een anderen sticht, behoort hij zijn wetten te geven met zijn blikken gericht op datzelfde, niet op (de belangen van) een paar tyrannen of van één man of wel van een of ander volksbewind, maar op het eeuwig-rechte. En dat is het, wat pas gezegd is: dat het van *nature* gelijke aan ongelijken altijd gegeven wordt. Doch het is onvermijdelijk, dat de staat in zijn geheel, wil ook hij niet zijn deel krijgen aan onophoudelijke tweedracht, die bastaard-soort van gelijkheid mede zal moeten toepassen. Een bastaard-soort, zeg ik, want mildheid en toegevendheid zijn, wanneer ze toegepast worden met schending van de ware gerechtigheid, een inbreuk op de volmaaktheid en het ideaal in zijn strengheid. Daarom is het een *dwang*, de gelijkheid van den stemsteen mede toe te passen om de ontevredenheid van den grooten hoop (te ontzien), de godheid en een genadig lot echter ook dan onder gebeden aanroepend, dat die den stemsteen richten naar het hoogste recht. Zoo moeten wij dan, noodgedwongen, de *beide* soorten van gelijkheid toepassen, maar slechts in zeer, zeer weinig gevallen die ééne, welke het toeval noodig heeft 2."

Plato, die in zijn „Republiek”, behalve voor zijn *Φύλακες*,

1. Plato spreekt deze beginselen uit naar aanleiding van de stichting zijner kolonie in de „Leges”. — 2. Leg. 757 a—758 a. Vgl. 735 e. 744 b. c.

het privaat bezit zwiġgend vooronderstelt, tracht in zijn „Staat der Wetten” door voorschriften van staatswege wel excessen van rijkdom en armoede te voorkomen, maar laat binnen bepaalde grenzen de mogelijkheid open voor het verwerven van eigen bezit 1; het wordt bij hem ook een factor bij het bepalen van de plaats, welke ieder burger in de gemeenschap zal innemen. De regeling is merkwaardig, omdat zij een poging is tot practische toepassing van de gelijkheid naar verhouding 2 en tegelijk een fundamentele afwijking van het ideale beginsel. Hij deelt namelijk, na de toewijzing der gevormde hoeven bij de stichting zijner kolonie, de burgerij in census-klassen in met de volgende motiveering: „Omdat het niet mogelijk is, dat allen een gelijk bezit hebben bij hun komst in de kolonie, maar de een daar zal aankomen met meer, de ander met minder, moeten wel, o.a. terwille van het evenwicht in de toestanden, verschillende census-klassen ingesteld worden, opdat het bezetten der ambten, de bijdragen der meervermogenden aan de staatskas en de toedeelingen (aan de mindervermogenden), de waardeering van ieders beteekenis niet alleen uitdrukken naar de verdienste van zijn voorvaderen en van hemzelf, noch enkel naar de kracht en schoonheid van hun lichamen, maar opdat zij (de burgers n.l.) hun eerbewijzen en ambten ook naar de mate van welstand en armoede, zoo gelijk mogelijk verdeeld, naar ongelijke weliswaar, maar naar evenredige verhouding, verkrijgen en zoo niet in tweedracht komen 3.” Plato geeft hiermee na

1. o. a. Leg. 740 a. 742 c vlg. 744 b vlg. 746 a vlg. Vgl. 736 d. — 2. Ook bij de verdeeling der akkers past hij deze in de praktijk toe: de vruchtbare hoeven zijn kleiner, dan de schrale en door ze alle in twee uiteenliggende stukken te verdeelen, poogt hij te bewerken, dat de voor- en nadeelen van afstand en ligging evenredig over de boeren worden verdeeld: Leg. 745 c—d. — 3. Leg. 744 b. Ik kan met geen der commentatoren van deze moeilijke plaats meegaan, noch in hun textveranderingen (waarom toch zou men de verworpen woorden geïnterproleerd hebben?), noch in hun interpretaties. Stall-

het strakke ideaal van zijn „Republiek”, die het zuiverste principe der geometrische gelijkheid in de onderlinge verhoudingen der burgers verwezenlijkte, bij de stichting van een staat, „voor menschen, niet voor goden of godenzonen”, toe aan de bezitsverhoudingen, welke ook in de reële wereld hun weerslag vinden in de wijze van het bezetten der ambten en de mate, waarin iemand tot de algemeene kas bijdraagt of er als armere uit ontvangt. Zooals hij, blijkens de geciteerde formuleering, het beginsel niet te streng wil toepassen en het lot soms toelaat, om de gevoeligheden van de massa te ontzien, doet hij hier een belangrijke concessie aan het bezit 1, ter wille van den vrede. Hiermede kwam hij op voor privileges krachtens het vermogen en schreef hij in den geest van de bezittende klassen in Athene. Ook Aristoteles acht, polemiseerende tegen het blijkbaar wel aangevoerde argument, als zou gelijkheid van goederen de binnenlandsche rust bevorderen, de kans daarop niet groot, want „de aanzienlijken zouden er ontevreden mee zijn, omdat ze naar hun meening een bedeeling op gelijken voet niet verdienen 2.”

Scheen het dus bij het lezen van de vroeger geciteerde plaatsen, alsof het slechts een theoretische kwestie was, geometrische of arithmetrische gelijkheid, we merken uit zulke woorden, als de zooeven aangehaalde, dat het daarnaast om reële dingen ging. In vrije navolging van een later schrijver over Solon's tijd mogen wij voor de 4de eeuw in Athene zeggen, dat in het algemeen de gelijkheid naar verdienste en waarde tot de gedachtesfeer en wenschen behoorde van de bezittende klasse, onder de bezitlooze

baum schijnt niet gezien te hebben, dat ἀπολαμβάνοντες een mannelijke vorm is. Er is — en daarover zijn allen het eens — iets weggevallen. Ik vooronderstel een ἀποφαίνωσις τὴν εὐμορφίαν en grond daarop mijn vertaling. In ieder geval wil Plato hier een soort van verdeeling naar evenredigheid: dat komt in alle vertalingen uit en ook de mijne mag als zoodanig boven in het verband haar plaats vinden. — 1. Ondanks zijn woorden in 715 b. c. — 2. Pol. II 7, 1267 a, 39 vlg. Vgl. III 13, 1284 a.

vooral vond die naar maat en getal als eenig beginsel voor de verdeeling van invloed en bezit, aanhang 1. Dezelfde schrijver deelt mede, dat Lycurgus de arithmetische *ἀναλογία* als het democratisch en ochlocratisch beginsel uit Sparta zou hebben gebannen en de geometrische als het aristocratische en monarchale ingevoerd 2. Deze uiting bewijst niets voor de verhoudingen in Athene; alleen blijkt er uit, dat de beide begrippen vroeger of later waren geborgen in het geestelijke tuighuis van bepaalde klassen.

Het waren „Schlagwörter” geworden en beide partijen trachtten de werking er van te versterken door glans van hooger gezag. Isocrates verleende aan de gelijkheid naar verhouding de autoriteit der vaderen 3, volgens Plato was Zeus haar steun 4, zooals deze voor de democratie de vader van Ἐλευθερία, de Vrijheid, geworden was! Ook Plutarchus' bron ziet de gelijkheid naar verhouding, *ισότητα κατ' ἀναλογίαν*, als een instelling der godheid, welke háár ook beschermt, doch die gelijkheid, welke de massa zoekt, „de grootste onrechtvaardigheid”, uitroeit 5. De natuur werd door den één aangehaald als bewijs voor de geldigheid der ongelijke bedeeing 6, door den ander als steun gezocht voor het tegenovergestelde 7; zoowel de arithmetische gelijkheid, als haar tegendeel, werden als ordeningen van den kosmos geschilderd 8.

Wij kunnen als slotsom zeggen, dat de vraag om evenredige gelijkheid naar inhoud en bedoeling deels samenviel met de eischen om het recht van den sterkste: zij ook verlangde recht voor den sterkere. Principieel gesteld, vatte men in deze vraag de vrijheid niet op als macht, om over anderen te heerschen of als mogelijkheid tot het uitleven der begeerten, maar bedoelde men de verwezenlijking der vrijheid in evenmatige verdeeling van macht, rechten en goederen naar verdienste, intellect en karakter. Maar ook

1. Plut. v. Sol. XIV. — 2. Quaest. Conv. VIII 2, 719c. — 3. p. 281. — 4. p. 286. — 5. Plut. Quaest. Conv. II 10, 643 b. Vgl. p. 274. 278. — 6. p. 274. 283. Vgl. Isocr. Nic. 14. Zie ook 15. 16. Pind. Nem. VII 5 vlg. 54 vlg. — 7. p. 51. — 8. Eur. Phoen. 541. Plato, Gorg. 507 e.

de beteekenis van deze ideologie hing daarvan af, wie haar in den mond voerde en in zooverre werd ook haar inhoud niet volkomen gedekt met de idealistisch-klinkende woorden *naar verdienste, intellect en karakter*. Er behoort bij — en dat was de interpretatie vooral van de aristocratische agrariërs en hun aanhang — *naar bezit, stand en rang*, en met dien inhoud werd ook deze formule weer gebruikt, om den wensch naar verwezenlijking van reële — materieele en politieke — eischen in een leuze te vatten. En in zooverre werd haar geschiedenis en *maatschappelijke* functie vrijwel dezelfde als die van de vorige; of men dan zeide: „het recht van den sterkste is het hoogste recht” of: „loon naar waarde beteekent de hoogste billijkheid”, die woorden kregen dezelfde beteekenis; het waren verschillende strijdvormen. De eerste theorie vormde den grond, om eigen fysieke en intellectuele krachten rücksichtslos in macht om te zetten en haar rechtvaardiging ging gepaard met een cynische analyse van de reële verhoudingen. Voor hen, welke de tweede theorie wilden benutten, werd zij een dekmantel voor bedoelingen, die zich op materieele belangen richtten. Dan was ook zij een bedriegelijke ideologie, een van de strijdmiddelen in de worsteling om macht en goederen en ook over dit wapen werd de zegening van hogere machten afgesmeekt.

Vrijheid verwezenlijkt in niet democratische vormen; staatsutopieën. Gaan wij bij enkele representatieve figuren van de oppositie na, wat hun opvattingen over vrijheid waren of de vormen, waarin zij den besten staat zich dachten, dan zien wij, dat Aristoteles ieder, die voor zich zelf leven kan, onafhankelijk van een ander, een vrij man acht 1; wie echter mensch is en toch een werktuig, *ὄργανον*, van een ander, is een slaaf 2. Die vrijheid kan nu volgens hem bestaan, ook al regeeren anderen over zoo iemand, d. w. z. hij kan

1. Metaph. I 2, 982 b 25. Vgl. Pol. III 4, 1277 b 5. V 2, 1337 b 17 vlg. Rhét. I 9, 28. — 2. Pol. I 4, 1254 a 14. Zie Newman, I p. 246. IV p. 494.

vrij blijven, al zorgen anderen voor zijn belangen, mits hun bestuur en maatregelen hem werkelijk ten goede komen. Elke regeeringsvorm, die, ook zonder medezeggenschap der onderdanen, voor het algemeen welzijn zorgt, is gerechtvaardigd. Zoo vinden wij bij Aristoteles, dat ook het bewind van een koning, de βασιλική ἀρχή 1, het bewind van een aristocratie, de ἀριστοκρατική ἀρχή 2, vormen van een bewind van vrijen, τῶν ἐλευθέρων ἀρχή, zijn. We moeten hier 3 wel voorzichtig zijn, omdat oligarchische of monarchale staatsvormen worden bedoeld, waar de onderdanen vrij zijn in den zin van niet-hoorig of slaaf, terwijl men in het midden laat, in welke mate zij eenige politieke rechten en vrijheid bezitten: zij staan tegenover de despoten 4. We mogen echter wel zeggen, dat de radicale democratie in Athene het volk in zoo'n monarchie of aristocratie niet vrij zou genoemd hebben, evenmin als zij aan Plato's opvatting in zijn „Staat der Wetten” bijval kon schenken, waar hij in zijn republiek van kleine boeren de ambtsbevoegdheden der magistraten wel beperkt en ook andere democratische regelingen treft, maar het opperbewind in handen geeft aan een zeer aristocratisch lichaam en dezen staat dan vrij noemt 5. We behoeven in dit verband nauwelijks de scherpe antithese *democratie-oligarchie* in herinnering te brengen 6, de geheele geschiedenis van de democratische vrijheid bewijst, dat zij een losmaken van banden beteekende, een steeds beslister bepalen van eigen lot en doorzetten van eigen wil als staatsburgers op steeds ruimer en talrijker terreinen: een andere vorm van politieke vrijheid moest ondenkbaar zijn voor het Atheensche volk en aangezien worden voor een verkapt vorm van strenge oligarchie of tyrannie, waartoe inderdaad de meest ideëel-gedachte staatsvormen bij gelegenheid konden ontaarden. Een woord van Demosthenes drukte scherp uit, wat in de 5de en ook in de 4de eeuw nog over het koningschap in het algemeen gedacht werd en wat men er van verwachtte:

1. Pol. III 7, 1279 a 33. — 2. Pol. III 17, 1288 a 11. — 3. Met Newman bij Pol. I 11, 1259a 39. — 4. Pol. III 6, 1278 b 32 vlg. — 5. Leg. 693 b. 701 d. — 6. p. 262—269.

„Iedere koning en tyran staat vijandig tegenover vrijheid en is tegenstander van wetten 1.” Daarom is het noemen van monarchieën en aristocratieën als acceptabele regeeringsvormen voor vrijen naast de democratieën een uiting van reactie, vooral omdat Aristoteles elders de democratische opvatting van vrijheid 2 blijkt te bestrijden: „In de zeer radicale democratieën bestaan, doordat de menschen vrijheid verkeerd opvatten, toestanden, die met behoorlijke verhoudingen in strijd zijn. Door twee kenmerken schijnt n.l. de democratie zich te onderscheiden, door de macht van de meerderheid en door de vrijheid. . . . Maar dat is verderfelijk, want men moet het leven in het belang van den staat geen slavernij achten, maar eigen behoud 3.” Behalve dat hieruit nog eens in het algemeen blijkt, dat *ἐλευθερία* en *ἐλευθερία* twee waren en haar beteekenis maar afhing van den persoon of klasse, welke het woord uitsprak, leeren wij uit het laatste gedeelte van deze passage nog iets anders: het leven voor den staat acht hij geen slavernij 4.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat Aristoteles vrijheid opvatte als gehoorzaamheid aan de rechtvaardig gestelde wet. Dit idee van de ware vrijheid, die naar de wetten luistert, was reeds vroeger bekend 5 en komt ook bij Plato naar voren: knechtschap aan de wetten is knechtschap aan de goden 6. Dat wetten het plechtanker van de democratie zijn, is een gemeenplaats en gold daarom ook in Athene 7: een democratisch bestuurd volk schept haar eigen staatsvorm en wijzigt dezen naar opkomende behoefte; het is vrij, in zooverre het zich vrijwillig stelt onder zelfgekozen vorm van gezag. Het zal echter, krachtens het wezen van zijn vrijheid, nooit de gehoorzaamheid aan den *νόμος* in andere staatsvormen als vrijheid erkennen en dat

1. Philipp. II 25. — 2. Evenals die over de gelijkheid: p. 281. — 3. Pol. VII 9, 1310 a 27 vlg. Vgl. Plato, Leg. 780 a. — 4. Vgl. Metaph. XI 10, 1075 a 19. — 5. Herod. VII 104. — 6. Leg. 762 e. Vgl. 729 d. Epist. VIII 354 c. — 7. Andoc. adv. Alc. 19. Aesch. Ctes. 6. Dem. XXI 126. Vgl. ps.-Dem. XXV 21. Zie p. 42. 119. 212. 213.

was de oorzaak van de antagonie, waarin steeds meer van de beste burgers in Athene kwamen te staan tot den staatsvorm van hun vaderstad.

Wanneer, onder den invloed van de bloeiende of opkomende monarchieën of tyrannieën op Sicilië en Macedonië of elders en geïmponeerd door het conservatieve Sparta met zijn aristocratische deugden van den ouden hoplitenstaat, sommigen als oplossing voor de vraag naar den besten staat een regentschap van enkelen ten bate van het geheel zochten, kon deze typisch-aristocratische formulering door de rasechte democraten slechts geïnterpreteerd worden als schoonklinkende ideologie, bedoeld als sanctie voor het opgedrongen recht van een adelskaste. Wij behoeven hier niet in te gaan op de betrekkelijke waarheid van deze opvatting, noch den ernst van de betreffende denkers te toetsen of hun mogelijke standsvooroordeelen onder de loupe te nemen; ook over de verschillende vormen en bedoelingen der voorgestelde hervormingen en utopieën kunnen wij hier zwijgen. Het feit is in dit verband slechts van belang, dat de verwezenlijking van echte vrijheid door velen dus niet afhankelijk werd geacht van den democratischen regeeringsvorm ¹. De conservatieve staatstheorieën beteekenden voor de ontwerpers meestal een oproep tot terugkeer naar den vroegeren adelsstaat, waar de ἄριστοι de heerschers waren en voor dezen de vrijheid binnen de perken van hun onderling democratische organisatie naar hun opvatting bestond.

Velen begonnen te voelen voor een humaan koningschap; in principe verschilde dit ideaal niet zooveel van het zooveen genoemde regentschap van „the few best”. Beide staatsvormen werden verdedigd op grond van het recht der hogere intellectualiteit. „Koningen en regeerders zijn niet zij, die de scepters dragen of die door Jan en alleman

1. In de 5de eeuw reeds merken wij bij Herodotus (III 81. 82) reeds, dat sommigen zich er wèl van bewust waren, dat tyrannie onder een democratie mogelijk was, terwijl vrijheid verwezenlijkt kon zijn (in een bepaalde opvatting natuurlijk weer) onder een alleenheerschappij.

gekozen of door het lot aangewezen, of die door geweld en list zoover gekomen zijn, maar zij, welke de kunst van regeeren verstaan," zei „Socrates" 1. Wie weet, wat het *δικαιον*, het goede, het rechte, is, heeft door zijn nadenken inzicht gekregen in zijn waarachtig belang, zoo redeneerde hij en aangezien geen mensch tegen eigen belang in kan handelen, geeft het rechte inzicht ook de ware *ἀρετή*. De wetenden zijn volgens hem deugdelijk en deugdzaam en zij alleen hebben recht op de leiding van diegenen, wien het inzicht ontbreekt. De besten in geestelijken aanleg en karakter, die tevens een zeer zorgvuldige opvoeding hebben genoten, zijn de aangewezen bestuurders, zoo redeneerden velen ook na hem en de goede opleiding van den staatsman werd een zeer gewichtig en vaak opgeworpen thema voor diegenen onder Socrates' bewonderaars en leerlingen, welke ideale staten schilderden. In zijn eisch lag al critiek op democratische nivelleering besloten; velen van de lateren kwamen tot conclusies in aristocratischen geest. Xenophon kon Cyrus, den Perzischen koning, als een idealen vorst schilderen, omdat deze de ideale opvoeding had genoten; zelfs een tyran kon volgens denzelfden schrijver een goed heerscher zijn, mits hij maar aan de door Socrates genoemde voorwaarden voldeed (Hiero); hij schrijft ook met lof en bewondering over Cyrus den Jongere en Agesilaus. Isocrates wenschte, om uit de ontreddering te komen voor Griekenland, een verbond van Grieken, dat onder leiding van Athene tegen de Perzen zou optrekken. Maar evenzeer richtte hij zich tot vorsten, welke het initiatief tot zulk een expeditie zouden nemen of zich bereid zouden verklaren, een zoo groote beweging aan te voeren. Zoo wendde hij zich tot Iason van Pherae, tot den door hem zeer bewonderden Dionysius I van Syracuse, tot Archidamus van Sparta, tot Philippus van Macedonië 2. En hoewel daarmede zeker niet bewezen is, dat hij een blijvend

1. Xen. Mem. III 9, 10. — 2. Zelfs de waschechte democraat Hyperides achtte een éénhoofdige leiding noodzakelijk in den strijd voor de onafhankelijkheid: Epit. 10. Zie voor Isocrates' pogingen: Mathieu, l.c. p. 95.

éénhoofdig bewind voor zijn vaderstad of voor alle Grieken wenschte 1 — zelf verklaart hij de monarchie een goede staatsvorm voor *βάρβαροι*, maar niet voor Grieken 2 — hij erkende door zijn optreden toch tegenover het democratische dogma principieel de geldigheid of noodzaak van centrale leiding en toonde zich aldus één van de weinigen, die nieuwe wegen zagen, om uit den nood van den zichzelf overlevenden stadstaat te komen 5. Al roemde hij bij andere gelegenheden — hij is rhetor en leefde in een keer der tijden vol gisting! — het oude Athene, hetzij van Solon of van Clisthenes en het vroegere of tegenwoordige Sparta en scheen hij in de scherpste van zijn critiek op het heden het ideale „democratische” verleden weer in het leven te willen roepen, elders vinden wij bij hem gunstige uitlatingen over een alleenheerscher 3 en hij toont een voorkeur, om één persoon tot drager van zijn politieke ideeën te maken: Heracles, Agamemnon, Theseus; verder koestert hij bewondering voor Alcibiades. Ondanks zijn critiek op de monarchie, schildert hij den idealen vorst in zijn Nicocles, een voorbeeld voor Augustinus en Erasmus 4. Een zeker scepticisme toont hij soms ook weer over de waarde van iederen staatsvorm afzonderlijk en in een zijner redenen acht hij een goede samenleving mogelijk onder elke constitutie, mits de besten de leiding hebben 5; dit laatste nu was voor iemand als de radicale democraat Demosthenes in ieder geval een ketterij 6. Ook in de geschriften van den gematigden democraat Isocrates merken wij dus, dat nieuwe probleemstellingen ruimte vonden, dat hij niet bleef staren naar de democratie als eenige mogelijkheid voor uitredding. Volgens Plato mag hij alleen heerschen, die de kennis er voor heeft en de kunst er van verstaat; dan doet het er niet toe, of één man regeert of enkelen 7,

1. Vgl. Paneg. 125. 151. — 2. Philipp. 154. Vgl. 107. — 3. Bus. 15. 16. — 4. Merkwaardig is weer, dat ook Isocrates in dat geschrift de toestanden op den Olympus noemt als bewijs voor de voortreffelijkheid van het koningschap; ook de goden worden door Zeus als koning beheerscht: Nic. 26. — 5. Panath. 132. Vgl. Euag. 46. de Pace, 108. — 6. XV 18. — 7. Passim in zijn werken, b.v. Rep. 445 d.

en evenmin, hoe; of het is naar of tegen den wil der onderdanen, met of zonder wetten, of de regeerders rijk zijn of arm, het maakt geen verschil, wanneer zij maar werkelijk het rechte in het oog weten te houden en heerschen voor het wel der onderdanen 1. De ware *φιλόσοφοι* bezitten kennis en zien het algemeene: daarom moeten zij heerscher zijn, hun absolute heerschappij is en blijft Plato's hoogste ideaal in al zijn staats-theoretische werken; kan dit niet verwezenlijkt worden, dan wenscht hij een koningschap, maar beantwoordend aan zijn speciale eischen; is ook dat niet mogelijk, dan verdient een aristocratie de voorkeur; een wettige democratie is zijn laatste wensch, al staat zij boven de ontaarding van de drie voornaamste staatsvormen, dus boven de timocratie, de ochlocratie en de tyrannie. Plato hoopte bij gelegenheid op verwezenlijking van eenige zijner idealen zelfs in een tyrannie! Aristoteles, Alexander's leermeester, wil in het uiterst-zeldzame geval, dat één persoon of weinigen een bijzondere bekwaamheid bezitten, aan dezen de absolute macht in handen geven: den bekwaame te volgen en te gehoorzamen is volgens hem goed en recht en hij acht ook voor den staat het ideaal bereikt met de heerschappij van de „wijzen” 2. Verder hangt het volgens hem in ieder gegeven geval van de omstandigheden af, welke staatsvorm gekozen moet worden: de elementen bezit, geboorte en bekwaamheid moeten er uitdrukking in vinden. Aristoteles' gemengde staatsvorm, de *πολιτεία*, is niet een combinatie van de drie op den voorgrond tredende staatsvormen van zijn tijd, van koningschap, aristocratie en democratie, maar een verbinding van de genoemde drie elementen 3. Dit feit en dat hij aan het koningschap, de

544 e. 580 b. Vgl. 587 b vlg. Polit. 293 a. 297 b. c. Leg. 690 b. — 1. Polit. 293 a—294 a. Vgl. 298 e. Rep. 590 d. — 2. Vgl. o. a. Metaph. I 2, 982 a. Pol. IV 3, 1325 b 10. III 13, 1284 a vlg. III 15, 1286 a 9 vlg. — 3. Herodotus (III 80) liet reeds zien, hoe alle staatsvormen een zelfde aantal fouten en voordeelen bezitten. Newman, I p. 451. 452, wijst er op, dat het idee reeds langer bekend was, misschien reeds aan Solon, aan Hippodamas van Milete, zeker aan

βασιλεία, een groot voordeel verbonden acht, n.l. een beschutting tegen klassenheerschappij 1, laat wel duidelijk zien, uit welken drang hij zich heeft afgewend van de radicale democratie en zoekt naar een nieuwen staatsvorm. Xenophon, Isocrates, Plato en Aristoteles achten het vorst-zijn een ambt met groote plichten 2: daarmee alleen al is bewezen, dat in hun kringen een goed koningschap als een niet te versmaden bestuursvorm werd beschouwd. En al keerde de Cynische school zich in het algemeen van het practische staatsleven af, haar stichter Antisthenes toonde veel belangstelling voor het koningschap: door hem werd misschien voor het eerst een koning met een herder vergeleken 3, zooals Plato den goeden regeerder een stuurman noemde 4 en Aristoteles in den vorst een vader zag 5. Ook voor de oudste Stoïcijnen was later de staatsvorm een ἀδιάφορον, dus ook onder een koningschap kon de „wijze” leven, wanneer zijn persoonlijkheid maar vrij bleef 6; evenzoo kon in denzelfden tijd de Epicureïsche „wijze”, ἐν καίρῳ, bij gelegenheid, ook een μόναρχον διαπύειν, een koning dienen 7.

Thucydides. In de 4de eeuw kreeg het eerst belangrijke beteekenis, vóór Aristoteles ook reeds door Plato. Zie voor de volledige ontwikkeling van het idee: Zillig, *Die Theorie der gemischten Verfassung u.s.w.*, diss. Würzburg, 1916. In werkelijkheid zijn de meeste staten gemengde vormen, „im Altertum meistens von Oligarchie und Demokratie”: Landheer, *Der Gesellschafts- und Staatsbegriff Platons*, p. 72. — 1. Pol. VII 10, 1310 b 40 vlg. III 7, 1279 a 33 vlg. Newman ad locum vergelijkt: Isocr. ad Nic. 16 Aristot. Eth. Nic. V 10, 1134 b vlg. Solon, fr. V 5 vlg. Aristot. Rep. Ath. XII. Plut. v. Arist. VI. — 2. Xen. Cyrop. VIII 1, 37. Hiero, I 7 vlg. Isocrates passim in de reeds geciteerde verhandelingen en: Epist. VI 11. Plato passim en vooral in den Politicus. Vgl. ook nog Diog. Laert. III 18. — 3. Xen. Cyrop. VIII 2, 13. Vgl. Plato, Polit. 295 a. Dio Chrys. I 17. III 39. IV 43. — 4. Polit. 296 e. Vgl. Rep. 488 d. 489 c. — 5. Eth. Nic. VIII 10, 4. — 6. Vgl. p. 248. Zie ook Kaerst, *Entwicklung der Monarchie u.s.w.*, p. 32. — 7. Diog. Laert. X 12.

In het algemeen zocht deze oppositie naar een gemeenebest, d. w. z. naar een staatsvorm, waarin de verlangens der partijen evenredig bevredigd werden, de regeering boven de partijen stond; aan de regeerders stelde zij in verband daarmee hooge eischen van bekwaamheid, karakter en opvoeding. De staat mocht niet het belang van enkele personen dienen of van een overheerschende klasse, maar het heil van de gansche burgerij: zijn bestuur moest een werkelijk sociaal bewind beteekenen 1. Hij behoorde een kosmos te zijn, onder de burgers *ἐμόνοια* en *φιλία* heerschen, *σπάσις* werd in dien gedachtengang het ergste, wat er was. En de staten, die niet aan deze eischen beantwoordden, heetten partijklieken, uitwassen, ontaarding, afwijkingen 2. Het was een reactie tegen de eeuwigdurende worstelingen der klassen en tegen de aanmatiging, waarmede „sterke” individuen hun wil aan de massa trachtten op te leggen of een massa de waarlijk-sterke mannen terug drong. Zij uitte zich op zeer uiteenloopende wijze: het verleden, de primitieve menschen en de oude Grieksche stadstaten werden geidealiseerd, evenzeer als vreemde landen (Perzië en Egypte); in de wolken bouwde men staten, men zocht heil in de onderlinge vermenging van elementen uit de verschillende staatsvormen, in evenwicht tusschen de sociale krachten in den staat, men drong aan op een regime van wijze heerschers of op dat van een monarch, welke onder verloochening van eigen wenschen en behoeften een rechtvaardig en humaan bewind voerden over hun onderdanen. Deze gedachten vonden hoofdzakelijk ingang bij de conservatieven en bleven in hun brein vooral als realiteiten leven; zij hebben in de geschiedenis van Athene niet beslissend ingegrepen: uit practisch-hopelooze oppositie vaak ontstaan, hebben zij, doordat juist ernstige en groote denkers ze in dien tijd gedacht hebben, veeleer in latere tijden invloed gewonnen en zijn toen eerst meer dan eens van beteekenis geworden in het

1. Vgl. o. a. Aristot. Pol. III 7, 1279 a 28 vlg. VII 11, 1315 a 31 vlg. — 2. Uitdrukkingen, uit Plato en Aristoteles ons bekend.

reële leven. Nu staan zij niet enkel als meesterlijke grondgedachten aan het begin van de ons bekende geschiedenis der staatsphilosophieën en staatswetenschappen, maar blijven voor het meerendeel in hun essence als onvervulde idealen nog immer de leidende naturen of de beschouwende geesten van den modernen tijd vervullen. Ook bij de behandeling van ons thema verdienden ze, zij het ook slechts vluchtig, aandacht, want zonder dat gezegd kan worden, dat zij diep ingewerkt hebben op het leven in den tijd van hun ontstaan, het staat toch stellig vast, dat zij de verzwakking en ontbinding van den stadstaat Athene en diens vorm van vrijheid bespoedigd hebben. Het feit n.l., dat zooveel van de beste burgers individueele opvattingen aanhingen, die zich richtten tegen den democratischen staatsvorm, bewijst een sterk toegenomen individualisme, een scheuring in eigen rijen, waardoor de macht van de aaneengesloten burgerij als heerschende klasse, innerlijk moest vervallen; de conservatieve staats-theorieën zijn de doodsklokken over een verouderenden maatschappijvorm.

Omkeering der begrippen en vrijheid en gelijkheid in ethischen zin. — Er lag echter, — en hiermede komen wij tot een derde scheiking in de conservatieve oppositie tegen de democratie — in de formuleering *loon naar waarde of verhouding* iets verscholen, dat tot een principieel andere opvatting kon leiden en inderdaad de stof voor een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van het begrip vrijheid heeft geleverd. Terwijl namelijk sommige aanhangers van deze theorie als norm bij de waardebepaling van den burger niet eenvoudig zijn burgerschap, noch zijn bezit, afkomst of rang, maar zijn moreele of intellectueele kracht stelden en de ware vrijheid van den staat eerst dan verwezenlijkt zagen, wanneer de minder-waardige ondergeschikt zou zijn aan den meer-beteekenende, verlangden zij van de meerwaardigen zelfbeheersching en zelfopoffering en beschouwden die deugden naast inzicht als de eenige gronden, waarop zij aanspraak konden maken op macht. Daarmee kwam men diametraal te staan tegenover alle interpretaties, welke

het begrip vrijheid tot dusverre in Athene had gevonden, zoowel tegen de beginselen van de Atheensche democratie zelf in gematigde of radicale formuleering, als tegen openlijke of verkapte Caesar-moraal, welke brute, materiele kracht een vrijbrief achtte voor het usurpeeren van macht, bezit en genot.

Euripides zei: „Geen van de stervelingen is vrij; de mensch is òf slaaf van het geld òf van het lot 1.” Deze woorden brengen het begrip vrijheid over naar het persoonlijk en zedelijk leven, evenals Socrates dit deed, wiens werkzaamheid door zijn grooten leerling met de kunst van een vroedvrouw werd vergeleken: hij wekte op tot zelfstandig denken, maakte den geest vrij, dat hij *zelf* baren zou en versterkte daardoor ook de zedelijkheid, welke vooral, volgens Socrates, bestaat in juist inzicht omtrent het ware goed, in verlossing van dwaling en uit bevangenheden: Socrates zag als hoogste taak van den leermeester: bevrijding. Bij de behandeling van de kwestie, of vrijheid voor een individu en voor den staat een schoon en grootsch bezit is, antwoordt hij op de vraag, of hij hem vrij acht, die door lichamelijke genietingen wordt beheerscht en daardoor het goede niet kan doen: „Allerminst.” „Het doen van het goede,” zoo vervolgt zijn partner, „schijnt u misschien vrijheid te zijn. Acht gij het dan, daarvan uitgaande, onvrijheid, menschen om je heen te hebben, die je daarin belemmeren?” „Zonder twijfel.” „Dus zij, die zich niet beheerschen, lijken u onvrij?” „Ongetwijfeld, bij Zeus, en terecht.” „Wat is nu uw meening: worden zij, die zich niet beheerschen, alleen belemmerd, het goede te doen of ook gedwongen, het kwade te bedrijven?” „In even sterke mate worden zij volgens mij tot dit laatste gedwongen, als in het eerste belemmerd.” „Maar wat voor tyrannen acht u hen te zijn, die het goede verhinderen en tot het kwade dwingen?” „Bij Zeus, geen slechtere kunnen er zijn.” „En wat voor dienstbaarheid acht u de ellendigste.” „Ik diegene, welke men bij de slechtste tyrannen dient?” „Zijn dus zij, die zich niet beheerschen, slaaf in de ellendigste

slavernij?" „Volgens mijn meening, ja 1." En elders zegt hij, dat wie zich in de zucht naar geld bedwingt, het er op toelegt, vrijheid te verwerven 2. Ook over Antisthenes 3 lezen wij, dat hij de menschen trachtte te „bevrijden", door hen los te maken van datgene, wat niet hun eigenste bezit was: de uiterlijke wereld; hij wees er op, dat men zijn voorstellingsvermogen naar eigen vrije verkiezing gebruiken kon en dat niemand dat kon belemmeren of beïnvloeden. In de aangehaalde plaatsen komen reeds geheel andere opvattingen over vrijheid duidelijk aan den dag; wij moeten echter hoofdzakelijk bij Plato stilstaan, omdat in de literatuur, die wij over hebben, bij hem de principieele omkeering van het begrip het scherpst is geformuleerd en in haar gevolgen voor het individueele en maatschappelijke leven het sprekendst tot uiting is gebracht. We zagen reeds, — en verwijzen er nadrukkelijk naar — dat Plato scherpe critiek op de democratische gelijkheid uitoefende en hoe zijn opvattingen over gelijkheid in aristocratische richting gingen; we laten hier eveneens zijn critiek op de vrijheid achterwege, beschrijven slechts in aansluiting met en met verwijzing naar deze negatieve gedeelten 4, van welke beginselen hij bij zijn bestrijding der beide democratische dogma's uitging, omdat de korte uiteenzetting daarvan het inzicht kan verdiepen in de nieuwe beteekenis, welke ook Plato legt in het begrip vrijheid.

Plato blijft dan, wat de sociale positie der slaven, vrouwen en achtergestelde medeburgers betreft, in hoofdzaak op het standpunt der democratie staan; hij verwerpt voor de meerderheid zijner medeburgers den inhoud van de democratische vrijheid en gelijkheid en verzet zich scherp

1. Xen. Mem. IV 5, 3—5. Het beeld van de *ἐλευθερία* der *ἐπιθυμίαι* ook: Xen. Oec. I 22. 23. *Ἐλευθερία* werd als karaktereigenschap reeds zeer lang gebruikt. Bij Euripides wordt elders ook gesproken over de onvrijheid van den mensch: fr. 801. Vgl. 220 en Hecabe, 864. Zie ook Isocr. Laud. Hel. 35: *τὰς ψυχὰς τῶν συμπολιτευομένων ἐλευθερώσας*. 2. Mem. I 2, 6. Vgl. Ages. X 2. — 3. fr. 75. — 4. p. 282—288 en p. 119—133.

tegen het recht van den sterkste, dat Sophisten in verschillende schakeeringen propageerden en individuen, partijen, klassen en staten vaak toepasten. Hij ziet de menschen verschillend van aanleg en karakter, de meesten worden volgens hem hoofdzakelijk door begeerten en driften gedreven, in enkelen slechts leidt de rede. Vrij zijn alleen deze laatsten. De tyrannen en heerschers worden wel geacht, de ware vrijen te zijn, maar Plato ironiseert de vanzelsprekendheid, waarmee de vrijheid wordt opgevat als heerschappij over anderen 1 en noemt het leven van den tyran, den schijnbaren heerscher en het ideaal van sommige Sophisten, een slavenleven 2: het complex zijner begeerten is diens despoot. „Niet de beheersching van anderen, zooals de „velen” meenen, maar het meester-zijn over zichzelf, eigen driften en begeerten is de ware vrijheid,” predikt „Socrates” in den „Gorgias” 3 tot verbazing van zijn partner, welke de vrijheid ziet als een ongebreideld uitleven van alle begeerten en dat eerst deugd en gelukzaligheid acht, maar het andere tegennatuurlijke conventies en zinnelooze bakerpraatjes 4. Wie koning is over zichzelf, is de grootste koning 5. Plato weet, hoe zeer de groote massa in den waan bevangen is, dat macht vrijheid beteekent: dien leugen te bestrijden, voelt hij als een zware opgave. Want wiens onkreukbaarheid is zóó groot, dat hij de betrekkelijke waarheid van die bewering niet zou voelen en naar de toepassing er van niet zou overhellen en wiens intellect is zóó scherp, dat hij de verlokkenende, schijnbaar-sterke drogredenen van Sophisten, door de wereld tot den huidigen dag toe aanvaard, zou kunnen ontzenuwen? Toch ontwijkt Plato den strijd niet: zij, in wie de rede slavin is, zoo verklaart hij, liggen in een kerker gebonden, zijn aan het lichaam vastgenageld. *Bevrijding* uit de macht der affecten en der zinnelijkheid is dan ook doel van opvoeding en van straf 6. Zij echter, die hun begeerten en

1. Meno, 86 d. Vgl. Leg. 962 d. — 2. Rep. 576 a. 577 c—e. 579 d. — 3. Rep. 491 d vlg. — 4. Rep. 492 c. — 5. Rep. 580 c. Vgl. Leg. 840 c. — 6. Ritter, *Platon*, II p. 526 en 527 met de opmerkingen.

driften beheerschen, de waarlijk vrijen in dienst der ἀρετή, zijn slechts gerechtigd tot heerschen in den staat: voor hen hebben materieele goederen, macht en genot minder waarde, dan het goede, dezulken alleen kunnen in zaken, welke deze gebieden betreffen, onpartijdig, d. i. vrij in oordeel, gepantserd immers tegen de daar lokkende bekoring, optreden; die goede regeerders kunnen en moeten ook de begeerten hunner onderdanen op andere objecten richten 1. De anderen dienen hen dan in een heilzame knechtschap, want zij staan in dienst van wijze heeren, de dragers der rede. Vrij te zijn van lusten is onafhankelijk zijn van despoten 2; wie zich door geen van deze laat beheerschen, is de ware vorst, want deze heerscht allereerst over datgene, wat in hem zelf is 3; de deugd toch alleen is vrij 4 en de dienaar van den geest is dienaar van de bezinning, welke boven alles moet heerschen en waarlijk vrij behoort te zijn. Tot staving van de bewering, dat de ideale mensch alléén, zonder wetten, heerscher behoort te zijn, zegt Plato 5: „Geen wet noch eenige regeling gaat uit boven weten, en het denkvermogen mag nergens ondergeschikt aan zijn, noch dienaar, maar over alles meester, wil het waar en vrij zijn naar zijn aard 6.” En zooals de enkeling zijn vrijheid veroverd door een overwinning op zijn lagere natuur, overwint ook de staat zichzelf, wanneer de hoofdzakelijk door begeerten gedreven onderdanen zich willig schikken onder de wijzen en hij vindt aldus zijn ware vrijheid. Dan vervult ieder zijn taak en ieder staat naar stand en natuur in dienst van de deugd 7. De bestaande staatsvormen voldoen daar echter niet aan: „géén daarvan heerscht willig over willige onderdanen, maar over onwillige, steeds met een zekeren dwang 8.” Plato's heerschers in de Republiek noemt hij δημιουργοὺς ἐλευθερίας, vrijheidsmakers 9, een gekunstelde en wat

1. Gorg. 517 b. — 2. Vgl. Rep. 329 a. — 3. Alc. I 122 a. — 4. Rep. 577 d. e. — 5. Leg. 875 c. d. — 6. Ritter, *Platon*, II, p. 112. 113. — 7. Polit. 276 e. — 8. Leg. 832 c. — 9. 395 c. Naast schoenmakers, scheepmakers, kleermakers enz.

geforceerde uitdrukking 1, maar daardoor ook laat hij zien, dat hij tegenover de gangbare opvatting over vrijheid bewust zijn vrijheid stelt, d. i. die, welke alleen de ἀρετή aan individu en staatsburger geeft.

Het is niet te veel gezegd, dat deze interpretatie van vrijheid diametraal stond tegenover beginselen en practijk der democratie en tegenover de geweld-theorieën, wier aanhangers als recht eischten voor de bekwamen in staatszaken: meer bezit en macht 2. Tegenover den strijd der enkelingen en groepen om materieele belangen enz. stelt Plato, als discipel van Socrates, de worsteling om het winnen der rede en het verwezenlijken van het goede en concentreert aldus den kamp in het innerlijk van den mensch. Uit de moreele en intellectueele vrijheid volgt voor hem de politieke; de burgerlijke vrijheid wordt bij hem een menschelijke 3. De werkelijke bevrijding beteekent niet, onafhankelijk maken van buitenlandsche machten, de vrijheid is niet het recht en de macht, om tegenover slaven, onderdanen, vrouwen en landgenooten tyranniek op te treden of *te leven zooals men wil*, zonder autoriteit of band in het politieke, maatschappelijke, economische en cultureele leven te dulden, de hoogste bevrijding en vrijheid is het werk van de rede: de vrijmaking van de ziel, welke naar beneden getrokken wordt door den looden last der begeerten. Die vrijheid is het vrijwillig buigen voor den wil der redelijke bezinning, in scherp contrast met de moraal van een Sophist als Callicles, welke de lichamelijke en geestelijke krachten beide slechts wilde gebruiken als middelen tot volledige bevrediging van de begeerten 4. Daarmee is Plato teruggekeerd tot het individueel besef van vrijheid uit de Homerische tijden, doch van het vrij kleurlooze, onbewuste gevoel, dat een vrije had tegenover een knecht, is het geworden tot een prijs van bewusten, moreelen strijd in het innerlijk van den mensch. Het is

1. Zie Adam ad locum. — 2. b.v. Gorg. 491 d. — 3. „Aus der politischen Freiheit ward eine moralische, aus der bürgerlichen eine menschliche”: Hirzel, p. 260. — 4. Gorg. 492 a.

het verwerven van den *νόμος*, welke over alles heerschen moet en welke niet alleen zijn bezitter, maar het geheel der samenleving ten goede behoort te komen. Want ook Plato beschouwt zijn vrijheid niet als een begrip, dat enkel geldt voor het individueele leven: hij brengt haar, zooals wij reeds aanduiden, over op het staatkundig gebied, waar hij eveneens haar moreel karakter streng handhaaft; de kleur van een klasse-begrip heeft zij, naar zijn wil, verloren. Dientengevolge worden de burgers naar een geheel nieuwen norm ingedeeld; de dienaars der rede heerschen, de slaven van grillen en lusten zijn onderdaan. De heerschers verwezenlijken, in zooverre zij in gelijke mate en op gelijk plan de deugd beoefenen door den dienst der rede, de ware democratie, hun wordt het speciale beroep van vrijheid maken in de gemeenschap toegewezen. Dat beteekent dus ook voor de gemeenschap een *Umwertung aller Werten*. De staat bestaat niet, om het eigendom van zijn burgers te hoeden, noch om het leven überhaupt mogelijk te maken, noch als verdrag tot onderlinge bescherming, noch ter beveiliging van handel en verkeer, hij is er, om het innerlijk welzijn van zijn burgers i. Ieder burger moet, volgens Plato's edelste ideaal, de plaats innemen, welke hem naar zijn waarde, κατ' ἀξίαν, toekomt, maar die beteekent niet, naar den maatstaf van bezit, geboorte, rang of kracht, maar naar zijn *innerlijke*, moreele en intellectueele waarde, welke getoetst wordt in zijn kamp tegen het complex der begeerten en tijdens zijn opvoeding. Gelijkheid voor alle burgers is uitgesloten, want dat strijdt met zijn opvatting over de wetten der natuur; gelijk staan allen als strijders voor en om de rede, uiterlijke gelijkheid bestaat

i. Passim. o. a. nog: Gorg. 517 b. Prot. 327 e vlg. Ook zoo bij Aristoteles: Newman, I p. 249. In een land, waar geen priester — als priester — moraal leerde, riepen de philosophen Plato en Aristoteles met anderen op tot het verwerpen der aardsche goederen in den strijd voor het „goede”: „They are at one and the same time prophets and critics of the Greek city-state, at once conservatives and radicals,” zegt terecht Barker: C. A. H. VI p. 514.

alleen tusschen de enkele heerschers. Deze „vrijen” besturen ten bate van hun onderdanen, tot verwezenlijking van het goede, d. i. zij leiden de opvoeding van de enkelingen door middel van den staat, zijn organen en zijn instituten zóó, dat de ware vrijheid in de gemeenschap wordt gevestigd: het beheerschen van hun lagere natuur door de „wijzen”, het zich schikken door de onderdanen onder hen, die meer rede bezitten. De opvoeding blijkt aldus voor de individuen een opleiding tot zelfkennis, tot inzicht van eigen plaats in de samenleving en tot zelfbeheersching, zij voert zoo tot *individueele* verdieping. De strijd der klassen, zooals die in de Grieksche staten bestond, is opgeheven, er wordt maar één strijd gestreden op slechts één terrein, n.l. in den enkeling tusschen rede en begeerten en deze vindt zijn uitdrukking in de maatschappij: in de tegenstelling tusschen hen, die de rede volgen en het geestelijke kiezen en hen, welke zich door begeerten laten drijven en dus hun heil in materieel bezit, macht, eer en genot zoeken. De eene groep, de kleinste, acht onrecht doen erger dan onrecht lijden, de andere vindt die opvatting absurd: tusschen die twee partijen is geen gemeenschap of voeling, de kloof tusschen hen is onoverbrugbaar 1.

De roep, om op het maatschappelijke veld de vaan van Rede te volgen, klinkt overal door Plato's sociaal-philosophisch werk; daarmee is gezegd, dat ook Plato zijn theorie een functie wil laten vervullen in de samenleving. Met de zijne was het als met de andere: de waarheid, welke zij inhield, was door de menschen reeds eeuwen lang, minder bewust, beleefd en toegepast; er waren vóór hem zelfs velen geweest, welke die gevoelens geformuleerd hadden. Plato echter schept een *l e e r*, die de individueel-besepte waarheid en onbewuste gevoelens in redeneeringen bewust doet worden; de in onderscheidene richting werkende krachten richt hij in één baan als een magneet, zooals de besproken theorieën van enkele Sophisten een kompas waren geworden in de wilde woeling der driften. Systematisch wil hij een nieuwen factor in het leven der maatschap-

1. Vgl. Crito, 49 c. d.

pijen en staten brengen : het ethisch bewustzijn, de mensche-lijke wil tot het „goede” poogt hij te wekken tot een bewust-werkende, maatschappelijke kracht. De begrippen zwak-sterk worden door hem niet gemeten met den gangbaren maatstaf („Gorgias” !) en leidende geesten hadden zelden zoo krachtig en zeker nooit zoo systematisch een beroep gedaan op de rede, in wier dienst de burger zelfbeheersching en zelfverloochening moest betrachten; met zijn ideaal van vrijheid ging ook hij dus terug op iets mensche lijks en ook hij wilde zoo werken op den gang der geschiedenis. Daarom waren ook zijn staatstheorieën reëel, zijn voor-gestelde hervormingen voor ieder begrip te vatten en door iederen Griek te bespreken, daarom ook konden zij aan invloed winnen. Plato's arbeid op dit gebied bleef dan ook niet maar een sublimeering van eigen onervulbare verlangens, een utopie van een buiten de wereld levenden filosoof, hij was een concreet werk van afbraak en van nieuwen socialen bouw. Door het blootleggen van de egoistische drijfveeren in de maatschappij en het ontrafelen van de subtiele, het egoïsme een schijn-berechtiging gevende theorieën, remde hij de werking van het brute geweld, zooals hij ook door zijn critiek op vrijheid en gelijk-heid teugelloosheid en z. i. doodende nivelleering trachtte te weren en hij wees aan het hoogere in den mensch en in de menschheid een nieuwe taak aan in den staat: de ver-wezenlijking van het „goede”. Men kan het zóó zien, dat hij daarmee een poging deed, om, in plaats van de aristo-cratie, waartoe hij behoorde en wier rol als afzonderlijken stand op het politieke terrein in Athene grootendeels was uitgespeeld, een nieuwe aristocratie te scheppen met een doel, dat verre uitging boven de adspiraties der oude kaste.

Was dit in hoofdtrekken de nieuwe beteekenis, welke Plato aan het begrip vrijheid gaf, de vraag komt op, of deze in zijn staten uitdrukking heeft gevonden. Het ant-woord is: ongetwijfeld in de „Republiek” en in zijn „Staat der Wetten”; ook elders bleef het voor hem een ideaal, deze vrijheid te verwezenlijken. Doch, zooals Plato in zijn „Timaeus” den schepper der wereld laat worstelen met de stof, die dezen nooit toelaat, zijn creatie naar de idee te

formeeren, zoo is Plato's sociaal-utopisch werk een groot, nooit-vervuld en nooit-opgegeven streven, om een staat te bouwen op zijn ideaal-ontworpen grondslagen. Zijn eigen psychologie en metaphysica verklaren ons, waarom het een streven moest blijven: er werkt rede, maar ook werken begeerten en driften in den mensch en in de samenleving; de idee „bestaat”, maar ook de stof. Plato's leerling Hermodorus zei 1, dat de natuur, de φύσις, dikwijls iets begeert voort te brengen, doch het niet vermag. Zoo ook Plato. Al moge in hem een wil gewerkt hebben, om de rede ook in zich zelf te doen zegevieren, het geheel is machtiger dan de eenling: hij kon den mensch, het supplement en de drager van de rede in zich en zelfs de rede niet naar haar uitingen, los maken van de wereld, noch van zijn eigen maatschappij, stand en tijd. Dit blijkt uit zijn staatsvormen, uit de onderlinge verhouding der burgers in zijn staten, uit hun economische, politieke en militaire basis, uit hun instellingen, recht, opvoeding, uit hun concrete vormen van vrijheid en gelijkheid. De uitverkoren regeerders moeten van jongsaf vrij zijn van de zorgen voor het dagelijksch brood: andere klassen, welke uitgesloten zijn van het bestuur, moeten voor hùn onderhoud werken. De burgerlijke vrijheid wordt aan meerderen onthouden terwille van de vrijheid voor enkelen, zij het ook, dat deze haar door eigen verdienste hebben veroverd. Deze feiten alleen al weerspiegelen de toestanden in den oud-Griekschen adelsstaat, dien de standgenooten van Plato terug wenschten. De economische grondslagen zijn die van een Griekschen agrarischen staat, met name zeer veel gelijkend op die van Sparta: de politieke en militaire instellingen, de magistratuur, de rechtspraak en de opvoeding dragen het stempel van staten, welke Plato kende en vertoonen in het algemeen het conservatief-aristocratisch karakter, dat in de door hem aangehangen zielsleer besloten ligt 2. Zoodra hij een concreten vorm moest geven aan zijn ideeën, bleef

1. ps.-Plut. VII 3. — 2. Wij gaan hier niet verder op bijzonderheden in, welke men kan nagaan in de verhandelingen over Plato's staatsphilosophie.

hij bij den v o r m zijner scheppingen in hoofdzaak gebonden aan de maatschappij en de staatsvormen om hem. Noch hij, noch Aristoteles, de een ondanks zijn sublimieering der begrippen en zijn actief idealisme, de ander ondanks zijn nuchter weten en zijn scherp ontledendengeest, vermochten iets anders te doen, dan voortbouwen naar de grondslagen der maatschappijen, waarin zij leefden en zooals die elders of vóór hun tijd voorkwamen, of op fundamenten, door vroegere denkers over deze materie gelegd, krachtens hun ervaringen en door middel van hun talent. Zij bleven tevens in zekere mate bevangen in klasse-vooroordeelen, hun van geslacht op geslacht ingeboren en door generatie na generatie bijgebracht. Want al hekelde Plato de plutocratie 1 en de bekrompen adelsbegrippen even scherp als de democratie en haar dogma's, zijn ideale staten zijn aristocratieën of monarchieën, of, wil men, hopliten- en stadstaten. En wanneer hij in het actieve leven zijn staten wil verwezenlijken of zijn vrienden steunt en raad geeft, dan werkt en adviseert hij in aristocratisch-conservatieve geest. Plato's idealistische interpretatie van de theorie over het loon naar verhouding 2 komt uit dezelfde gezindheid voort en de waarde daarvan werd juist door de aristocraten wèl begrepen: tijdens Plato's leven en nà hem voegden zich aristocratische staten in de Grieksche wereld willig onder de leiding van met Plato gelijkgezinden. Dit gebruik van diens denkbeelden en zijn eigen theoretische en practische werkzaamheid mogen wij tevens als een symptoom beschouwen van de kracht der adelsklasse. Deze was in Griekenland in de 5de, noch in de 4de eeuw, als klasse decadent: waar zij politieken invloed had, regeerde zij in den regel krachtig, waar zij gedoemd was tot politieke machteloosheid, zooals in Attica, drong deze haar wellicht mede tot het zoeken van nieuwe terreinen voor vruchtbaren arbeid. Zoo waren misschien de bezwaarlijke omstandigheden voor een aristocraat, om een taak te vervullen in het radicaal democratische staatsleven van Athene, ook voor Plato een der oorzaken, die zijn zoeken

1. Vgl. p. 144—148. — 2. p. 284—288.

bevorderden naar een ethisch staatsideaal, waar zielenadel in beheersching en onthouding uitblinken kon.

Dat Plato en Aristoteles vaak blijken te leven in de gedachtengang hunner klasse, zoodra zij concrete idealen stellen of trachten te verwezenlijken, is een begrijpelijkheid; dat zij voortbouwden op de grondslagen van hun bekende maatschappijvormen, was een onvermijdelijkheid. In den economischen onderbouw der Grieksche wereld waren weinig ingrijpende veranderingen tijdens de 4de eeuw gekomen: geen revolutie had, zooals de ondergang van de adelsheerschappij in vroegere eeuwen, aan de samenleving andere vormen gegeven. En een enkeling kan — zelfs niet in de gedachte — radicaal de fundamente van een maatschappij omverwerpen en er iets nieuws op bouwen, wanneer niet in die maatschappij reeds een wisseling gaande of aanstaande is. Dat kan pas geschieden — misschien door een enkeling, maar dan gerugsteund door sterke groepen — na een lang of ingrijpend proces, door economische en geestelijke factoren in wisselwerking gewekt en gevoed. Misschien kan de richting vooruit worden gezien, misschien kan door enkele tijdgenooten de aard van zoo'n proces worden begrepen; de uitkomst er van kan hoogstens vermoed, de loop slechts gering beïnvloed worden. En dat laatste deden practisch de Cynici b.v. sterker dan Plato, omdat deze verschillende radicale ideeën aanhingen, welke overeenstemden met den loop, welke sommige krachten in de maatschappij namen; ik noem slechts de woorden cosmopolitisme, vrouwen-emancipatie, slavernij, humaniteit, vrijheid op geestelijk gebied, om enkele terreinen aan te duiden, waarop deze groepen, niet Plato, de wegen wezen of volgden, waarlangs de gedachten en de maatschappelijke ontwikkeling inderdaad zou gaan of in hun tijd zich reeds bewoog.

Plato wilde wèl de fundamente van de maatschappij omverwerpen, doch om er iets ouds voor in de plaats te leggen, een ommekeer in reactionnair zin, wat zelfs of juist in het wezen van zijn zoo radicaal-klinkend, niet door hemzelf aldus, m. i. ten onrechte, gedoopt „communisme” ligt. Echter niet, omdat de oude tijden en verhoudingen

in zijn oog zoo goed waren, maar omdat hij den *vorm* der oude maatschappijen den besten achtte voor de verwezenlijking van zijn ethische idealen, voor zijn vrijheid in de ἀρετή. Hij was geen „vooruitziend politicus”. Zijn veel minder begaafde tijdgenoot Isocrates b.v. zag verder in het politieke leven van zijn Attica en van Griekenland, wanneer hij aandrong op de verzoening van alle Grieken tegen Perzië, om door gedeeltelijke verovering van dat land de maatschappelijke kwalen van de Grieksche miniatuurstaatjes te genezen en omdat hij begreep, dat voor zijn tijd de stadstaat niet meer een bruikbare staatsvorm was. En persoonlijk schoot Plato op Sicilië als Griek te kort, doordat hij niet, zooals de omgeving der tyrannen daar, inzag, dat de expansieve politiek van Dionysius I en II, hoe onethisch ook, onvermijdelijk was, om de Grieken met lijf en goed en hoogere cultuur te redden tegen de opdringende macht der cultureel låger-staande Carthagers: de filosoof zou schadelijk geworden zijn voor het bestaan van zijn eigen ras en diens beschaving, wanneer hij op de tyrannen overwegenden invloed gewonnen had.

Plato begreep ook, evenals de democratie en velen van haar tegenstanders 1, het belang van den invloed, welken ideëele waarden konden uitoefenen bij het verwezenlijken of bestendigen van gewenschte verhoudingen in het stof-felijke. De Atheensche democratische klasse had aan de woorden adel en edelgeboren met opzet, in eigen belang, een nieuwe beteekenis gegeven en had ook andere privileges van den adel zichzelf toegeeigend, omdat die namen en voor-rechten aan hun dragers een glans verleende met een rem-mende werking: een betoovering, een suggestie, een verblind-ing voor de werkelijke verhoudingen, die tegenover den adel haar eigen daadkracht soms had betoomd, doch nu in eigen dienst de functie kreeg, om naast politiek, economisch, juridisch en militair overwicht, eventueele actie tegen zich-zelf van de zijde der door haar verdrukte groepen te verhinde-ren of te verlammen en verder ook zichzelf in haar overtui-ging van moreele meerderheid en recht op heerschen te stijven

1. p. 48 vlg. 274. 278. 283. 286. 295.

en te sterken 1. Plato nu wilde eveneens de werking van de gevoelens en neigingen, gewekt bij den edelen klank van een woord — in casu de woorden vrijheid en gelijkheid — exploiteeren, totaal nieuwe begrippen liet hij, deels naar het voorbeeld van anderen, doch volkomener naar gedachte en vorm uitgewerkt, denzelfden naam behouden, om den wil der menschen te leiden tot de verwezenlijking van de nieuwe idealen, door die oude namen uitgedrukt. En bij de omvorming van oude begrippen bleef het niet; ook hij schiep, evenals de democratie, ficties, om aan de instellingen en verhoudingen, die hij in zijn „Republiek” en zijn „Staat der Wetten” vestigde, ideëelen steun te geven. Om ontzag voor de door hem als grondslag van de burgerindeeling genomen ongelijkheid in te boezemen, vertelt hij, in het volle bewustzijn, een mendacium salubre toe te passen 2, dat de godheid het geheim van de ware gelijkheid en ongelijkheid kent 3 en in de mythe van het gouden, zilveren, ijzeren en koperen geslacht, die hij aan de reeds eeuwen bestaande traditie ontleent en aan zijn burgers voorhoudt, om de broederschap in zijn „Republiek” te bevorderen en aan de onderdanen tevredenheid met hun bescheidener lot te prediken, treedt de godheid op als schepper van de standen 4. Diezelfde godheid gaf volgens hem de ongeschreven wet, d. w. z. Plato laat de adelstoestanden, waarmee zijn Republiek in het bijzonder zooveel trekken gemeen heeft en waarin het ontbreken van geschreven wetten zoo’n belangrijke steun gaf aan de heerschende klasse, in dit opzicht sanctionneeren door de over alle menschen heerschende macht der goden. Deze bestuurt ook bij gelegenheid het lot, dat voor de Grieken steeds den wil der godheid beteekende, om democratische uitwassen te voorkomen en bezegelt herhaaldelijk door Plato geschapen instellingen. Laat Plato dus den godsdienst, al of niet met mythologie verbonden, een functie vervullen op staatkundig en maatschappelijk gebied, aan een fictie

1. p. 91—96. — 2. Ook elders versmaadt hij dit middel niet: Rep. 389 b. 459 c. 460 a. Leg. 663 e. Vgl. Leg. 664 b. c. — 3. Leg. 757 b. Zie p. 286. — 4. Rep. 414 d.

wordt ook bij een andere gelegenheid de taak gegeven, om die burgers, welke weinig lust mochten voelen, om den zwaren en opofferenden arbeid van het besturen in zelfverloochening op zich te nemen, er toch toe te brengen, hun krachten in dienst van den staat te stellen. Men moet hun een verhaal vertellen, dat „zij goddelijk goud en zilver van de goden immer in hun ziel dragen en daarnevens het menschelijk goud nergens voor behoeven en dat het goddeloos is, het bezit van dat goud te besmetten door het te mengen met het bezit van menschelijk goud, want veel onheiligs gebeurt er met de munt van de massa, maar die bij hen is zuiver 1. ” Dezelfde werking beoogen ook de ficties omtrent de belooningen en straffen in het hiernamaals: een aansporing voor de heerschers en voor de onderdanen, om te doen, wat hun door Plato voorgeschreven plicht gebiedt. De psychologie gebruikt Plato, zooals wij reeds zagen, om de ongelijkheid te verdedigen, het gezag der „natuur” en der godheid eveneens — zooals de democratie en de genoemde Sophisten voor *hun* zaak — wanneer hij nadrukkelijk en herhaaldelijk laat zeggen, dat er slaven zijn van nature en heerschers zijn van nature 2. Het geven van een nieuwen inhoud aan een oud of heerschend begrip, het scheppen van een fictie met politieke bedoelingen, het in eigen dienst stellen van een bestaande ideologie — godsdienstige, wetenschappelijke of psychologische — van mythologie, geschiedenis of literatuur, waren wapenen, die ook Plato aanvaardde: en daaronder was zeer doeltreffend het benutten van de begrippen recht en vrijheid, omdat zij een beroep doen op het directe gevoel en op de rede van den mensch. Het omvormen van een geldende leus was steeds een strijdmethode geweest, waarmede men een tegenstander het scherpst kon treffen, omdat ze diens degen afstompt en den eigenen wet. In zijn vaderland met den cultus van een vrijheid, welke macht en materieel voordeel beteekende, riep hij op tot het stichten van een gemeenschap, waar de rede heerschen zou en hij zeide, dat daarin ook de v r i j h e i d zou verwezen-

1. 416 e. — 2. p. 283. Vgl. p. 286.

lijkt zijn. Dien nieuwen toestand vrijheid te noemen, beteekende een protest tegen den ouden inhoud van het begrip, een aanval tegen de bestaande opvattingen; door dit feit alleen al is ook bewezen, dat Plato, gestuwd door de toestanden en meeningen om hem, een nieuwe kracht wilde vrijmaken en in werking stellen, aggressief aanvankelijk en oppositioneel, doch opbouwend en rijk aan gevolgen voor de toekomst.

Al hadden Plato's „staten” naar den vorm veel trekken gemeen met verschillende Grieksche staten, die hij kende, al kan men dien vorm van zijn scheppingen zelfs niet denken buiten deze en komt hij vaak niet boven ze uit, al gebruikt hij dikwijls dezelfde methoden als anderen, om beoogde toestanden te verwezenlijken en te behouden, hij keerde toch de geldende maatschappelijke waarden om 1 en wees een ander *doel* aan de staten. En die prediking kon — klemmend uitgesproken en ernstig betracht als het werd in een groot deel van zijn levenswerk — een nieuwe maatschappelijke factor worden, een steun voor het redelijke en zedelijke in alle menschen, een ideaal voor groote groepen, een rem voor het egoïsme en de dierlijke vrijheid. Van dat oogpunt uit was het van minder belang, of ook zijn theorieën konden misbruikt worden ter verkapping van baatzuchtig streven door enkelingen of klassen: het terrein harer werkzaamheid was een ander en daar geldt geen waardebepaling naar nut en gebruik: Plato zocht in en met zijn arbeid waarden van boventijdelijken aard en tot hooger heil.

1. Terecht constateert „Callicles” de revolutionneerende werking van „Socrates” opvattingen: Gorg. 481 c. Plato toont zich daarvan ook herhaaldelijk bewust in de „Republiek”.

BLADWIJZER.

Aanbrengers 37. Academie 159. 252. Actief kiesrecht..... 17. 103. Adel (erfelijkheid van den) .. 45. — (critiek op den) 44. 46. 91. — (φύσει of νόμῳ)..... 45. — (glans van den) 19. 45—46. 92. — (militaire functies van den) 150—156. — (goddelijke afkomst van den) 19. 45. 91. — (voorrechten v. d.) 149—156. — (tijdens Solon)..... 13—20. — (tijdens Clisthenes).... 22. 23. — (in de 5e eeuw) 87. 91—93. 150. 157. 158. — (in de 4e eeuw) 150. 157. 158. 234. 245. 309. Adelsbegrip 44. Adelsbesef der Atheners. 91—96. Aegina 65. Aeschylus 26. 238—240. 244. 254. Agrarisch karakter (van Attica in de 6e eeuw) 13—21. Akkerverdeelingen 171—173. Alcibiades III. 150. 153. 158. 160. 161. 176. 234. 276. 279—280. 295. Alcmeoniden 28. Alexander 258. 259. 265. 278—280. Alexis 253. Ambten (in het algemeen) 37—41. 74. — (keuring voor de) 35. — (loting voor de) 18. 29. 37. 38. 282. 286. 312. — (onderlinge verhouding der) 151—152. — (onthouding van de) 243—249. — (strijd om de)..... 152. — (verschil in de) 149—156.	Ambtenarencolleges 34. 38. Ambtsduur 38. Anaxagoras. 116. 244. 252. Anaxandrides 253. Antalcidas (vrede van) 243. ἀνταπόδοσις..... 281. Antiphon 81. 169. 245. 254. Antisthenes 161. 236. 252. 254. 257. 272. 283. 297. Appel 35. 37. 50. Arbeid (waardeering van den) 58—61. 159. 161. 162. Arbeidsgelegenheid 59. 60. 74. 87. 172. 204. 207. 216. Architectuur 62. 74. 241. Archontaat.. 29. 32. 150. 181. 182. Archonten 29. 38. 70. 156. Areopagus (Raad van den) 17. 31. 34. 38. 70. 150. 156. 182. Arginusen-proces 116. Argos 264. Aristides 30. 68. 150. 164. Aristippus 252. 257. Aristocratie 296. 307. Aristocratieën steunen op grondbezit 184. Aristogiton. 27—29. 169. 235. ἄριστοι..... 19. Aristophanes 110. 161. 283. Aristoteles (over cosmopolitisme)..... 258. — (over deelnemen aan staatszaken) 237. 247. — (over dilettantisme) 283. — (over gelijkheid in bezit) 218. — (over nationaliteitsgevoel) 255. — (over slaven).... 18. 198. 290. — (over staatsvormen) 136. 281. 291. 296.

Comedie 113—115. 161. 240. 252.
 Communisme (bij Plato).... 310.
 Communistische idealen 46.
 141. 171—174. 218. 287. 288.
 Concubinaat 188.
 Concurrentie (vrije) 103. 104. 216.
 Condottieri 235.
 Confiscaties 73. 177—180.
 218. 262.
 Coniubium 89. 194.
 Conservatisme (van de Atheen-
 sche burgerij) 115—118. 141.
 Contrôle (op magistraten) 33. 38.
 Corcyra 264—265.
 Corinthe 65. 66.
 Cosmopolitisme.. 232. 249—259.
 Coteriëen (in Athene) .. 155—159.
 Crates 258.
 Credietverkeer 104.
 Critias 117. 135. 158. 219. 236.
 266. 276. 280.
 Critiek (op adel) 44—46.
 — (op dilettantisme).. 120—121.
 233. 268. 282—284.
 — (op kunst) 125—131.
 — (op maatschappelijke en
 cultureele vrijheid) 118—138.
 — (op rijkdom)..... 144—149.
 — (op theatertoestanden)
 126. 129.
 — (algemeene typeering van
 de) 133—138.
 Culten (buitenlandsche)
 112—113. 236.
 — (familie-) 112.
 — (locale)..... 21. 50. 113.
 Cultureele vrijheid 110—138.
 Cultuur 61—62. 176.
 Cultuurproducten (in den
 partijstrijd Vgl. s. v. ideëele
 waarden) 48—53.
 Cynici .. 185. 192. 193. 197.
 198. 237. 247. 249. 297. 310.
 Cyrus 254. 275. 294.
 Dagelijksch leven (in Athene) 140.
 Dardanellen 73.
 Delos 32. 70.
 Delphi 24. 50. 223. 251.
 Demades 162.
 Demagogen 148. 180. 213—214.
 Demagogie.. 169. 213—214. 236.

Democraat (caricatuur van
 den) 120. 121.
 Democratia 47. 51.
 Democratie (algemeenetypee-
 ring der Atheensche) 86—100.
 — (oligarchie en)..... 262—269.
 — (strijdbaarheid der
 Atheensche) 107—110.
 62—68. 222—226.
 Democratiseerende invloed
 van oorlog 29. 30.
 Democratieën (bevorderd in
 den Bond)..... 76.
 Demosthenes..... 277.
 Dertig (de) 64. 87. 149. 156.
 184. 206. 266—267.
 δημοτικόν..... 46.
 Dichters.... 127. 237. 251. 253.
 δίκαιον 18. 42. 221. 229. 230.
 258. 273. 294.
 Dilettantisme 120—121. 214.
 218. 233. 268. 282—284.
 Διογενεΐς..... 92. 96.
 Diogenes van Apollonia 243.
 Diogenes de Cynicus 257.
 Dionysius I en II..... 294.
 Dionysus 21. 50. 112.
 Dionysusfeest 238.
 Directe belastingen .. 174—181.
 δοκιμασία 35. 169. 217. 219. 245.
 Draco 17.
 Drama 111. 114. 189.
 Dubbele moraal 188.
 Echtbreuk 188.
 Echtscheiding 188.
 Economische vrijheid 103—104.
 Economische onvrijheid 123—125.
 Eénhoofdig bestuur .. 294—295.
 Eenvoud in levenswijze 139. 141.
 Eerbewijzen (functie van) .. 160.
 — (toenemen van).... 234. 235.
 Eereambten 30.
 Egypte 66. 131. 183. 298.
 εισαγγελία 212.
 εισφορά 175. 177.
 Eleutheria 51. 95. 289.
 ἐλευθερία (verbonden met
 εὐγένεια) 95—96.
 Emancipatie 191.
 Empedocles 244.
 ἐπιγάμια 89.

- Hipparchus 49.
Ἱππάρχης 29. 155—156.
 Hippias de tyran 49.
 Hippias de Sophist 242.
 Hippocrates 254.
 Historia 49.
 Hoeven (in het bondsrijk)
 74—75. 215—216.
 Homosexualiteit 105—106.
 Hoplitenleger .. 23. 63. 107. 181.
 Humaan koningschap .. 293—298.
 Huurtroepen 107. 216. 225. 234. 246.
 Huwelijk 185. 189—191.
 Huwelijkswetgeving .. 186—188.
 Hypotheek 15.
 Ideale heerschers (bij Plato)
 284. 285. 291—296. 303—
 304. 308.
 Ideale koningschap ... 291—298.
 Ideale staten 184. 293. 294.
 Idealiseering (van primitieve
 volken) 298.
 Ideële waarden (in den partij-
 strijd enz.) .. 48—54. 278.
 280. 289.
 — (Vgl. s.v. goden, geschie-
 denis, cultuurproduc-
 ten, sagen, natuur,theo-
 rieën) 311—313.
 Ideologieën. 153. 199—201.
 201—206. 260—261. 269—
 273. 280. 293.
 Imperialisme 62—68. 210—
 211. 220. 277.
 Individu en staat 229—241.
 Individualisme III. 232—241. 299.
 Initiatief (recht van) 213.
 Inkomsten (van Athene)
 72. 73. 177—178.
 Internationalisme 249—259.
 Invalidenuitkeering 58.
 In- en uitvoerrechten .. 104. 177.
 Ionië 24. 25.
 Isaëus 246.
Ἰσηγόριος 92.
Ἰσηγορία 43. 92. 100. 166.
Ἰσοδαίτης 50.
 Isocrates 47. 68. 241. 246. 249.
 254. 283. 294—297. 311.
ἰσοκρατία 44. 92.
ἰσοκρασία 44. 56.
ἰσότης (verschillende schakee-
 ringen van) 92.
ἰσοτιμία 44. 92.
ἰσοψηφία 43. 92.
 Iteratie van ambten 38. 39.
 Jacobus 148.
 Kaperij (Zie s.v. zeeroof) .. 207.
 Keuring (voor de ambten) 35. 38.
 Keuze (voor de ambten) ... 37.
 Kicsrecht (actief) 17. 103.
 — (passief) 17. 103.
 Klassejustitie 179—180. 217—218.
 Klassenhaat 148. 149.
 Klassenstrijd 148. 149. 169—
 174. 217. 306.
 Klassentegenstellingen . 148. 149.
 Klassevooroordelen 309.
 Kleinbedrijf 20. 58. 142. 184. 216.
 Kleine verhoudingen 119.
 126. 127. 133. 140. 142—
 144. 196. 250. 266.
 Klerouchien .. 59. 74—75. 206.
 Koloniën, kolonisten en kolo-
 nisatie 209. 215. 217. 221.
 224. 233. 294.
 Koning (als herder, stuurman,
 vader) 297.
 Koningsschap 232. 291—298. 302.
 Koren 175. 176.
 Korenvoorziening 66. 73. 104.
 182—183. 194. 210.
 Kosmische ordening (gelijk-
 heid en ongelijkheid als) 51. 289.
 Krijgstucht 106.
 Kunst (critiek en censuur op)
 118. 125—131.
 — (vrijheid van de) .. 113—115.
 — (internationaal) 252—253.
 Kunstenaars (zijn onbereken-
 baar) 120.
 Kunstcontrôle (commissies
 voor) 128.
 Kunsthandwerk 74.
 Kunstopvattingen 125—131.
 Laurium-gebergte 198.
 Landoccupaties 68.
 Lectuur 127.
 Leeftijd (voor het politieke
 leven) 35. 43.

- Leerstof 127.
 λειτουργία 87. 151. 175. 177.
 194—195.
 Leuzen (vrijheid en gelijkheid
 als)..... 201—205.
 Lezen en schrijven 233.
 Lichamelijke opvoeding
 106—107. 151. 189.
 Loon (voor ambten) 30. 31.
 34. 38. 59—60. 70. 211. 212
 Loon (naar verhouding)
 280—290. 299. 309.
 Loonen (in de 5e eeuw)
 60. 87. 172. 215.
 Loting (voor ambten) 18. 29.
 37—38. 282. 286. 312.
 Luxe 139. 141.
 Lijkrede van Pericles 101.
 199—201. 230. 271.
 Macedonië 220. 224. 242—243.
 Magistraten 35. 37—41.
 Marathon 25—27. 235.
 Marine 25. 29. 63—64.
 70—72. 74. 81. 209.
 Massa (critiek op de) 166—168.
 — (tyrannie der)..... 165—169.
 Meerderheid (dwang der) 165—169.
 Megara 264.
 Melos.... 66. 75. 84. 274. 276.
 Mendacium salubre..... 312.
 Metoiken 89. 159. 194—195.
 250—251.
 Milete..... 265.
 Militaire (ambten) 109.
 150—156. 182.
 — (lasten).. 107—110. 194. 246.
 — (toerusting) 63—65. 74. 107—108.
 Miltiades 150. 213. 234.
 Moederland (Athene als) 86.
 Monarchale gedachte .. 291—298.
 Monotheïsme 236.
 Moraal (dubbele) 188.
 Moralisten 184—185. 192.
 Munteenheden (in den Bond) 74. 85.
 Muziek 126. 127. 129. 240. 252.
 Mythen (sagen en — in den
 partijstrijd) 49. 50. 278. 295.
 312—313.
 Myron 253.
 Mytilene..... 74. 80. 87.
 Mijnbouw 195. 216.
 Nationale vrijheidsoorlogen 25.
 Nationaliteitsgevoel 25—29.
 91—96. 253.
 Natuur (geeft gezag aan maat-
 schappelijke wenschen en
 verhoudingen) 51. 274. 283.
 289. 313.
 Natuurverschijnselen (studie
 van)..... 115—117.
 Nicias 117. 150. 176.
 Nicocles 295.
 Nivellecting 19. 245—268.
 282—284. 294.
 νόμοι 159.
 νομοθέται..... 33. 212.
 νόμος .. 43. 213. 230. 233. 292.
 Nijd (tegen bezit en stand)
 162—165.
 — (tegen beschaving)
 162—165. 244.
 Oligarchie (tegenover de-
 mocratie) 76. 262—269.
 Omkoopbaarheid (van rech-
 ters) 39.
 ὁμόιοι 293.
 ὁμόνοια 149. 298.
 Ongelijkheden 138—206.
 Onthouding (van ambten) 219.
 — (van het staatsleven)
 243—249.
 — (van krijgsdienst) .. 225. 246.
 Ontwikkeling (privilege van
 de hogere standen) 117.
 118. 141. 274.
 Onvrijheid (op cultureel ge-
 bied) 115—118.
 — (in militair opzicht) 107—110.
 — (van spreken) 166—169.
 — (op sociaal gebied).. 169—174.
 — (voor de vermogenden)
 174—181.
 — (voor de vrouwen).. 184—189.
 — (voor de Theten) .. 181—182.
 — (voor de boeren).. 182—184.
 — (voor de metoiken).. 194—195.
 — (voor de slaven) .. 195—198.
 — (in Plato's staten).. 123—131.
 Oorlog (algemeene oorzaken
 van)..... 223.
 — (werkt democratisee-
 rend) 29. 30.

- Oorlog (als normale toestand) 151. 264.
 — (bevordert vrouwenarbeid) 186.
 — (gevolgen van een) 206—208. 217.
 — (als bedrijf) 103.
 Oorlogsbedrijven 67. 74.
 Oorlogsbelasting 151.
 Oorlogsperiode 151. 222.
 Oorlogsrecht 277.
 Oorlogszuchtigheid (van Athene) 66—67. 222—226.
 Openbare leven (in Attica) 140.
 Oppositie 81—82. 119—138. 198. 199. 228—314.
 Opstanden (der Bondgenooten) 80. 81.
 Opvoeding 106—107. 284—285. 294. 306. 308.
 Orakels 111. 112. 251.
 Orphiek 256. 258.
 Ostracisme 28. 164.
 Overlevering (in den strijd der partijen) 48. 49. 136. 226. 235 313.
 Paardensport ... 141. 155—156.
 Panathenaeën 76.
 Panhellenisme 220. 232. 241 —243. 294.
 παρρησία 43. 100.
 Parmenides 243. 252.
 Particularisme 222. 243.
 Partijstrijd 262—269.
 Passief kiesrecht 17.
 πατριος πολιτεία 49. 98.
 Paulus 112.
 Peloponnesische oorlog 206—208.
 Pericles 30. 67. 72. 80. 101. 105. 117. 150. 153. 164. 199—200. 213. 271.
 Persoonsvereering 234.
 Perzië 24—26. 71. 178. 207. 217. 220. 224. 241—243. 294. 298.
 Perzische oorlogen.. 24—26. 208.
 Phaleas 46.
 Phidias 112. 253.
 Philippus 223. 224. 242. 294.
 Filosoof is onnut 244. 245.
 Philosophie (der democratie) 38—39.
 Philosophenbewind 296. 298.
 Pindarus 274.
 Piraeus 64. 74. 140. 253.
 Pisistratiden 21—22. 28.
 Platacae 25. 26.
 Plato (critiek op rijkdom) 144—148.
 — (critiek op cultureele vrijheid) 119—131.
 — (critiek op maatschappelijke vrijheid) .. 120—123.
 — (critiek op economische vrijheid) .. 123—125.
 — (critiek op gelijkheid) 282—288.
 — (critiek op volksregering) 167—169.
 — (over deelneming aan het staatsleven) 246.
 — (over koningsschap) 295—297.
 — (over cosmopolitisme).. 258.
 — (over nationale eenheid) 242. 254.
 — (over de vrouw) 185. 186—193.
 — (over slaven) 198.
 — (over den oorlog) .. 223. 225.
 — (over privaatbezit) .. 287. 288.
 — (over doel van den staat) 305.
 — (Republiek van).... 301—314.
 — (opvoeding bij) 284—285. 294. 306—308.
 — (communisme van) .. 308. 310.
 — (dialogen van) .. 158—159. 240
 — (als politicus) 311.
 Plattelander-stedeling . 139. 159.
 πλούτος 144—149.
 Poëzie (aard van de)..... 113.
 Polygnotus 253.
 Pontus 182.
 Portret 241.
 Presentiegelden 181. 211. 215. 246.
 Priesterkaste 111.
 Privileges (van den adel).. 19.
 Processen 36. 40.
 προεισφορά 175.
 Progressieve heffing 175.
 Prostituees . 105. 175. 186. 198.
 Protagoras 38. 236. 252. 269.
 Raad (op den Areopagus) 17. 31. 34. 70. 159.

Stoa 185. 189. 193. 197. 198.
237. 247. 249. 257—
258. 297.
Strategen 149—155.
Strijdbaarheid (der demo-
cratie). Zie s. v. oorlogs-
zuchtigheid 65.
Subjectivisme 236.
Sycophanten . 37. 78. 179. 180.
Symposion van Plato 106. 110.
συμπηκαί..... 221. 275.
Syracuse 66. 264. 294.
σχολή..... 61. 107. 141.
Thasos 69. 80.
Theater 113—115. 175. 238.
Theatergelden 58. 215.
Theatertoestanden (critiek op)
126—129.
Thebe 220.
Themistocles 30. 64. 150. 234. 235.
Theodorus 257.
Theophrastus 240.
θεωρία 244.
Theorieën (als strijdmiddelen)
Vgl. s. v. ideële waarden.
136. 269—280. 288—
290. 306. 307.
— (over het recht van
den sterkste) .. 259—280.
— (over gelijkheid naar
verhouding) .. 280—290.
— (democratische) 38. 39.
Theramenes 87. 161.
Theseus .. 47. 49. 50. 91. 295.
Thessalus 49.
Theten 109. 181—182.
Thracië 113. 224.
Thrasymachus 252.
Thucydides 254. 283.
Titels (geusurpeerde) 92.
Tooneel (Zie s. v. theater,
tragedie, drama) 275.
Traditie (in den partijstrijd
Zie s. v. overlevering) 49.
Tragedie 175. 176. 178. 237
—240. 252.
Tributen 72. 74—77. 177.
Trierarchie 108. 151. 175. 178. 218.
Trots (van de democratie) 90. 93.
Tyrannie (van de meerder-
heid) 165—169.

Tyrannen (traditie over de) 49.
Tyrannis 20—22.
Uitdeelingen 58. 215.
Uitvoerbeperkingen (voor de
bondgenooten) 73.
Uitvoerverbod (van koren)
182. 183.
Umwertung aller Werten 299—314.
Universalisme .. 232. 249—259.
Utopieën.... 232. 293. 298—
300. 307.
Veldheeren 149—155.
Verantwoording (voor de
ambten) 35. 38.
Verarming (in de 4e eeuw)
206 vlg. 215 vlg.
Verbanningen 233. 265. 266.
verdraagzaamheid .. 110—113.
Verdragen 221. 275. 277.
Verleden 295. 298.
Vermogenden (positie der)
174—181. 217. 219. 234.
Vermogensklassen 17. 157. 287.
Vestingmuren 63—65. 87.
Vloot 25. 29. 63—64.
70—72. 74. 81. 209.
Volksbesluiten .. 212—213. 233.
Volksleiders (Zie s. v. volks-
redenaars, demagogen) 152—154
Volksmassa (onmacht van
een) 213—214.
— (tyrannie van een)
165—169. 293.
Volksrechtbanken 32. 34—
37. 73. 77—79 179—180.
211. 218.
Volksredenaars 152—154.
209—210. 213. 218. 220.
Volksvergadering 17. 29. 30.
32—34. 70. 183. 211
212. 220.
Volksvleierij 213. 214.
Voordeelen (directe — door
den staat) 56—58.
Voorrechten (van bezit)
141. 142. 144.
— (van adel en rijken) 19.
141. 144. 149—156.
Voorvaderen (lof op) 93. 220.
289. 290.

Vrede (wat beteekent) 225.
 Vreemdelingen 21. 22. 83.
 89. 103. 104. 112. 194—195.
 250. 251.
 Vreemdelingenbelasting 175. 178.
 Vrouwen (arbeid en functie
 van) 184—186.
 — (rechtspositie der) . . 186—188.
 — (in het cultureele leven)
 188—192.
 — (standen onder de) 159.
 — (publieke) 105. 175. 188. 198.
 — (de godheid bezegelt de
 minderwaardigheid der) 192.
 Vrouwenemancipatie 193.
 Vrijbuitery 225. 235.
 Vrijgelatenen 216.
 Vrijheid (als autonomie) 24—27.
 — (economische) . . 103—104. 195.
 — (maatschappelijke)
 100—110. 245.
 — (sociale) 169—174.
 — (cultureele) 110—138.
 — (van beroep) 103.
 — (van koophandel) 104.
 — (van testament) 104.
 — (op sexueel gebied) 105.
 — (in opvoeding) 106.
 — (ethische) 299—314.
 — (van meeningsuiting)
 43. 100. 113—115. 131.
 — (gewetens-) . . 111—113. 117.
 — (in beschouwing) . . 246—249.
 — (als macht) 54—86. 302.
 — (als politiek begrip) . . 24—54.
 — (als leuze) 201—205.
 — (als dogma) 227.
 — (als droom en waan) 206—208.
 — (als godin) 51. 95. 289.
 — (critiek van Plato en
 Aristoteles op) Zie s.v.
 Plato en Aristoteles.

Vrijheid (adeldom en) 95—96.
 Vrijheidsbeperkingen (Zie s.v.
 onvrijheid) 107—110. 115—118.
 Vrijheidsliedje 27. 28.
 Vrijheidsspelen 26.
 Vrijheidszin 47.

Wantrouwen (tegen natuur-
 onderzoek) 115. 117.
 — (tegen vermogenden en
 ontwikkelden) . . . 118. 141.
 Weelde 139. 141.
 Weeldeverbod 143.
 Weezen 58. 160.
 Welvaart 52—58. 74. 172. 177. 181.
 (invloed van — op de cul-
 tuur) 61—62.
 Wet (Zie s.v. νόμος) 42—43.
 Wetenschap 116 vlg.
 Wetten . . . 42—43. 119. 212
 —213. 271. 275. 278. 292.

φιλόσοφοι 244. 284. 296. 301—314.
 φύλακες 286. 301—314.

ψηφίσματα 212. 213.

Xenophon 192. 249. 254. 283. 297.

Zedeleer 111. 236.
 Zeemacht (Zie s.v. vloot,
 marine) 30. 64. 70—71.
 106—107. 184.
 Zeeroof 85. 207. 233. 235.
 Zeevaart 13. 25. 207. 209.
 Zelfoverwinning 302—304.
 Zelfverdediging (motief der) 66. 67.
 Zeugiten 70. 181.
 Zeus . . 26. 258. 278. 286. 289. 295.
 Zuiverheid van afkomst 93. 94.

VERKORTE TITELS VAN VAAK GECITEERDE
WERKEN.

- Beloch: J. Beloch, *Griechische Geschichte*, 2e Aufl.
- Boeckh-Fraenkel: A. Boeckh und M. Fraenkel, *Staats-
haushaltung der Athener*, 3e Aufl.
- Bolkestein: H. Bolkestein, *Economisch leven in Grieken-
lands bloeitijd*.
- Busolt: G. Busolt, *Griechische Geschichte*, 1893—1904.
- C. A. H.: *Cambridge Ancient History*.
- Francotte: H. Francotte, *L'industrie dans la Grèce
ancienne*, 1900.
- Hasebroek: J. Hasebroek, *Staat und Handel*, 1923.
- Hermann-Thumser: H. F. Hermann (Thumser und
Swoboda), *Lehrbuch der griechischen Antiquitäten*, 6e
Aufl.
- Hirzel: R. Hirzel, *Themis, Dike und Verwandtes*, 1907.
- Kaerst: J. Kaerst, *Geschichte des hellenistischen Zeit-
alters*, 2e Aufl.
- Lipsius: J. H. Lipsius, *Das attische Recht und Rechts-
verfahren*, 1905—1915.
- Meyer: Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, 1910.
- Newman: W. L. Newman, *The Politics of Aristotle*.
- v. Pöhlmann: R. v. Pöhlmann, *Geschichte der sozialen
Frage und des Sozialismus in der antiken Welt*, 2e
Aufl.

Date Due

MAR 23 1964

21m

DF 285 .L63

Loenen, Dirk

Vrijheid en gelijkheid in Athe

010101 000

0 1163 0201316 8

TRENT UNIVERSITY

DF285 .L63
Loenen, Dirk.
Vrijheid en gelijkheid in
Athene.

DATE

ISSUED TO 252855

252855

